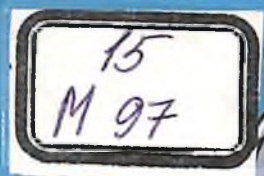

New-York Times бестселлери
Элликта тилга таржима қилинган.

ҲАММАСИ РАСВ

12 миллион
нусхада нашр
этилган.

Умид ҳақида китоб

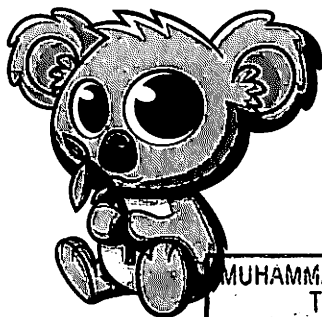
МАРК МЭНСОН

МАРК МЭНСОН

ҲАММАСИ

РАСВ

Умид ҳақида китоб

MUHAMMAD AL-XORAZMIY NOMIDAGY
TOSHKENT AXBOROT
TEKNOLOGIYALARI UNIVERSITETI
413477
AXBOROT-RESURS MARKAZI

Тошкент – 2020

УЎК 001
КБК 88
М 97

Марк Мэнсон

Хаммаси расво (Умид ҳақида китоб) [Матн]: фалсафий-психологик / М.Мэнсон. – Тошкент: Muharrir nashriyoti, 2020. – 240 б.

ISBN 978-9943-6590-6-3

Биз жуда қизиқ даврда яшамоқдамиз. Шу пайтга қадар инсон бола-си кўрмаган қулайликларга эгамиз, бой-бадавлатмиз, тўрт мучамиз соғ, тинч замонда яшаймиз, лекин, шундай бўлса-да, кўпчиликни умидсизлик қуриша олмоқда. Қай биримиз глобал исини муаммоларидан қўрқамиз, кимлардир ҳукуматдан норози, иқтисодий бухронлардан таҳликага тушаётганларимиз ҳам сон-саноксиз. Бу ҳол одамларда қўрқувни, келажакка умидсизлик кайфиятини, негатив фикрларни тугдирмоқда.

Мутолаасига киришаётганимиз ушбу китоб айни муаммоларни ечишда бизга ёрдам беради – руҳиятимиздаги ўзгаришларни психологик таҳлил қилади, сиёсий жараёнларга баҳо беришни ўргатади, глобал ўйинлар, бизнес ҳийлалар ҳақида жуда қизиқарли, ҳайратланарли маълумотларни тақдим этади. Хуллас, муаллиф ушбу асари орқали инсонларни умидсизланмасликка, ялтироқ нарсаларга алданмасликка, ҳаётнинг моҳиятини англаб яшашига чақиради.

УЎК 001
КБК 88

Таржимон:
Аҳрор Шарипов

Тақризчи:
Балтаева Икбал Гаджибаевна,
филология фанлари номзоди, доцент

Ушбу китобнинг муаллифлик ҳуқуқи “Azbo.uz” интернет дўконининг “Azboobooks” лойиҳасига тегишли бўлиб, унинг руҳсатисиз китобни электрон, аудио, видео ёки ҳар қандай шаклда тарқатиш Ўзбекистон Республикаси қонунларига биноан тақиқланади.

ISBN 978-9943-6590-6-3

© Mark Manson.
© Azboobooks.
© «Muharrir nashriyoti»,
Тошкент, 2020.

I БЎЛИМ. УМИД

1-БОБ.

ЁҚИМСИЗ ҲАҚИҚАТ

Марказий Европанинг чекка қишлоқларидан бирида қачонлардир ҳарбийларга тегишли бўлган оморборхоналар атрофида ёвуз қабилалар пайдо бўлиб, улар содир этган даҳшатли ва кўпдан-кўп ёзувликларни дунё кўрмаган эди. Тўрт йил ичида бу ҳудудда 1,3 миллиондан ортиқ одам сараланиб олинди ва барчаси қул қилинди, яна қанчалари қийноққа солинди ва ўлдирилди. Бу ишларнинг барчаси Манхеттендаги Марказий Парқдан унчалик катта бўлмаган ҳудудда содир бўлди. Бу ишни тўхтатишга ҳеч ким журъат этмади. Фақат бир кишидан ташқари...

Бу иш фақат эртақ ёки комик китобларидагина бўлиши мумкин: ўша киши ёвузликнинг оламга ёйилишига қарши туриб, гўё дўзахнинг оловига ўзини урди. Натижага эришишнинг умуман имкони йўқ эди. Ғалаба ҳақида гапириш мантиқсиздек туюларди. Аммо бизнинг жасур қахрамонимиз ҳеч иккиланмади. Уни ҳеч нима кўрқита олмади. У қаддини тик тутгани ҳолда, аждаҳони енгди, ёвуз босқинчиларни қириб ташлади, сайёрамизни ва унга қўшиб қанақадир маликани ҳам қутқариб қолди.

Шундай қилиб, қисқа вақт давомида одамларда умид уйғонди.

Аммо бу китоб умид ҳақида эмас, балки бизнинг ҳаётимиз бутунлай издан чиққани ҳақида. Ҳа, айнан ҳаётнинг изидан чиққани ҳақида. Бу мусибат шунчалик улканки, сочиқ-халатда диванга ёнбошлаб, бепул

Wi-Fiда сузиб юрган сиз билан мен унинг кўламини тасаввур ҳам қила олмаймиз.

Витолд Пилецкий ҳали Аушвитзга бормай туриб, урушдаги қаҳрамонликлари туфайли танилиб улгурган эди. Ёш ва навқирон Пилецкий 1918 йилги Польша-Совет урушида қатнашиб, офицер унвонига эга бўлган. У қизил коммунистлар қандай разилликларга қодирликларини одамлар билишидан аввал уларнинг кетига тепиб ҳайдаб юборган эди. Уруш тутаганидан сўнг Пилецкий Польша қишлоқларидан бирига кўчиб ўтди, у ерда мактаб ўқитувчисига уйланди, икки нафар фарзанд кўрди. У замонавий шляпа кийишни хуш кўрарди, шунингдек, от миниб унинг севимли машғулотли эди, яна, сигара чекарди. Ҳаёти оддий, энг муҳими, яхши эди.

Кейинчалик Гитлер пайдо бўлди ва халқ мудофаага отлангунча, нацистлар аллақачон Польшанинг ярмини расво қилиб бўлишган эди. Бир ойдан сал ошиқ муддат ичида Польша бутунлай бой берилди. Албатта, бу адолатли уруш эмасди: нацистлар мамлакат ғарбини ишғол этаётган бир даврда, совет кўшинлари шарқий худудларни босиб олиб бўлганди. Мамлакат худди болға ва сандон орасида қолгандек эди: болға шафқатсиз тарзда оммавий қатл уюштирган ва бутун дунёни эгаллашни мақсад қилиб қўйган фашистлар Германияси бўлса, сандон нафратга тўла, аммо маънисиз қатлиом ўтказётган Совет иттифоқи эди. Мен ҳар қайсисининг асл мақсади нима бўлганини ҳалигача тушуна олмайман.

Бошида Советлар нацистлардан кўра кўпроқ шафқатсизлик қилишди. Улар бутун бошли ҳукуматни ағдариб ташлаб, ўзининг ёлғон мафқурасига халқни ишонтириш учун қандай разилликларни амалда қўллаб келганини яхши биласиз. Ҳатто нацистлар уларнинг қилмишлари олдида бокира қизлардек пок эди (Гитлернинг мўйловли расмига қарасангиз, буни тушуниб олиш қийин бўлмайди). Баъзи маълумотларга кўра, урушнинг дастлабки ойларида Советлар миллиондан ортиқ Польша фуқароларини шарққа сургун қилишган. Улар ҳақида

бир фурсат мулоҳаза юритайлик. Бир неча ой ичида мамлакатнинг бир миллион аҳолиси шунчаки ғойиб бўлди. Уларнинг баъзилари бир амаллаб Сибирдаги лагерларга етиб боришди, баъзиларининг қолдиқлари бир неча ўн йил ўтганидан сўнг оммавий қабрлардан топилди. Яна қанчаларининг тақдири ҳалигача номаълум қолмоқда.

Ана шу Пилецкий ҳам немисларга, ҳам советларга қарши курашган. У бир нечта жангда мағлубиятга учраганидан сўнг, Варшавада бошқа полшалик офицерлар билан биргаликда яширин ҳаракатга асос солди. Улар ўзларига “Махфий поляк армияси” деб ном беришди.

1940 йил баҳорида Махфий поляк армиясига мамлакат жанубидаги бир шаҳарчанинг четида немислар улкан қамоқхона кураётгани тўғрисидаги хабар етиб келди. Немислар бу қамоқхона мажмуасини Аушвитз деб номлади. 1940 йилнинг ёзидан бошлаб, минглаб ҳарбий офицерлар ва миллатнинг олд вакиллари ғарбий Польшадан ғойиб бўла бошлади. Қаршилиқ ҳаракати аъзолари орасида кўрқув пайдо бўлди, чунки шарқда Советлар қўллаган услубни немислар ҳам ўргангани тўғрисидаги гап-сўзлар тарқалган эди. Пилецкий ва унинг экипажи кичик шаҳарча янглиғ майдонни эгаллаган Аушвитз қамоқхонаси ушбу йўқолиб қолишларга алоқадор деб, у ерда собиқ поляк аскарлари қўним топганини тахмин қилди.

Шундан сўнг Пилецкий Аушвитзга ихтиёрий боришга рози бўлди ва бу ҳаракатини қутқарув операцияси дея изоҳлади. Хуллас, у ўз хоҳиши билан қамоққа тушди, кейин ўша ердаги асир поляк аскарлари билан тил бириктириб қўзғолон уюштирди ва улар қамоқхонани бузиб, қочиб кетишди.

Бу шунчалик хавfli вазифа эдики, ундан кўра қандайдирдан бир челак оҳак сувини ичишга рухсат сўраши яхшироқ эди. Раҳбарлари уни ақддан озган деб ҳисоблашди ва кўп бора ниятидан қайтаришга уринишди.

Аммо ҳафтала биринма-кетин ўтар экан, муаммо катталашиб бораверарди: минглаб поляк

клар йўқолаверар, Аушвитз эса иттифоқ разведка тармоғи ишлаши имконсиз ҳудуд бўлиб қолган эди. Иттифоқчилар у ерда нималар содир бўлаётганини билишмасди ва буни билиш имконияти ҳам йўқ эди. Охир-оқибат, бошлиқлари Пилецкийга режасини амалга оширишга розилик беришди.

Бир куни кечкурун Пилецкий Варшавадаги одатий назорат пунктида комендантлик соатини бузгани учун ҳибсга олинди. Орадан кўп ўтмай, у фашистларнинг концлагери – Аушвитзга олиб кетилди.

Пилецкий қамоқхонадаги ҳаёт тахмин қилинганидан ҳам баттарроқ эканини кўрди. Маҳбуслар сабр қилолмаслик ёки сафда туриш қоидаларини бузиш каби майда-чуйда хатолар учун ҳам тўхтовсиз отиб ташланарди. Уларни қулдан баттар хўрлашар, ўлгудек ишлатишар, баъзида эрмакка юмуш бажартиришар эди. Пилецкийнинг қамоқхонадаги биринчи оғи пайтида асирларнинг учдан бир қисми ишнинг зўрлиги ёки зотилжам сабаб оламдан ўтди ёхуд отиб ташланди. Шунча қийинчиликларга қарамай, бир нечта комик китоблар қаҳрамонига айланган Пилецкий 1940 йилнинг охирига келиб, жосуслик операциясини амалга оширишга киришди.

Эй қаҳрамон Пилецкий, махфий хабарларни кир солинадиган саватларга солиб, разведка алоқаларини қандай йўлга қўйдинг? Эй тубсизлик қаърига ғарқ бўлган ғолиб Пилецкий, қандай қилиб эски қисмлар ва ўғирланган батареялардан Макгайвер услубида йиғанинг транзисторли радиостанция орқали Варшавадаги махфий поляк армиясига қамоқхона лагерига хужум режасини жўнатдинг? Эй Пилецкий, қандай қилиб маҳбусларга озик-овқат, дори-дармон, кийим-кечак олиб келиш учун қамоқхонада контрабандани ташкиллаштиришни удаладинг? Қандай қилиб минглаб одамларнинг ҳаётини сақлаб қолиб, ўлимига рози бўлганларга қайтадан умид бахш эта олдинг? Аммо бу дунё сенга лойиқ бўлиш учун нима қилди?!

Пилецкий икки йил ичида қамоқхонада қаршилик ҳаракатига асос солди. Ушбу қаршилик ҳаракати унвон ва офицерлик тизими мавжуд бўлган қўмондонлик занжири, логистика тармоғи ва ташқи дунё билан алоқа линияларини ўз ичига оларди. Энг муҳими, Совет қўриқчилари уларнинг ҳаракатини қарийб икки йил давомида умуман пайқаманган. Пилецкийнинг бош мақсади лагерда кенг кўламли кўзғолон уюштириш эди. У ташқаридан келадиган ёрдам ва кўллаб-қувватлаш эвазига қамоқхонани буза олишларига, шунингдек, совет қўриқчиларини маҳв этиб, ўн минглаб поляк партизанлари озодликка чиқишига шубҳа қилмасди. У режа ва ҳисоботларини Варшавага жўнатди. Бир неча ой кутиш билан ўтди. Аммо у тиррик қолишни уддалади.

Кейинчалик бу ерга яхудийларни олиб келиб жойлаштиришди. Аввал автобусларда, сўнг тикилинч поездларда олиб келишди. Тез орада улар ўлимига рози бўлган ва умидсизликка тушган ўн минглаб одамлар орасига қўшилиб кетишди. Ҳар қандай оилавий мулк ва ҳуқуқлардан маҳрум бўлган яхудийлар янги қурилган «душ» баракларга пала-партиш тақсимланар, у ерда газдан заҳарланганларидан сўнг, жасадлари крематорийда ёқиб юборилар эди.

Пилецкий ташқарига юборган хабарлар даҳшат ва ғазабга тўла эди. Фашистлар ҳар куни ўн минглаб одамларни шафқатсиз тарзда ўлдирадди. Уларнинг аксарияти яхудийлар эди. Яхшилаб ҳисобланса, ўлганлар сони миллиондан ошиб кетиши аниқ эди. Пилецкий махфий поляк армиясига қуйидагича хабар жўнатди: “Дархол лагерни озод қилишингизни ўтиниб сўрайман. Агар лагерни озод қилиш қўлингиздан келмаса, ҳеч бўлмаганда, портлатиб юборинг. Худо ҳаққи, бизни ҳеч бўлмаганда газ камераларида ўлиб кетишдан халос қилган бўласиз. Ҳеч бўлмаганда...”

Махфий поляк армияси унинг хабарларини қабул қилди, аммо Пилецкий бўрттириб юборяпти деб унга

ишонмади. Уларнинг фикрича, Аушвитздаги реал ҳаёт бунчалик даражада даҳшатли бўлиши мумкин эмас.

Холокост тўғрисида дунёни огоҳлантирган биринчи инсон Пилецкийдир. Унинг разведка маълумотлари даставвал Польша атрофидаги турли қаршилик гуруҳлари орқали юборилган, сўнгра Польша ҳукуматининг Буюк Британиядаги вакилига етиб келган ва айнан у Лондондаги бирлашган Қўмондонликка ҳисобот берган. Ахборот охиरोқибат Эйзенхауер ва Черчиллга ҳам етиб борган. Аммо улар ҳам Пилецкийни бўрттириб юборганликда айблашди.

1943 йилда Пилецкий унинг ғалаён ва қамоқxonани бузиш режалари ҳеч қачон амалга ошмаслигини англаб етди: Махфий поляк армиясидан дарак бўлмади. Америкаликлар билан британияликлар ҳам келишмади. Ҳеч ким кутмаганда, энг ёмон вариант деб билинган вазият юзага келди – СССР қамоқxонага яқинлаша бошлади. Пилецкий лагерда қолиш жуда хавфли эканини англади. Энди бу ердан тезроқ қочиш керак.

Унга қочиш жуда осон туюларди. Даставвал, Пилецкий ўзини касалга солиб, лагер касалxонасига ётиб олди. Кейин врачларга лагер четида, дарё бўйида жойлашган новвойхонада тунги навбатчилиги борлиги ва ишга қайтиши зарурлиги айтиб ёлғон гапирди. Шифокорлар текширувидан ўтиб бўлгач, новвойхонага йўл олди ва у ерда охириги нон тайёр бўладиган соатга қадар ишни давом эттирди. Соат иккига яқинлишиб, охириги нонни ҳам пишириб бўлгач, телефон симларини кесди, эшикни оҳиста ёпди, олдиндан ўғирлаб тайёрлаб қўйган фуқаро кийимини кийди ва совет қўриқчиларининг кўзини шамғалат қилганча дарёга қараб чопти. Ҳатто ўқ ёмғири остида бир неча километр югурди, сўнг кутулганига ишонч ҳосил қилгач, юлдузларга қараб, шаҳар томон йўл топишга уринди.

Бугун дунёмизнинг кўп қисми издан чиққандек туюлади. Тўғри, ҳозирда дунё нацистлар ёки холокостдан

азият чекмаяпти (бунга яқин ҳам келгани йўқ), аммо барибир кўп нарса издан чиққан.

Пилецкий каби инсонларнинг ҳаёти эса, бизни илҳомлантиради, умид бахш этади. Пилецкий ҳикояси бизни ўйлашга чорлайди: “Жин урсин, – деймиз ўзимизга ўзимиз, – бу йигит мендан ҳам ҳам баттарроқ аҳволга тушиб қолганди, аммо барисини енгиб ўтди. Мен-чи, нима каромат кўрсатдим?” Диванда ётиб олиб баҳо берадиганлар, твитчилар, порнографияга муккасидан кетганлар урчиган ҳозирги даврда ўзимизга бир қараб қўйсақ, зарар қилмайди. Ўтмишга назар солганда ва истиқболни белгилаб олаётганда, Пилецкий каби қаҳрамонлар дунёни қутқараётганини англаймиз, аммо бу вақтда қанақадир чивинларга қарши курашаётган ёки кондиционер ишламай қолганидан шикоят қилиб юрган бўламиз.

Пилецкий ҳикояси мен ҳаётим давомида дуч келган ягона қаҳрамонона воқеадир. Сабаби, бу қаҳрамонлик шунчаки жасорат, матонат ёки оқилона ҳийлакорлик эмас. Ушбу сўзлар кенг тарқалган бўлиб, қаҳрамонликка хос бўлмаган хусусиятлар учун ҳам ишлатилаверади. Ҳақиқий қаҳрамонлик – умид қолмаган жойда умид пайдо қилиш, гугурт билан тубсизликни ёритиш, бизга яхшироқ дунёни кўриш имкониятини тақдим этиш (биз яшашни хоҳлаган эмас, балки тасаввуримизга ҳам сиғдира олмайдиган дунёни), ҳаммаси издан чиққандек туюлган вазиятни яхши томонга ўзгартириш қобилиятидир.

Жасорат – одатий ҳолат. Матонат ҳам худди шундай. Аммо қаҳрамонликда доимо маълум бир фалсафий ранг бор. Унда қаҳрамонни бошқарадиган буюк «Нега?» – ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзгармас ғаройиб сабаб ёки ишонч мавжуд. Шунинг учун ҳам биз жамият сифатида бугунги кун қаҳрамони учун жуда умидсизмиз: вазият жуда ёмон бўлгани учун эмас, балки биз олдинги авлодларни жунбушга келтирган муайян «Нега?»ни йўқотиб қўйганимиз учун.

Биз тинчлик, фаровонликда, шунингдек, ҳеч нарсага, ҳатто электомобил радиаторлари учун янги қопқоққа муҳтож бўлмаган замонда яшаймиз. Буларнинг бари бизда мавжуд. Биз фақат умидга муҳтожмиз.

Урушнинг даҳшатларига, қийноқ, ўлим ва геноцидга гувоҳ бўлган Пилецкий эса, ҳеч қачон умидини йўқотмади. Ўз мамлакатини, оиласини, дўстларини ва ҳаётини деярли йўқотганига қарамай, ҳеч қачон умидини сўндирмади. Урушдан кейин Совет иттифоқи ҳукмронлиги ўрнатилган бўлса-да, ҳеч қачон эркин ва мустақил Польша орзусида ёнишдан тўхтамади. Ҳеч қачон фарзандлари учун тинч ва бахтли ҳаёт яратиш умидидан чекинмади. Ҳеч қачон одамларнинг ҳаётини сақлаб қолиш ва уларга ёрдам бериш фикридан қайтмади.

Урушдан сўнг Пилецкий Варшавага келди ва жосубликни давом эттирди. Бу вақтда ҳокимиятни коммунистик партия эгаллаб олган эди. Пилецкий яна бир бор мунтазам ёвузлик тўғрисида, шунингдек, Советлар Польша ҳукумати сайлов натижаларини қалбакилаштиргани ҳақида Ғарбга биринчи бўлиб хабар берган шахс сифатида тарихда қолди. У, яна, уруш пайтида советлар содир этган шарқдаги ваҳшийликларни ҳужжатлаштирган биринчи шахс ҳисобланади.

Аммо бу сафар уни фош қилишнинг уддасидан чиқишди. Унга ҳибсга олиниши мумкинлигини айтишиб, Италияга қочиб имконияти яратиб беришди. Аммо Пилецкий бу таклифни рад этди – Польшада қолишни ва шу ерда ўлишни танилашини, бегона юртда яшашдан воз кечишни маълум қилди. Эркин ва мустақил Польша унинг ягона умид манбаи эди. Бусиз у ҳечким эди.

Шундай қилиб, умиди унинг ўлимига сабаб бўлди. 1947 йилда коммунистлар Пилецкийни қўлга олди ва унга шафқатсизларча муносабатда бўлишди. У деярли бир йил давомида қийноққа солинди. Қийноқлар шу қадар даҳшатли ва давомий бўлганки, Пилецкий кейинчалик Аушвитз билан таққослар экан, хотинига “у ер шунчаки жаннат эди”, деб айтган.

Шунга қарамай, у ҳеч қачон терговчилар билан ҳамкорлик қилишга рози бўлмаган.

Охир-оқибат, ундан ҳеч қандай маълумот олишнинг имконияти йўқлигини англаган коммунистлар Пилецкийдан ўрناق олишга қарор қилишди. 1948 йилда улар сайёр суд ўтказиб, ҳужжатларни қалбакилаштириш, комендантлик соатини бузиш, жосуслик ва хиёнат билан шуғулланиш каби бир қанча айбларни Пилецкийнинг бўйнига қўйишди. Бир ой ўтгач, судда у айбдор деб топилди ва ўлимга маҳкум этилди. Маҳкаманинг сўнги кунда Пилецкийга охирги марта гапиришга имкон беришди. У ҳар доим Польша ва унинг халқига содиқ бўлганини, ҳеч қачон бирон бир ватандошига зарар етказмагани ёки хиёнат қилмаганини, шунингдек, ҳеч нарсадан афсусланмаслигини таъкидлаб ўтди. “Мен шундай яшашга ҳаракат қилдимки, ўлим онлари яқинлашганида кўркувдан кўра қувончни ҳис қилишим керак эди”, деганча гапини тугатди у.

Агар бу ҳикоя сиз эшитган энг аянчли воқеа бўлмаса, демак, бундан ҳам баттароғини сиздан эшитишимизга тўғри келар экан.

Сизга қандай ёрдам беришим мумкин?

Агар мен “Starbucks” да ишлаганимда, кофе идишига одамларнинг исмини ёзиш ўрнига бошқа нарса ёзган бўлардим. Масалан:

“Бир куни сиз ҳам, яқинларингиз ҳам бу дунёдан ўтади. Баъзи бировларникини ҳисобга олмаганда, ҳаммаларингизнинг гапларингиз-у қилган ишларингиз — барча-барчаси унутилади. Ҳаётнинг аччиқ ҳақиқати бу. Ва бу нарса сиз ўйлаган ёки қилган ишларингиздан қочишнинг ажойиб усули ҳамдир. Биз коинотда шунчаки бир заррамыз, холос. Аммо ўзимизни жуда муҳим тасаввур қиламиз. Олдимизга мақсадлар қўямиз, аммо биз ҳечмиз!

Шунинг учун бу лаънати кофени ичинг”.

Албатта, бу сўзларни майда ҳарфлар билан ёзишимга тўғри келарди. Шунингдек, бироз вақт талаб қилинарди, сабаби Старбуккс қаҳвахоналаридаги эрталабки навбатнинг охири ташқарида бўларди. Миждозлар эса доимо қаҳвахона хизматчилари яхши ишламаслигидан шикоят қилишарди. Эҳтимол, у ерда ишламаслигимнинг сабабларидан бири шу бўлса керак.

Чек-чегарасиз макон ва замон кенгликларида онангизнинг буйрак алмашинуви яхши натижа келтиргани, болаларингизнинг коллежга қатнаши ёки хўжайинингиз сизни жадвал тузганингиз учун мақташи мутлақо аҳамиятли эмас. Коинот учун демократлар ёки республикачиларнинг президентлик сайловларида ғалаба қозонишининг ҳам қизиғи йўқ. Машхур аэропорт ҳаммомида кокаин истеъмол қилиб, мастурбация пайтида қўлга тушган бирорта машхур шахс ҳам қизиқ эмас. Ўрмонлар ёниб кетадими, музлар эрийдими, сув сатҳи кўтариладими, ҳаво заҳарланадими ёки генимиз бегона ирқлар томонидан булғанадими – коинотта заррача фарқи йўқ.

Аммо Сизга фарқи бўлмаслиги мумкин эмас!

Сиз қайғуринг. Қайғурганингиз учун ҳам ҳаммасининг ортида қандайдир буюк космик маъно борлигига ўзингизни ишонтирасиз.

Сиз қайғуринг. Ёқимсиз ҳақиқатдан, мавжудлигингиз маъносизлигидан, моддий аҳамиятсизлигингиз туфайли эзилиш хавфидан қутулиш учун ҳам сизга ушбу муҳим туйғу керак. Бошқаларга ўхшаб ушбу ҳаёлий аҳамиятни атрофингиздаги одамларга намойиш қилинг, айнан шу нарса сизга умид бахш этади.

Бу гапларни гапиришга ҳали эрта деб ўйлайсизми? Мана сизга яна битта кофе. Мен ҳатто унинг юзасига кўпикли сут билан смайлик чизганман. Хўш, бу ёқимли эмасми? Майли, сиз уни инстаграмга жойлаштиргунингизгача кутиб тураман.

Хўш, қаерда тўхтаган эдик? Ҳа! Тўппа-тўғри – мавжудлигингиз тушунарсиз экани масаласида.

Ҳойнаҳой, “Марк, ишонаманки, биз ҳаммамиз бир сабаб билан яшаяпмиз. Бу дунёда ҳеч нарса тасодифан содир бўлмайди ва ҳаётда ҳар бир инсоннинг ўз ўрни бор. Бизнинг хатти-ҳаракатларимиз бошқаларга таъсир кўрсатади. Биз бир кишига ёрдам қўлини чўзсак, беҳуда яшамаган бўламиз, тўғрими?” деган фикр ҳаёлингиздан ўтиб турган бўлса, ажаб эмас.

Оббо, кўнчам-э!

Қаранг, умид ҳақида гап кетяпти. Тонгда ўрнингиздан туришингиз учун ушбу ҳикояни тўқиб чиқарасиз: ҳаётда нимадир муҳим бўлиши зарур, чунки бирон-бир нарса аҳамият касб этмаса, унда яшашни давом эттириш учун ҳеч қандай сабаб қолмайди. Фидойиликнинг баъзи кўринишлари ёки азобни енгиллаштиришга уриниш энг ишончли ҳаёт қутқарувчиларидир: сизни бирон-бир нарсага эҳтиёж борлигига ишонтириш жуда осон.

Худди балиқ сувга эҳтиёж сезганидек, руҳимизнинг ҳам умидга муҳтожлиги бор. Умид ақлий ҳаракат учун ёқилғидир. Умид – пишириқдаги сариеғдек гап. Умид бўлмаса, бутун бошли ақлий аппаратингиз ишдан чиқади ёки оч қолади. Агар келажак ҳозирги даврдан авлороқ бўлиб, ҳаётимиз қайсидир жиҳатдан яхшиланади, деган умид бўлмаса, руҳан ўлган ҳисобланамиз. Ахир, эртанги кун яхшиланишга умид қилмасак, нима учун яшаяпмиз? Нима учун тирикчилик қияпмиз?

Кўпчилик бир нарсани тушунмайди: бахтнинг акси ғазаб ёки қайғу эмас. Агар ғазаблансангиз ёки хафа бўлсангиз, демак, сизда ҳали қайғуриш ҳисси мавжуд. Бу сизда умид ҳали ҳам бор, деганидир.

Аксинча, бахтнинг зидди умидсизлик, тортинчоқлик ва бепарволикнинг чексиз кулранг уфқидир. Бу ҳаммаси издан чиқди деган тушунчага ишонидир. Ҳўш сизни нима безовта қияпти?

Умидсизлик – совуқ ва ишончсиз мункирлик, ҳаётда яшашдан маъно топмагани сабабли ҳамма нарсага қўл силташ, шунинг оқибатида олов билан ўйнашиш,

Албатта, бу сўзларни майда ҳарфлар билан ёзишимга тўғри келарди. Шунингдек, бироз вақт талаб қилинарди, сабаби Старбуккс қаҳвахоналаридаги эрталабки навбатнинг охири ташқарида бўларди. Мижозлар эса доимо қаҳвахона хизматчилари яхши ишламаслигидан шикоят қилишарди. Эҳтимол, у ерда ишламаслигимнинг сабабларидан бири шу бўлса керак.

Чек-чегарасиз макон ва замон кенгликларида онангизнинг буйрак алмашинуви яхши натижа келтиргани, болаларингизнинг коллежга қатнаши ёки хўжайинингиз сизни жадвал тузганингиз учун мақташи мутлақо аҳамиятли эмас. Коинот учун демократлар ёки республикачиларнинг президентлик сайловларида ғалаба қозонишининг ҳам қизиғи йўқ. Машхур аэропорт ҳаммомида кокаин истеъмол қилиб, мастурбация пайтида қўлга тушган бирорта машхур шахс ҳам қизиқ эмас. Ўрмонлар ёниб кетадими, музлар эрийдими, сув сатҳи кўтариладими, ҳаво заҳарланадими ёки генимиз бегона ирқлар томонидан булғанадими – коинотта заррача фарқи йўқ.

Аmmo Сизга фарқи бўлмаслиги мумкин эмас!

Сиз қайғуринг. Қайғурганингиз учун ҳам ҳаммасининг ортида қандайдир буюк космик маъно борлигига ўзингизни ишонтирасиз.

Сиз қайғуринг. Ёқимсиз ҳақиқатдан, мавжудлигингиз маъносизлигидан, моддий аҳамиятсизлигингиз туфайли эзилиш хавфидан қутулиш учун ҳам сизга ушбу муҳим туйғу керак. Бошқаларга ўхшаб ушбу ҳаёлий аҳамиятни атрофингиздаги одамларга намойиш қилинг, айнан шу нарса сизга умид бахш этади.

Бу гапларни гапиришга ҳали эрта деб ўйлайсизми? Мана сизга яна битта кофе. Мен ҳатто унинг юзасига кўпикли сут билан смайлик чизганман. Хўш, бу ёқимли эмасми? Майли, сиз уни инстаграмга жойлаштиргунингизгача кутиб тураман.

Хўш, қаерда тўхтаган эдик? Ҳа! Тўппа-тўғри – мавжудлигингиз тушунарсиз экани масаласида.

Ҳойнаҳой, “Марк, ишонаманки, биз ҳаммамиз бир сабаб билан яшаяпмиз. Бу дунёда ҳеч нарса тасодифан содир бўлмайди ва ҳаётда ҳар бир инсоннинг ўз ўрни бор. Бизнинг хатти-ҳаракатларимиз бошқаларга таъсир кўрсатади. Биз бир кишига ёрдам қўлини чўзсак, беҳуда яшамаган бўламиз, тўғрими?” деган фикр ҳаёлингиздан ўтиб турган бўлса, ажаб эмас.

Оббо, қуёнчам-э!

Қаранг, умид ҳақида гап кетяпти. Тонгда ўрнингиздан туришингиз учун ушбу ҳикояни тўқиб чиқарасиз: ҳаётда нимадир муҳим бўлиши зарур, чунки бирон-бир нарса аҳамият касб этмаса, унда яшашни давом эттириш учун ҳеч қандай сабаб қолмайди. Фидойиликнинг баъзи кўринишлари ёки азобни енгиллаштиришга уриниш энг ишончли ҳаёт қутқарувчиларидир: сизни бирон-бир нарсага эҳтиёж борлигига ишонтириш жуда осон.

Худди балиқ сувга эҳтиёж сезганидек, руҳимизнинг ҳам умидга муҳтожлиги бор. Умид ақлий ҳаракат учун ёқилғидир. Умид – пишириқдаги сариеғдек гап. Умид бўлмаса, бутун бошли ақлий аппаратингиз ишдан чиқади ёки оч қолади. Агар келажак ҳозирги даврдан авлороқ бўлиб, ҳаётимиз қайсидир жиҳатдан яхшиланади, деган умид бўлмаса, руҳан ўлган ҳисобланамиз. Ахир, эртанги кун яхшиланишга умид қилмасак, нима учун яшаяпмиз? Нима учун тирикчилик қиляпмиз?

Кўпчилик бир нарсани тушунмайди: бахтнинг акси ғазаб ёки қайғу эмас. Агар ғазаблансангиз ёки хафа бўлсангиз, демак, сизда ҳали қайғуриш ҳисси мавжуд. Бу сизда умид ҳали ҳам бор, деганидир.

Аксинча, бахтнинг зидди умидсизлик, тортинчоқлик ва бепарволикнинг чексиз кулранг уфқидир. Бу ҳаммаси издан чиқди деган тушунчага ишонидир. Ҳўш сизни нима безовта қиляпти?

Умидсизлик – совуқ ва ишончсиз мункирлик, ҳаётда яшашдан маъно топмагани сабабли ҳамма нарсага қўл силташ, шунинг оқибатида олов билан ўйнашиш,

бошлиқнинг хотини билан бир тўшақда ухлаш ёки мактабда отишма содир қилиш! Мангулик олдида биз учун аҳамият касб этиши мумкин бўлган барча нарсаларнинг тезда бир пулга айланаётганини англаш ҳам умидсизликдир. Афсуски, бу гаплар ёқимсиз эса-да, ҳақиқат!

Умидсизлик ташвиш, руҳий касалликлар ва тушқунликнинг иддизидир. Худди шу нарса аксар бахтсизликнинг манбаи ва гиёҳвандликларнинг сабабидир.

Булар баландпарвоз гаплар эмас. Тинимсиз ташвиш чекиш, яъни умиднинг инқрозга юз тутишидан қўрқишдир; муваффақиятсиз келажакдан хавфсирашдир. Умидсизликнинг меваси тушқунликдир.

Бу маънисиз келажакка ишонч бўлиб, хаёлпарастлик, гиёҳвандлик, фанатлик – буларнинг барчаси бир вақтнинг ўзида битта тинчлантирувчи ёки семизликка қарши дори билан ўтиб кетадиган ҳолатлардир.

Умидсизликка йўл қўймаслик керак, шунда умид пайдо бўлиши онгимизнинг асосий лойиҳасига айланади. Бу жараёнда инсон ва олам ҳақидаги барча тасавурлар умид устида қурилганини тушуниб оламиз. Шундай экан, ҳар биримиз учун сув ва ҳаводек зарур бўлган ягона нарса умиддир. Айнан умид туфайли биз тасавур қида олганимиздан ҳам кўпроқ нарсаларга ишонамиз. Умид бўлмаса, биз ҳеч киммиз.

Коллежда ўқиб юрган пайтимда бобом вафот этиб қолди. Орадан бир неча йил ўтса ҳам, бобом фахрланадиган даражада ҳаёт кечиршим тўғрисидаги фикр менга тинчлик бермасди. Қайсидир маънода бу мен учун тўғри ва оқилона йўл бўлиб туюлса ҳам, аслида унақа эмасди. Ҳаётга реал кўз билан қараганда, бу хатти-ҳаракатдан ҳеч қанақа мантиқ топиб бўлмасди. Бобом билан ҳеч қачон яқин муносабатда бўлмаганман. Биз ҳеч қачон телефонда гаплашмасдик. Ҳеч қачон бир-биримизга хат ёзмаганмиз. Ҳатто охириги 5 йилда умуман кўришмаганмиз ҳам.

Уни ўлган деб айта олмасдим. Менинг “бобом фахрла-

ниши учун яшаганим”нинг унга нима қизиғи бор? Бобомнинг ўлими мени ушбу ёқимсиз ҳақиқатта тик қарашга ундади. Шундай қилиб, ҳар қандай мункирликдан ҳалос бўлиш ва руҳий ҳолатимни бир маромда ушлаб туриш учун миямда келажакка умид ишлаб чиқара бошладим. Бобом бу ҳаётда умид қилиш ва интилиш қобилиятидан маҳрум бўлгани сабабли, мен унинг ўрнига умид қилиш ва интилишни давом эттиришим жуда муҳим деган қарорга келдим. Шу нарса менинг ўзимга яраша шахсий ишончим, шахсий эътиқодимга айланганди.

Ҳа, бу иш берди. Унинг ўлими қисқа вақт ичида менинг жўн ва бемаъни машғулотларимга маъно ва муҳимлик бахш этди. Ва айнан шу нарса менда умид пайдо қилди. Эҳтимол, сиз ҳам яқинларингиздан бирор киши вафот этганида меникига ўхшаш ҳиссиётларни бошдан кечиргандирсиз. Бу одатий ҳистуйғу. Ўзингизга “ўша яқин инсоним мен билан фахрланиши учун яшайман”, деб айтгандирсиз? Балки “ҳаётимни уни хурсанд қилишга бахшида этаман”, деб таъкидлагандирсиз? Қачондир бунинг муҳим ва оқилона иш эканига ишонч ҳосил қилгандирсиз...

Бу “муҳим ва оқилона иш” бизни экзистенциал қўрқув пайтида руҳий ҳолатимизни бир маромда ушлаб туради. Мен бобомнинг арвоғи доимо мени кузатиб туришини ҳис қилиб яшадим. Тириклигида деярли билмаганим бу инсонга энди математика имтиҳонини қандай топширишим қизиқдек туюларди. Албатта, бу мутлақ бемаънилик эди.

Бизнинг онгимиз ҳар сафар бахтсизлик бошимизга тушганда тасалли берадиган ҳаёлий ҳикояларни ўйлаб топади. Ҳатто маънисиз ёки зарарли бўлса ҳам, бу ҳаёлий ҳикояларга ишонишимиз керак, чунки уларнинг барқарорлаштирувчи кучи онгимизни ёқимсиз ҳақиқатдан ҳимоя қилиши мумкин. Умид ҳақидаги ушбу ҳикоялар ҳаётимизда мақсад борлигини англаб яшашимизга ёрдам беради. Бу ҳикояларда нафақат келажакда яхшироқ нарса борлиги назарда тутилади, балки

ўша порлоқ келажакка эришиш учун барчада имконият мавжудлиги уқтирилади. Ҳаётдан мақсад топа олмаган инсон ўзи учун нима муҳимлигини, чекланган вақтини нимага сарфлаш кераклигини, гапнинг қисқаси, нимага умид қилиши лозимлигини билмайди. У ҳаёти «олдин» кечганини ва «кейин» қандай кечиши кераклигини тасаввур қила олмайди.

Ўзингиз учун “олдин” ва “кейин”ни аниқлаб олиш оддий иш эмас. Буни аниқлаш жуда қийин, сабаби, сиз ҳақ ёки ноҳақ эканингизни аниқ билишнинг ҳеч қанақа усули ўйлаб топилмаган. Шунинг учун одамлар динга муҳтож, диннинг кўрсатмаларини ўзларига асос қилиб олишади ва унга кўра ўзларининг ҳаракатларига баҳо беришади. Диндор одамлар динга эътиқод қилмайдиганларга нисбатан камроқ тушкунликка тушини ва жонларига камроқ қасд қилиши бор гап. Диний эътиқод одамларни ёқимсиз ишлардан ҳимоя қилади.

Аммо умид ҳақидаги ҳикояларингиз диний бўлиши шарт эмас. Ҳар қандай мавзудагиси ҳам бўлаверади. Бу китоб менинг кичик умид манбаим. У менинг ҳаётимга мақсад ва маъно ато этди. Умид ҳақидаги бу китобим одамларга ёрдам бериб, ўзимнинг ҳаётимни ва дунёни бироз бўлса ҳам ўзгартиришига ишонаман.

Мен буни аниқ биламанми? Йўқ. Аммо бу менинг «олдин» ва «кейин» ҳақидаги шахсий ҳикоям ва усиз ҳеч нима қила олмайман. Бу ҳикоя мени эрталаб ғайрат билан уйғонишимга ва ҳаётимдан мамнун бўлишимга сабаб бўлади. Бу менга нафақат куч беради, балки ҳаётдан умидвор ҳам қилади.

Баъзи одамлар “олдин” ва “кейин” ҳақидаги ҳикояни болаларига яхши тарбия бериш деб билади. Баъзилар эса буни атроф-муҳитни сақлаб қолишда кўради. Кимдир бахтни миллиардлаб пул ишлаб топиб, шахсий яхта сотиб олишда кўрса, яна ким учундир голф ўйинини ўрганиш саодат йўли бўлиб кўринади.

Хоҳлаймизми-йўқми, барчамизда бирон-бир сабабга кўра танлаб олинган қанақадир ҳикоялар мавжуд. Сиз

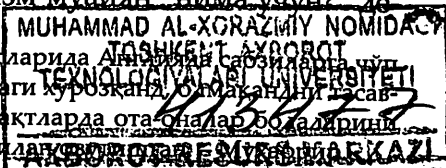
умидни диний эътиқодлар орқали оласизми ёки далилларга асосланган назария, ички ҳиссиётлар ва асосли далиллар орқалими, фарқи йўқ. Буларнинг барчаси бизни битта натижага элтади: келажақда ўсиш, яхшилаш ёки сақланиб қолиш учун потенциалимиз бор ва бу келажакка эришиш учун бизда имконият мавжуд. Бўлди.

Кундан кунга, йилдан йилга ҳаётимиз ушбу умид ҳақидаги ҳикояларнинг чексиз тўқнашувидан иборат бўлиб бормоқда. Бу ҳикоялар худди чўпли сабзига ўхшайди.¹

Илтимос нотўғри тушунманг, мен нигилизмга – одамлар кўниккан қонун-қоидаларни инкор қилишга мутлақо қаршман. Бу китобда умуман мункирликнинг фойдалари тўғрисида мулоҳазалар берилмайди. Китобда ичимизда яшайдиган инкор билан замонавий дунёда мавжуд мункирликнинг зарарлари кўрсатиб ўтилган. Нигилизмга қарши муваффақиятли курашиш учун ишни уни ўрганишдан бошламоқ керак. Бу эса, ёқимсиз ҳақиқат. Шу ердан туриб, аста-секинлик билан умид учун ишонарли далиллар келтиришнинг мумкин. Шунчаки ҳар қандай умид ҳақида эмас, балки умиднинг барқарор, хайрихоҳ шакли ҳақида гап кетяпти. Бизни ажратиб юбориш ўрнига, бирлаштирадиган умид ҳақида. Мустаҳкам ва кучли, ҳалигача ақл ва ҳақиқатга суянган, кунимиз охирига қадар миннатдорлик ва мамнуният ҳиссини бахш этадиган умид ҳақида.

Буни бажариш сиз ўйлагандек осон эмас, бу аниқ. Айниқса, йигирма биринчи асрда бу иш ҳар қачонгидан ҳам қийинроқ кечади. Нигилизм билан хоҳиш-истакларга тўла эрк бериш иккаласи биргаликда дунёни қамраб олмоқда. Ҳокимият – ҳокимият учун. Муваффақият – муваффақият учун. Хурсандчилик – хурсандчилик учун. Нигилизм муайян “нима учун?”

¹ Иккинчи жаҳон уруши пайтларида Ашқабатда сабзиканда үнгикиб, болаларга сотишган. Биздаги хурозқанд, бўлмағанди, саввур қилинг. Сут, шакар танқис вақтларда ота-оналар болаларини музқаймоқ ўрнига “сабзиканд” билан қувватлаётганларидир.

ган тушунчани тан олмайди. У ҳеч қандай ҳақиқат ёки сабабга риоя қилмайди. У “шунчаки менга ёқяпти”, деган ғояни қўллаб-қувватлайди, холос. Кўриб турганимиздек, буларнинг ҳаммаси жуда ёмон оқибатларга олиб келади.

Тараққиёт парадокси

Биз қизиқ даврда яшаяпмиз; моддий нарсалар аввалгидан сезиларли даражада яхши бўлса ҳам, дунё обдан тозаланиши керак бўлган катта ахлат қутисига айланиб қолган, деган тушунча ҳаёлимизни банд этган. Маънисиз умидсизлик ҳисси бойлар, шунингдек, ривожланган давлатлар орасида тарқалмоқда. Бу нарсаси тараққиёт мантисига зид – парадокс ҳисобланади: нарсалар такомиллашгани сари, бизни ташвиш ва умидсизлик кўпроқ эгалламоқда.

Сўнги йилларда Стивен Пинкер ва Ганс Рослинг каби ёзувчилар бир овоздан умидсизликка тушиш учун ҳеч қанақа асос йўқлигини, аслида, инсон ҳаёти ҳеч қачон бунчалик гуллаб-яшнамаганини ва келажакда бундан ҳам яхши бўлишини таъкидлашмоқда. Иккаласи ҳам бир бурчақдан бошланган ва негадир ҳар доим қарама-қарши бурчақда тутайдиган графика ва диаграммалар билан тўлган қалин ва оғир китоблар тўпламини ёзишган. Иккаласи ҳам биздаги тарафқашлик ва нотўғри тахминлар асл воқеликни тўла ҳис этишимиздан тўсишини батафсил баён қилди. Уларнинг фикрича, тараққиёт замонавий тарих² давомида узлуксиз давом этган. Ҳозирги одамлар ҳар қачонгидан ҳам саводли ва ўқимишли ҳисобланишади. Зўравонлик йилдан йилга, эҳтимол асрдан-асрга камайиб бормоқда. Ҳозирда ирқчилик, фахш, ҳуқуқларнинг поймол этилиши ва аёлларга нисбатан зўравонлик тарихдаги энг паст кўрсаткичларда қайд этилмоқда. Бизда олдин мавжуд

² Биламизки, инсоният тарихи бир неча даврга бўлинади: антик, энг қадимги, қадимги, ўрта асрлар тарихи каби. Замонавий тарих деганда 1918 йилдан (баъзи тарихчилар, 1917 йилдан бошланади, дейди) ҳозирги кунгача бўлган давр тушунилади. – Муҳаррир.

бўлмаган кўплаб ҳуқуқлар мавжуд. Сайёрамизнинг ярмидан кўпи интернетдан фойдаланади. Дунё бўйлаб ўта қашшоқлик даражаси жуда паст фоизни ташкил этади. Инсоният тарихи ҳеч қачон ҳозиргидек кичик ва камдан-кам содир бўладиган урушларга гувоҳ бўлмаган. Болалар ўлими ҳам жуда кам, инсонлар узоқ умр кўришмоқда. Одамлар кўлида тўпланган бойлик ҳар қачонгидан ҳам кўп. Шунингдек, сўнгги йилларда инсоният кўплаб касалликларнинг даъвосини топишга муяссар бўлди.

Рости, ёзувчилар ҳақ. Биз бу маълумотларни ёдда тутишимиз керак. Аммо бундай китобларни ўқиш Ларри амакининг³ ёшлигида яшаш қанчалик қийин бўлгани ҳақидаги ҳикояни тинглашга ўхшайди. Унинг гаплари тўғри бўлса-да, бу муаммоларингизни яхшироқ ҳис қилишингизга ёрдам беролмайди.

Бугунги кунда эълон қилинаётган шунча хушxabарларга қарамай, бир нечта ҳайратланарли статистик маълумотлар ҳам мавжуд: АҚШда руҳий тушқунлик ва депрессия аломатлари охириги саксон йил ичида ёшлар орасида ва охириги йигирма йил ичида катталар орасида энг юқори даражага етди. Муаммо фақатгина одамларнинг депрессиядан азият чекаётганида эмас, балки уларнинг эрта ёшдан бошлаб бундай оғир дардни бўйнига олганидандир. 1985 йилдан бери аёллар-у эркеклар ҳаётдан қониқмасликларини айтиб келишади. Уларда бу ҳолатнинг юз беришига сабаб охириги ўттиз йил ичида тушқунлик даражаси ортгани бўлса керак. Опиум туфайли етган инқироз Америка ва Канаданинг аксарият қисмини остин-устун қилиб юборди, шу сабабли гиёҳванд моддаларга ҳаддан ташқари ружу қўйиш охириги пайтларда энг юқори кўрсаткичга етди. АҚШ аҳолиси орасида ёлғизлик ва жамиятдан ажралиб яшаш ҳисси кучайиб бормоқда. Америкаликларнинг деярли ярми ўзларини ёлғиз ҳис қилишларини билдиришган.

³ Ларри амаки – тарихий шахс; санъатда мультфильмлардаги ижобий қаҳрамон. У бутун дунё болаларининг ҳимоячиси бутун гавдалантирилган.

Ривожланган мамлакатлардаги ижтимоий ишонч жуда тез суратларда пасаймоқда: ҳукуматга, оммавий ахборот воситаларига ва бир-бирларига ишонадиган одамлар ҳар қачонгидан ҳам камайиб бормоқда. 1980 йилларда ўтказилган тадқиқотларда қатнашчилардан сўнги олти ой ичида муҳим шахсий масалаларни нечта одам билан муҳокама қилишгани сўралганида, энг кўп учрайдиган жавоб “уч” эди. 2006 йилга келиб эса, “уч” ўз ўрнини “нол”га бўшатиб берди.

Айни пайтда, атроф-муҳит бутунлай издан чиққан. Шизоидлар⁴ кўлида аллақачон ядро куроллари мавжуд ёки яқин орада мавжуд бўлади. Экстремизмнинг ҳар қандай кўриниши – ўнг ва чап, диний ва дунёвий – жаҳон бўйлаб ўсишда давом этмоқда. Фитна назариячилари, фуқаро милиционерлари, сурвивалистлар-у «препперлар» (Армагеддонга тайёргарлик кўраётганлар) шу қадар оммабоп субмаданиятга айланганки, улар чегарадаги асосий оқимга дўниб бўлишган.

Умуман олганда, биз дунё тарихидаги энг хавфсиз ва гуллаб-яшнаётган инсонлар бўлсак ҳам, умидсизлик бизни ҳар қачонгидан кўра қаттиқроқ қамраб олган. Ишларимиз қанчалик яхшиланмасин, умидсизликка тушаверамиз. Бу тараққиёт парадоксидир. Ва эҳтимол, буни куйидаги ҳайратланарли далил билан асослаш мумкин: қанчалик фаровон ва хавфсиз ҳолатда яшасангиз, ўз жонингизга қасд қилиш эҳтимоли шунчалик катта бўлади.

Сўнги бир неча юз йил ичида соғлиқни сақлаш, хавфсизлик ва моддий бойликлар соҳасидаги улкан ютуқларни инкор этиб бўлмайди. Аммо булар келажак ҳақидаги эмас, балки ўтмиш ҳақидаги статистик маълумотлардир. Умид эса, бизнинг келажак тўғрисидаги тасавурларимизда яшайди.

Умид статистикага асосланмаган. Умид қурол билан боғлиқ ўлимлар ёки автоҳалокатларнинг камайиши каби ҳолатлар ҳақида қайғурмайди. Ўтган йили уму-

⁴ Шизоид – руҳий анормал одам.

ман авиаҳалокат содир бўлмагани ёки Мўғулистонда саводлилик даражаси мисли кўрилмаган кўринишга келгани билан унинг иши йўқ.

Умид аллақачон ечилган муаммолар ҳақида ўйламайди. Уни ҳал қилинмаган муаммолар қизиқтиради. Чунки, дунё қанчалик яхшиланса, биз шунчалик кўп йўқотишимизга тўғри келади. Шунингдек, қанчалик кўп йўқотишимизга тўғри келса, шунчалик кам умид қилишимиз кераклигини ҳис этамиз.

Умид уйғотиш ва уни сақлаб қолиш учун бизга учта нарса керак бўлади: **Назорат, Қадрият, Жамият**. «Назорат» деганда ҳаётимизни ўзимизда ушлаб туришимиз ва тақдиримизга таъсир қилишимиз мумкинлигини англаш ҳиссини тушунамиз. “Қадрият” эса нимагадир етишиш ва яхшироқ нарсага интилиш учун муҳим бўлган тушунчадир. «Жамият» бизнинг ишларимизни қадрлайдиган ва уларга эришиш учун ҳаракат қилаётган гуруҳнинг бир қисми эканимизни англатади. Жамият бўлмаса, яккаланиб қоламиз ва қадриятларимиз ҳеч қандай маъно англатмай қўяди. Қадрият бўлмаса, ҳеч нарса интилиш учун арзимаслигини тушуниб етамиз. Назорат бўлмаса, бирон нарсага интилишга ожизлигимизни ҳис қиламиз. Учтасидан бирортасини йўқотсангиз, қолган иккисини ҳам йўқотасиз. Демакки, умидни йўқотган бўласиз.

Нега бугун умидларимиз инқирозга учраётганимизни англаб етишимиз учун унинг пайдо бўлишини ва ўрнашиб қолиш механизмини яхши тушуниб олишимиз керак. Кейинги уч – Назорат, Қадрият ва Жамият бобларида ҳаётимизнинг ушбу уч соҳасини қандай ривожлантириш ҳақида сўз юритамиз.

Яна ўша саволга қайтамиз: ҳаммаси яхшиланиб боришига қарамай, ўзимизни тобора ёмон ҳис этаётганимиз дунёда нималар юз бермоқда?

Жавоб сизни ҳайратга солиши аниқ.

2-БОБ.

ЎЗ-ЎЗИНИ НАЗОРАТ ҚИЛИШ ИЛЛЮЗИЯСИ

Барчасига бошоғриқ сабаб бўлди.

Машҳур компанияни бошқарган Элиот омадди одам эди. Унинг ҳамкасблари ва қўшнилари орасидаги обрўйи жуда баланд эди. У қизиқарли, шу билан бирга, кўнгилга тегмайдиган ҳазил қилишни билар эди. Унинг ҳаёти бекам-у кўст эди: хотини, фарзандлари, дўстлари... Қўшимчасига, меҳнат таътилларини соҳилда ўтказарди. Аммо ҳар замонда безовта қилиб турадиган бошоғриғи бўлмаганида, унда ҳаммаси яхши, деб айтишимиз мумкин эди. Бу бир зумда ўтиб кетадиган ёки битта цитрамон билан босиладиган оғриқ эмасди. Гўё кимдир бошига улкан рўмол боғлаб, миясини ғижимлаётганга ва ичкаридан туриб, пўлат золдир билан кўз соққасига зарба бераётганга ўхшарди.

Элиот дори ичди. Уйқу дори ҳам ичиб кўрди. Асабийлашмасликка, тинчланишга, дам олишга, сиқилмасликка ва унутишга ҳаракат қилди. Аммо, ҳар қанча уринмасин, бош оғриғи қолмади. Балки, янада кучайди. Кўп ўтмай, бошоғриқ шунчалик жиддийлашдики, Элиот кечаси ухлай олмайдиган ёки кундузи ишлаёлмайдиган бўлиб қолди.

Ниҳоят, шифокорга боришга қарор қилди. Шифокор одатий ишларини қилди, текшириб кўрди, натижаларни таҳлил қилди ва кейин Элиотга шумхабарни етказди: миясининг ўнг олд қисмида шиш мавжуд. “Мана у. Кўряпсизми? Ҳа, ҳа, олдидаги кулранг доғ. Ҳа, у катта. Тахминан, бейсбол түпидек келади”.

Жарроҳ бу шишни олиб ташлади ва Элиот уйига қайтди. Бир неча кундан сўнг ишга чиқди. Оиласи ва дўстлари билан яна дийдор кўришди. Ҳаммаси яхши-дек туюлаётган эди. Аммо...

Бирданига ҳаммаси ёмон тарафга ўзгариб кетди.

Элиотнинг иш фаолиятида оғир синовлар пайдо бўлди. Бир пайтлар унинг учун арзимасдек туюлган ва-зифалар энди ундан жуда катта диққат ва эътибор талаб қиларди. Кўк ёки қора ручкадан фойдаланиш борасида бир қарорга келиш учун соатлаб вақт сарфларди. У жуда жўн хатолар қилиб қўяр ва бир неча ҳафта ўтса ҳам, уларни тузатмас эди. У иш жадвалидаги қора туйнукка айланиб қолганди. Йиғилиш ва дидлайнларни ўтказиб юборар, гўёки буларнинг ҳаммаси бутун бошли макон ва замон табиатига ҳақоратдек туюларди.

Аввалига ҳамкасбларнинг унга раҳми келиб, айбларини беркитишга ҳаракат қилишди. Ахир, унинг бошидан жуда катта шиш кесилди. Аммо, ножўя ҳаракатлари кўпайиб борар экан, Элиотнинг узрлари сабр косаларни тўлдирди. “Янги стиплер сотиб олиш учун инвестор билан учрашувни ўтказиб юборгандинг-а, Элиот? Ростдан-а? Нималар қилиб қўйдинг?”

Барбод бўлган учрашувлар ва бошқа бемаъниликлардан сўнг ҳаммаси аён бўлди: Элиот жарроҳлик амалиётида шиш билан бирга бошқа муҳим нарсани ҳам йўқотди: ҳамкасбларининг фикрига кўра, компания пулларининг катта қисмини ўзи билан олиб кетди. Шу сабабли Элиот ишдан бўшатилди.

Унинг уйидаги ҳаёт ҳам кўнгилдагидек эмасди. Ялқов, беғам, беҳафсала, уззу кун диванда чўзилиб ётадиган отани бир тасаввур қилиб кўринг. Элиотнинг янги ҳаёти худди шундай эди. У ўғлининг кичик баскетбол лигасидаги ўйинларини ўтказиб юборди, Жемс Бонд марафонини телевизорда томоша қилиш учун ота-оналар мажлисига бормади, ҳатто хотини билан муомалаларни ҳам унутиб юборди.

Элиот турмушидаги жанжаллар янги ва қутилма-

ган хатолар қаторида юз берди. Аслида, уларни жанжал деб ҳам бўлмасди. Жанжалнинг қоидасига кўра икки киши тенг бақриши керак. Хотини оғздан олов пуркаётганида, у жавоб қайтаришга қийналиб, жим қоларди. Ўзини ўзгартиришга умуман ҳаракат қилмасди, масъулияти зиммасида бўлган одамларни заррача ўйламасди, ҳаммасига бепарво ва бефарқ эди. Гўё у бошқа бир минтақада яшаётгандек эди.

Охири, хотини бошқа чидай олмади. Элиот ўсимтадан ташқари яна нимадир йўқотди, деб дод солди. Ва бу йўқотилган нарсани унинг художўй юраги деб билди. У ажрашди, болаларни ҳам олиб кетди. Элиот ёлғиз ўзи қолди.

Шундагина руҳий тушқунликка тушган ва бутунлай ганғиб қолган Элиот мавқеини қайта тиклаш ҳақида ўйлай бошлади. У фирибгарларга “ов” бўлди. Бир олчоқ унинг деярли барча жамғармаларини ўмариб кетди. Бир аёл уни йўлдан оздирди, турмуш қуришга кўндирди ва орадан бир йил ўтгач, мулкининг ярмига эга чиқиб, ажрашиб кетди. Ҳатто уйсиз қолди. Кейин бир неча йил арзон ва кичик уйларда яшади, шаҳар кўчаларида санғиди. Кейинчалик акаси уни кўчадан топиб олиб, ўзи билан олиб кетди. Дўстлари ва қариндошлари бир вақтлар кўпчиликнинг ғавасини келтирган бу одамнинг ҳаёти бир неча йил ичида издан чиқиб, ғариб аҳволга тушганига ҳайратланиб қараб туришарди. Бу қандай содир бўлганини ҳеч ким тушуна олмади. Элиотда нимадир ўзгаргани яққол кўриниб турарди: бош оғриғи ортида яна нимадир яширинган эди.

Аммо бу нима эди?

Акасининг олиб бормаган шифокори қолмади. “У Элиот эмас. Унда қанақадир муаммо бор. Унда ҳаммаси яхши кўринса ҳам, аслида яхши эмас. Ваъда бераман”, деган эди акаси. Шифокорлар одатдаги ишларини қилишди, натижаларни таҳлил қилиб бўлиб, Элиот билан ҳаммаси жойида эканини айтишди. Ҳаттоки, ҳолати ўртачадан анча яхши, деган хулоса беришди. Компью-

тер томографияси натижаси яхши чикди. IQ – интеллект коэффициенти даражаси ҳалигача юқори эди. Фикрлаши тиниқ, хотираси кучли. У узоқ вақт давомида нотўғри танловнинг сабаб ва оқибатларини муҳокама қила оларди. Турли мавзуларда ҳазил ва мутойиба билан суҳбатлашарди. Психиатр фикрига кўра, Элиот ҳеч қанақа тушкунликка тушмаган. Аксинча, у ўзига юқори баҳо берар, сурункали ташвиш ёки тушкунлик аломатларини сезмасди – лоқайдлиги сабаб келиб чиққан инқилоб марказида худди дзенлар⁵ каби хотиржам турарди.

Акаси бу ҳолни қабул қила олмади. Унингча, нимадир нотўғри кетяпти. Нимадир йўқотилган.

Ва ниҳоят, умидсизлик гирдобига ўралиб қолган Элиотни Антонио Дамасио исмли нейробиологнинг кўригига олиб боришди.

Дастлаб Дамасио бошқа шифокорлар қилган ишларни такрорлади: Элиотга когнитив тестлар тўпламини бериб кўрди. Хотира, рефлекс, онг, шахсият, инсоний муносабатлар, ахлоқий қадриятларнинг барчаси текширувдан ўтказилди. Ҳеч қанақа муаммо топилмади.

Ахийри, Дамасио бошқа шифокорларнинг хаёлига келмаган ишни қилди: У бемор билан гаплашиб олди. Ҳа, айнан гаплашиб олди. Шифокор ҳаммасини билишни хоҳларди: Элиот йўл қўйган ҳар бир хатони, ҳар бир камчиликни, нимадан афсусланишини; ишини, оиласини, уйини, пулларини қандай йўқотганини.

Элиот бошидан нималар ўтказганини айтиб бера оларди, аммо уларнинг келиб чиқиш сабабини изоҳлай олмасди. У аниқ фактлар ва воқеалар кетма-кетлигини мукамал раволикда ва мазмунли тарзда айтиб берар, аммо ўз қарорларини таҳлил қилишга келганда бошини чангаллаб қолар эди: нега янги стиплер сотиб олишни сармоядор билан учрашувдан кўра муҳимроқ

⁵ Дзен, дзэн – V-VI асрларда Хитойда пайдо бўлган мистик йўналиш. Унга кўра, инсон ўзи учун ўзи жавоб беради, атрофидаги ишлар учун ўзини жавобгар ҳис этади. Жамиятга аралашмайди. Фақат ўзининг ички дунёсини мушоҳада қилади. – Муҳаррир.

деб ўйлаганини ёки нега Жеймс Бонд болаларидан кўра қизиқроқ бўлганини тушунтириб бера олмасди. Унда жавоб йўқ эди. Энг ёмони, бу саволларга жавоби йўқлиги унинг пинагини бузмасди. Умуман, ташвишга тушмасди.

У хатолари ва аҳмоқона қарорлари туфайли ҳамма нарсасини йўқотган, ҳаёти бутунлай издан чиққан ва ўзи билан нима содир бўлганини аниқ тушуниб турибди, лекин қилган ишларига заррача пушаймон эмас, ўзини айбламайди, ҳатто уялмайди ҳам. Кўпчилик одамлар Элиот бошидан кечирган кўргуликларнинг ўндан бирини кўрса, жонига қасд қилиш даражасига боради. Аммо у ҳаммасини хотиржам қабул қилиб, мутлақо бефарқ одамга айланиб қолган эди.

Доктор Дамасио оламшумул қарорга келди: Элиотда синаб кўрилган психологик тестлар фақат фикрлаш қобилиятини ўлчаш учунгина ўтказилган, аммо ҳеч ким унинг руҳий ҳолати билан қизиқмаган.

Олдинги шифокорлар Элиотнинг ақлий қобилиятлари устида қайғуришди, аммо унинг ҳиссиётларига зарар етган бўлиши мумкинлигини унутиб қўйишди. Мабодо, буни аниқлашганида ҳам, ҳиссиётга етказилган зарарни ўлчашнинг асло иложи йўқ.

Бир куни Дамасионинг ҳамкасбларидан бири бир нечта ғалати расмларни чоп қилди. Унда ёнғин қурбонлари, даҳшатли қотиллик сахналари, урушдан кейинги хароба шаҳарлар ва оч болалар тасвирланган эди. Шунда доктор у расмларни Элиотга бирма-бир кўрсатди.

Элиот буларга ҳам бефарқ бўлди. Даҳшатларга тўла расмлар қахрамонимизга заррача таъсир қилмади. Ва унинг пинагини бузмагани шунчалик ҳайратланарли эдики, ҳатто бунинг патология эканини ўзи ҳам тан олди. “Бу тасвирларни илгари кўрганимда безовта бўлган, юрагим эзилиб, ҳамдардлик ҳисларим ортган, бунақа тасвирлардан тўла нафратланган бўлардим”, деди. Аммо ҳозир-чи? Одамзоднинг энг жирканч қилмишларини кўратуриб, ҳеч нарсани ҳис қилмасдан ўтирарди.

Дамасио муаммо нимада эканини аниқлади: Элиот-

нинг билим ва мулоҳазалари сақланиб қолган бўлса-да, ўсимта ёки уни олиб ташлаш учун қилинган амалиёт унинг ачиниш ва ҳис қилиш қобилиятини пасайтирган. Унинг ички дунёсини ёруғлик ёки зулмат эмас, балки чексиз туман қоплаб олган эди. Қизининг фортопиано концертида қатнашиш унинг учун янги пайпоқ сотиб олишдай оддий гап эди, оталик ғурури уйғонмасди. Ёки миллион доллар пулини йўқотиш бензин қуйиш, чойшаб ювиш ёки кино кўриш билан бир хил эди. У бемалол юрадиган, гаплашадиган ҳиссиз машинага айланиб қолганди. Қанчалик ақлли бўлмасин, яхшини ёмондан ажратолмас, ўзини назорат қила билмас эди.

Элиотдаги бу ҳолат катта саволни ўртага ташлади: унинг когнитив қобилиятлари (онги, хотираси, диққат-эътибори) мукамал даражада бўлган бўлса, нега энди самарали қарорлар қабул қила олмаяпти? Дамасио ҳам, унинг ҳамкасблари ҳам бу ҳақида ўйлаб ўйига ета олишмасди.

Барчамиз баъзида ҳиссиётларимизни ўчириб қўйишни хоҳлаб қоламиз, чунки улар туфайли кўпинча афсусланишмизга сабаб бўладиган хатти-ҳаракатларни бажариб қўямиз. Асрлар давомида психологлар ва файласуфлар ҳис-туйғуларни жиловлаш ҳаётдаги барча муаммоларини ҳал этади, деб тахмин қилишган. Аммо ҳис қилиш ва ачиниш туйғуларидан маҳрум бўлиб, ўйлаш ва фикрлаш қобилиятидан бошқа ҳеч нарса қолмаган қаҳрамонимизнинг ҳаёти бутунлай боши берк кўчага кириб қолган эди. Ва унинг шароитида фақатгина оқилона қарорлар ва ўзини тута билиш ҳақидаги одатий фалсафалар ўзини оқламаслигига гувоҳ бўлди.

Шундан сўнг иккинчи ва анча шубҳали савол туғилди: агар Элиот ҳали ҳам ақлли, доно бўлса, оқилона қарорлар чиқара олса, нега унинг ҳаёти жар ёқасига бориб қолди? Нега унинг барча қилганлари барбод бўлди? Нега у салбий оқибатларини англаган ҳолда оиласини ташлаб кетди? Оиласи ва иши ҳақида қайғурмайди дегани, улардан воз кечиш керак дегани эмас-ку! Айтмоқчиманки, буни

ҳатто энг виждонсиз одамлар ҳам тушуна олади. Аммо нега ҳамма анлаган нарсани Элиот англамади? Вақти-вақти билан кичик лига ўйинларини томоша қилиб туриш шунчалик қийинми? Қайсидир маънода, Элиот ҳис этиш қобилиятини йўқотгани сабабли, қарор қабул қилиш қобилиятидан маҳрум эди. У ҳаётини бошқариш хусусиятидан ҳам бебаҳра қолганди.

Барчамиз қийин вазиятга тушганда нима қилиш тўғрисида соатлаб гапирамиз, аммо ўзимиз шунақа вазиятга тушганда довдираб қоламиз. Муҳим вазифаларни четта сурамиз, бизга ғамхўрлик қилаётган одамларни эътиборсиз қолдирамиз, ҳатто ўз манфаатимиз йўлида ҳаракат қила олмаймиз. Одатда, агар ўзимиз хоҳлаган нарсаларни бажара олмаётган бўлсак, бунга ҳис-туйғуларимизни етарлича назорат қила олмаётганимиз сабаб деб ўйлаймиз. Биз ҳамма нарсани тушунарсиз ва мантиқсиз деб ўйлашга одатланиб қолганмиз.

Элиотнинг ҳолати буларнинг барчасини савол остига қўйди. Ўз-ўзини бошқариш ғояси, ички таъсир ва ҳиссиётларга қарамай, онгли равишда фойдали ишларни бажаришга мажбур қила оладиган ғоя савол сифатида рўпарамизга чиқди.

Ҳаётда умид уйғониши учун, аввало, ҳаётни назорат қила олганимизни ҳис этишимиз керак. Биз яхши ва порлоқ келажакка интилишимиз, «бу дунёни яхши масканга айлантирамиз» деб ишонишимиз лозим. Аммо даставвал ўзимизни назорат қила олишга уринишимиз керак. Элиот воқеаси кўзимизни очишимиз, атрофимизда нималар бўлаётганини тушуниб етишимиз учун яхши сабаб бўла олади. Бу одам ғариб, ёлғиз ва яккамохов бўлиб қолди. Бу одам энг катта фожиалар суратини ҳам бефарқ томоша қилиб ўтиради. Бу одам бор-будидан ажралиб, буни жилмайиб айтиб бера олади. Бу одам онгимиз қандай ишлаши, қандай қарор қабул қилишимиз ва умуман қай даражада ўзимизни бошқара олишимиз тўғрисида мутлақо янги хулосаларни кўрсата олди.

Мумтоз тахмин

Бир куни мусиқачи Том Уэйтсдан ичкиликбозлиги тўғрисида сўрашганида, “Фронтал лоботомиядан⁶ кўра, бир шиша ароқни афзал кўраман”, деб роса ғўлдираганди. Бу гапни айтганида у жуда ғариб аҳволда эди. Яна, миллий телевидениедан туриб шу гапларни айтганди. Фронтал лоботомия мия жарроҳлигининг бир шакли бўлиб, бош суягига бурун орқали тешик очилди, шундан сўнг миянинг пешона тарафидаги бўлаги муз билан кесиб олинади. Бундай жарроҳлик усули 1935 йилда Антониу Эгаш Мониш деган невролог ихтиро қилган. Ҳаддан ташқари ташвишга тушган, жонига суиқасд қилиш арафасида турган ёки руҳий саломатлик билан боғлиқ муаммолар гирдобидаги одамнинг миясига тўғри йўл билан жароҳат етказиб, бу ташвишлардан қутула олиш йўли кашф этилди.

Эгаш Мониш бир вақтлар мукаммаллашган лоботомиянинг барча руҳий касалликларни даволай олишига ишонган ва дунёга жар солган. 1940 йилларнинг охирига келиб, бутун дунёда ўн минглаб беморларда ўтказилган операция анча шуҳрат топди. У ушбу кашфиёти учун ҳатто Нобел мукофотига сазовор бўлди. Аммо 1950 йилларга келиб, одамлар бу амалиёт баъзи салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини пайқаб қолишди. «Баъзи салбий оқибатлар» деганда “сабзавот”га айланиб қолиш назарда тутилган. Ҳа, бу жараён беморларнинг кучли ҳиссий азобуқубатларини даволади, аммо уларни диққатни жалб қилиш, қарор қабул қилиш, рутбага эга бўлиш, узоқ муддатли режалар тузиш ёки ўзлари ҳақида мавҳум фикрлаш имкониятидан маҳрум қилди. Хуллас, улар онгсизларча ҳаётдан мамнун бўлган зомбиларга айланишди. Янги элиотлар пайдо бўла бошлади.

⁶ Фронтал лоботомия – миянинг пешонадаги ўз-ўзини англаш ва қарор қабул қилиш вазифаларини бажарадиган қисмини психохирургия, нейрохирургия йўли билан олиб ташлаш.

Совет иттифоқи қатъий тарзда лоботомияни тақиқлаган биринчи мамлакат бўлди. Советлар бу жа-раённи «инсоний тамойилларга зид» ва «ақлдан озган одамни аҳмоққа айлантириш» деб эълон қилди. Бу эълон бутун дунёни уйғотувчи чақирик ўлароқ ян-гради. (Иосиф Сталин ахлоқ ва инсоний кадриятлар тўғрисида маъруза ўқиётганида, ишлар яхши кетмаёт-ган эди.) Шундан сўнг, дунёнинг қолган қисми ҳам аста-секин бу амалиётни тақиқлашни бошлади ва 60-йил-ларга келиб унга нисбатан нафрат шаклланди. Сўнгги лоботомия амалиёти 1967 йилда АҚШда ўтказилган ва бемор вафот этган. Орадан ўн йил ўтгач, маст Том Уейтс телевидениеда ўша машхур жумлаларни гапи-риб ўтирибди.

Том Уейтс жуда кўп ичарди. У 70-йилларда кўп вақтини кўзларини зўрға очиб туриб, сигаретни қаерда қолдирганини эслашга уриниб ўтказган. Шунингдек, у ушбу даврда еттита ёрқин албомини ёзишга вақт топ-ган. У сермахсул ва теран ижод қилди, мукофотларга сазовор бўлди ва дунё бўйлаб миллионлаб трекарларни сота олди. У инсон тақдири тўғрисида қайғурадиган ноёб санъаткорлардан бири эди.

Томнинг лоботомия тўғрисидаги гаплари шунчаки ҳазилга ўхшаса ҳам, унда ҳикмат яширин эди: у умуман ҳиссиётсизликдан кўра шишага қарамликдан азоб чекиш яхшироқ эканини, ҳеч нарса топмагандан кўра, пастқам жойлардан умид излаш фойдалироқлигини, беқарор импульсларсиз ҳеч ким эмаслигимизни таъ-кидлаган эди. Ҳис-туйғулар талай муаммолар келти-риб чиқармоқда, ақл ишлатиб бу тартибсизликларни миядан олиб ташлаш керак, деган беъмаъни фикрлар ҳам талайгина. Бу гапнинг асосида Сукротнинг “ях-шилиқлар тафаккурга боғлиқ”, деган таъкиди ётади. Уйғониш даври намояндаларидан бири Декарт инсо-ний фазилатлар ва ҳайвоний эҳтирослар ҳар биримиз-да мавжудлигини ва биз бу эҳтиросларни бошқаришни албатта ўрганишимиз кераклигини таъкидлаб ўтган.

Кант ҳам деярли шу фикрларни илгари сурган. Фрейд шундоқ ҳам кўп нарсаларни инобатга олмаган.

1935 йилда Эгаш Мониш биринчи беморида лоботомия операциясини ўтказганида икки минг йилдан бери файласуфлар илгари суриб келган ғайриинсоний эҳтиросларни жиловлаш, инсониятга охир-оқибат ўзига нисбатан қатъий назоратни амалга оширишга ёрдам бериш ғояларни ҳаётга татбиқ этиш йўлини кашф қилганига ишонган эди.

Ҳиссиётларни бошқариш учун ақлдан фойдаланамиз, деган ушбу тахмин асрлар давомида шаклланиб келган ва бугунги кунда ҳам маданиятимизнинг кўп қисмини белгилаб беради. Келинг, уни “мумтоз тахмин” деб номлаймиз. Бу тахминга кўра, агар одам тарбиясиз, ўзини тута олмайдиган ёки ғзаби кучли бўлса, демак, у ҳис-туйғуларини бўйсундириш қобилиятига эга бўлмаган, иродаси заиф ёки шунчаки аҳмоқ ҳисобланади. Мумтоз тахминга кўра, эҳтирос ва ҳиссиёт инсон руҳиятидаги ўз-ўзидан тузатилиши керак бўлган хатолар ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда биз одамларга шу тахминга асосланиб баҳо берамиз. Семиз инсонлар семиз бўлганлари учун уят ва кулгига қолади, улардаги ортиқча вазн ўзини бошқара олмаганлари сабаб келиб чиққан деб қаралади. Улар озгин бўлишлари кераклигини биладилар, шунга қарамай ейишда давом этадилар. Нега? Улар билан нимадир нотўғри кетяпти деб тахмин қиламиз. Чекувчилар билан ҳам худди шундай. Гиёҳвандлар ҳам худди шу тарзда қабул қилинади, фақат уларга кўшимча тарзда “жиноятчи” деган тамға босилади.

Депрессия ва ўз жонига қасд қилиш мойиллиги бўлган одамлар учун мумтоз тахмин хавfli бўлиши мумкин: улар ҳаётларига умид ва маъно бахш эта олмасалар, бунга ўзлари айбдор бўлишади. Агар улар сал ҳаракат қилганларида эди, ўзини галстукка осиб кўйиш фикри ростдан аҳмоқона бўлиб туюларди.

Биз ҳиссий туйғуларга берилишни ахлоқий нуқсон

деб биламиз. Ўзини бошқара олмайдиган одамни нуқсонли характерга эга инсон сифатида кўрамиз. Ўзини-ўзи бошқариш қобилиятининг етишмаслигини одамнинг феъл-атворида камчилик сифатида қабул қиламиз. Ҳиссиётсиз, юқори самарали роботларга ўхшаган спортчилар, тадбиркорлар ва етакчиларни кўллаб-қувватлаймиз. Агар бош директор стол остида ухласа ва ўз фарзандларини олти ҳафта давомида кўрмаса, буни қатъият деб ҳисоблаймиз. Кўряпсизми? Ҳар бир киши муваффақиятли бўлиши мумкин, деймиз!

Мумтоз тахмин қанақадир зарарли гумонларни келтириб чиқариши мумкинлигини пайқаш қийин эмас. Агар у тўғри бўлса, ўзимизни назорат қилоламиз, ҳиссий танглик ва эҳтирос устида қилинган жиноятларнинг олдини оламиз, ақлий ҳаракат ёрдамида гиёҳвандлик ва бефарқликдан қутуламиз. Буни уддалай олмаслик қанақадир нуқсон борлигига ишора қилади.

Шу сабабли, тўлиқ бахтта эришиш учун ўзимизни ўзгартиришимиз керак, деган ёлғон эътиқодга ишонимиз керак. Агар ўз мақсадларимизга эришолмасак, вазн ташламасак, лавозимга кўтарила олмасак ёки ниманидир ўрганиш қўлимиздан келмаса... булар ички нуқсонлар мавжудлигини англатади. Умидни сақлаб қолиш учун эса ўзимизни ўзгартиришимиз, бутунлай янги ва ўзгача инсонга айланишимиз керак. Шунда ўзимизни ўзгартириш истаги бизга янги умидларни тортиқ қилади. «Эски мен» сурункали чекишни ташлашга қодир бўлмаса ҳам, «янги мен» буни уддалайди.

Доимий ўзингизни ўзгартириш истаги кейинчалик сизни тинч қўймайди: “янги мен”нинг ҳар бир жараёни ўзини ўзи назорат қилиш қобилиятининг йўқолиши билан тугайди ва бу қайтадан “ўзингизни ўзгартириш” вақти келганини англатади. Ҳар бир жараён сиз қидираётган умид билан қайта туғилади. Шу билан бирга, муаммонинг илдизи бўлган мумтоз тахминга ҳеч қачон мурожаат қилинмайди.

Сўнги бир неча асрлар давомида “ўзни ўзгартириш”

ғояси бутун дунёга вирус каби тарқалди. Ушбу ғоя бизни сохта ваъдалар билан ишонтирмоқчи бўлади ва бахт, муваффақият, ўзини назорат қилиш сирларини очишни ваъда қилади. Аслида эса, фақат битта нарса – одамларнинг ўзлари нуқсонли эканликларини англаб етиш мумкин. Ҳақиқат шундаки, инсон онги ҳар қандай сирдан кўра сирлироқдир. Хуллас, сиз шунчаки ўзингизни ўзгартира олмайсиз ва ўзингизни ўзгартириш ҳар доим ҳам керак эмас.

Биз ўз-ўзини бошқариш тўғрисидаги ушбу ҳикояни маҳкам тутамиз, чунки, ўзимни тўлиқ назорат қила оламан, деган ишонч умиднинг асосий манбаидир. Биз ўзимизни ўзгартириш нимани ўзгартиришимиз кераклигини билганимиздек осон эканига ишонишимиз лозим. Бирор нарсани бажариш қобилияти уни бажаришга қарор қилиш ва ўша ергача бориш учун етарли ирода тўплаш каби оддий эканига ишонишни хоҳлаймиз. Ўзимиз орзу қилган ҳар қандай ишни амалга оширишга қодир, ўз тақдиримиз яратувчиси эканимизга ишонгимиз келади.

Дамасионинг Элиот устида ўтказган кашфиёти шунчалик катта бўлганки, у мумтоз тахмин нотўғри эканини кўрсатиб берган. Агар у тўғри ҳамда ҳаёт ҳиссиётларни бошқаришни ва ақлга таяниб қарорлар қабул қилишни ўрганиш каби содда бўлганида, Элиот ўзининг туганмас ғайрати, шижоати ва қатъий қарорлари билан ҳақиқий супермен бўлган бўларди. Шунингдек, лоботомия бутун дунёни қамраб олган, биз унинг учун ҳозирда аёллар кўкрагини катта қилдириш учун сарфлаётгандек пул сарфлаётган бўлардик.

Аммо лоботомия самара бермади ва Элиотнинг ҳаёти барбод бўлди.

Гап шундаки, ўзимизни назорат қилишимиз учун ирода кучидан кўпроқ нарса талаб этилади. Маълум бўлишича, ҳиссиётларимиз қарорлар қабул қилишда ва хатти-ҳаракатларимизда муҳим аҳамиятга эга. Биз шунчаки уларни ҳар доим ҳам пайқайвермаймиз.

Бир-бири билан чиқиша олмайдиган ИККИТА МИЯ

Келинг; миянгизни машина деб тасаввур қиламиз. Уни "Онг машинаси" деб атаймиз. Онг машинаси ҳаёт йўлида кетар экан, бир қанча чорраҳаларни, шунингдек, бир нечта паст-баландликларни босиб ўтишига тўғри келади. Ушбу йўллар ва чорраҳалар машинани ҳайдаш пайтида қабул қилишингиз керак бўлган қарорларни акс эттиради ва сизнинг йўналишингизни белгилайди.

Онг машинасида иккита йўловчини олиб юрасиз: Ўйловчи ва ҳис қилувчи мия. Ўйловчи мия онгли фикрларингизни, ҳисоб-китобларни амалга ошириш қобилиятингизни, тил орқали турли хил танловларни ва фикрларни ифода этиш қобилиятингизни акс эттиради. Ҳис қилувчи миянгиз эса ҳис-туйғулар, импульс, интуиция ва инстинктларни бошқаради. Ўйловчи миянгиз кредит картангиздаги тўловлар жадвалини ҳисоб-китоб қилаётганда, ҳис қилувчи миянгиз ҳамма нарсани сотишни ва Таитига саёҳат қилишни хоҳлаб қолади.

Ҳар икки миянинг ҳам ўзига хос кучли ва кучсиз тарафлари мавжуд. Ўйловчи мия - ҳалол, холис, обектив, одил ва оқил бўлиб, шу билан бирга суст ҳам. У жуда кўп ҳаракат ва энергия талаб қилгани сабабли мушаклар каби бир қанча муддат давомида шакллантирилиши ва агар ҳаддан ташқари чарчоқ кузатилса, зўриқиши мумкин. Аммо ҳис қилувчи мия тез ва қийинчиликсиз хулосага кела олади. Муаммо шундаки, у кўпинча нотўғри ва бемаъни бўлади. Шунингдек, унда бўрттириш хусусияти ҳам мавжуд. Биз ўзимиз ва қарор қабул қилишимиз ҳақида ўйлаганимизда, одатда Ўйловчи мия онг машинасини бошқараётганини ва Ҳис қилувчи мия йўловчи ўриндиғида ўтириб, ундан қаерга кетаётганини сўраётганини тасаввур қилиб кўрамиз. Йўл-йўлакай мақсадларимизга эришиб, уйга қандай етиб боришни ўйлаганча йўлимизда давом этар эканмиз, бу лаънати ҳис қилувчи мия порлоқ, жозибадор ёки кулгили туюлади-

ган нарсани кўриши ва рулни бошқа томонга буриб юбориши натижасида автомобил қарама-қарши йўналишга чиқиб кетади ва бошқа одамларнинг онг машиналари билан тўқнашиб, ўзимизнинг ва уларнинг машиналарига зарар етказди. Бу охир-оқибат ақлимиз ҳаётимизни назорат қилишини ва ҳиссиётларимиз эса катталарга ҳалақит бермаслигини таъминлашимиз, уларни тийганча овозимизни чиқармаслигимиз керак, деган фикр мумтоз тахмин ҳисобланади. Шундан сўнг туйғуларга шафқатсиз муносабатда бўлиш одат тусига киради – чунки киши ўз-ўзини бошқариш даражасига етган бўлади.

Аммо бизнинг онг машинамиз бутунлай бошқача тарзда ишлайди. Миясидаги шиш олиб ташланганидан сўнг Элиотнинг ҳис қилувчи мияси трассанинг қарама-қарши йўналишига ўтиб кетди – аммо унинг ҳаёти яхшиланмади. Чунки унинг онг машинаси тўхтаб қолган эди. Лоботомияни бошдан кечирган беморларнинг ҳис қилувчи мияси сиқиб қўйилган, бошқача айтганда онг машинасининг юкхонасига қамаб қўйилган бўлади. Шундан сўнг улар бепарво, дангаса инсонга айланиб, одатда, тўшакдан тура олмайдиган ёки ҳатто мустақил кийина олмайдиган аҳволга келиб қолади.

Шу билан бирга, Том Уэйтс ҳам ҳар доим ҳис қилувчи мия билан яшаган ва унга телевизион шоуларда маст ҳолатда қатнашиши учун катта миқдорга пул тўлашган. Кўряпсизми?

Хулоса шуки, ҳис қилувчи мия онг машинамизни бошқаради. Ўзингизни қанча ақлли санаманг, бу нарса исмингизда нечта ҳарф борлиги каби ҳеч қанақа аҳамияти йўқ. Эй дўстим, сиз миллиардлаб одамлардан фарқ қилмайдиган оддийгина одамсиз. Ҳамма қатори ҳис қилувчи мия томонидан бошқариладиган ҳиссиз робот каби яшаб келмоқдасиз. Шунинг учун, марҳамат қилиб танангиздаги суюқликларни ўзингизда сақлаб тураверинг. Охир-оқибат, биз фақат ҳиссиётга таяниб ҳаракат қилганимиз сабабли, ҳис қилувчи мия онг машинасини бошқаради. Шу сабабли ҳаракат – ҳиссиёт

деганидир. Ҳиссиёт – танамизни ҳаракатга келтирадиган биологик гидравлик тузилма ҳисобланади. Қўрқув мия ишлаб чиқарадиган сеҳрли нарса эмас. У ҳеч қачон танада юз бермайди. Қўрқув – ошқозоннинг сиқилиши, мусқларнинг кенгайиши, адреналиннинг юзага чиқиши, танани бўш ва очиқ ҳудудга кўчириш истагидир. Ўйловчи мия фақат бош суяги ичидаги синаптик алоқалардагина⁷ мавжуд бўлса, ҳис қилувчи мия бутун бошли тананинг донолиги ва аҳмоқлигида намоён бўлади. Ғазаб танани ҳаракатга келтиради. Хавотир уни чекинишга мажбур қилади. Хурсандчилик юз мускулларингизни ҳаракатга келтирса, ғам-қайғу иложи борича мавжудлигимизга соя солишга ҳаракат қилади. Ҳиссиёт бизни ҳаракатларга ундаса, ҳаракат ҳиссиётни келтириб чиқаради. Иккаласи бир-бирига чамбарчас боғлиқ.

Шу нарса бизни асрлар давомида қийнаб келган саволга аниқ ва равшан жавоб топишимизга сабаб бўлади: Нега қилишимиз кераклигини яхши англаб турган ишларни бажаришни пайсалга соламиз?

Бунга сабаб уларни чин қалбимиздан ҳис қила олмаймиз.

Ўзни назорат қилишнинг бор муаммоси ахборот, интизом ёки ақлий эмас, балки ҳиссий муаммо саналади. Ўзни назорат қила олмаслик, дангасалик, сусткашлик, етишмовчилик, ғайратсизлик – буларнинг барчаси ҳиссий муаммолардир.

Бу жуда хижолатли иш. Чунки ҳиссий муаммоларни ҳал қилиш ақлий муаммоларга қараганда анча қийин кечади. Автомобил кредити бўйича ойлик тўловларни ҳисоблашга ёрдам берадиган дастурлар мавжуд, аммо ёмон муносабатларга барҳам беришга ёрдам берадиган дастур ҳали ўйлаб топилмаган. Хатти-ҳаракатларингизни ўзгартиришингиз кераклигини онгли равишда тушунганингиз билан хулқ-атворингиз яхши томонга ўзгариб қолмайди. (Ишонинг, мен шу пайтгача тўғри овқатланиш

⁷ Синаптик алоқа – иккита асаб толаси ўзаро боғланиб, бир-биридан хабар қабул қиладиган ўрин.

ҳақида 12 та китоб ўқиганман, аммо бу жумлаларни буррито⁸ кавшаганча ёзиб ўтирибман. Биз чекишни ташлашимиз кераклигини, шакарнинг зарар эканини ёки дўстларимизнинг орқасидан ғийбат қилмаслигимиз кераклигини яхши биламиз, шунга қарамай бу одатларимизни ташламаймиз. Уларнинг зарарини билмаганимиз учун эмас, балки ҳис қилмаганимиз учун юқоридаги одатлардан воз кеча олмаймиз.

Ҳиссий муаммолар иррационал бўлиб, уларга қарши ҳеч қайси мантиқий далиллар иш бермайди. Устига-устак янада аянчлироқ хулосаларга келишимизга сабаб бўлади: Ҳиссий муаммоларга фақатгина ҳиссиёт билан ечим топиш мумкин. Буларнинг ҳаммаси ҳис қилувчи мияга боғлиқ. Инсонларнинг ҳис қилувчи мияси қандай ишлашини кўрсангиз, унинг нақадар даҳшатли эканига гувоҳ бўласиз.

Буларнинг барчаси давом этар экан, ўйловчи мия йўловчи ўриндиғига ўтирганча, вазиятни тўла ўз қўлимга олганман деб ўйлайди. Агар ҳис қилувчи мия ҳайдовчимиз бўлса, ўйловчи мия йўл кўрсатувчимиздир. У ортга икки қадам ташлаганча, муайян манзилга боришнинг муқобил йўллари топишни билади. У қаерда хавфли бурилишлар-у қаерда қисқа йўллар борлигини яхши билади.

У ўзини ақлли, оқил мия деб ҳис қилади ва ўзини онгли машинани бошқаришда катта имтиёзга эга деб ҳисоблайди. Аммо, афсуски, бундай бўлмайди. Даниел Каннеман бир марта таъкидлаганидек, «Ўйловчи мия ўзини қаҳрамон деб тасаввур қиладиган қўллаб-қувватловчи персонаж» ҳисобланади. Баъзида ушбу икки мия ўзаро чиқиша олмаса ҳам, бир-бирига эҳтиёж сезади. Ҳис қилувчи мия бизни ҳаракатга келтирадиган ҳиссиёт жўш уришига сабаб бўлади, ўйловчи мия эса бу ҳаракатни қаерга йўналтиришни таклиф қилади. Бу ерда ҳамма гап “таклиф қилади” деган сўзда. Ўйловчи

⁸ Мексика миллий таоми. – Таржимон.

мия ҳис қилувчи мияни бошқара олмаса-да, маълум миқдорда таъсир кўрсатиш қудратига эга. Ҳайловчи мия ҳис қилувчи мияни порлоқ келажакка йўл очишга, хатога йўл қўйилганда кескин ўзгариш қилишга ёки илгари эътиборсиз қолдирилган йўллари қайта ўрганиб чиқишга ундай олади. Аммо ҳис қилувчи мия анча қайсар бўлиб, агар у “икки оёғини бир этикка тикиб олса”, Ҳайловчи мия қанча далил ва маълумотлар келтиришидан қатъи назар, ҳаммасини ўзи бошқаради. Ахлоқшунос психолог Жонатан Хайдт ушбу икки мияни фил ва унинг чавандозига қиёслади: чавандоз филни мулойимлик билан бошқариши ва маълум бир йўналишни мўлжаллаб, юришга ундаши мумкин, аммо охир-оқибат фил ўзи истаган жойга боради.

Масхарабоз машинаси

Қанчалик ажойиб бўлмасин, ҳис қилувчи миянинг ҳам ўзига хос салбий тарафлари бор. Бу мия онг машинасида тўхташни ва йўл сўрашни хоҳламайдиган тажанг эркакка ўхшаб қолади – у ўзига йўл кўрсатишларини хоҳламайди ва машина ҳайдашини танқид қилсангиз, бошингизга ёнғоқ чақади. Ушбу психологик можароларнинг олдини олиш ва умид туйғусини сақлаб қолиш учун Ҳайловчи мия ҳис қилувчи миянинг қаерга боришни хоҳлаганини тушунтириб ёки асослаб берадиган хариталарни чизиш тенденциясини ривожлантиради. Агар ҳис қилувчи мия музқаймоқ истаб қолса, Ҳайловчи мия шакар ва ортиқча калория тўғрисида зид далиллар келтириш ўрнига, “Бугун қандай ишлаганимни кўрдингиз. Музқаймоқ ейишга лойиқман», деган қарорга келади, ҳис қилувчи мия эса буни бажонидил қабул қилади. Агар ҳис қилувчи миянгиз шеригингизни аблаҳ деб қарор чиқарса ва сиз ҳеч қандай ёмон иш қилмаган бўлсангиз, шеригингиз ҳаётингизни барбод қилиш мақсадида фитнес уюштираётган бўлса ҳам, Ҳайловчи миянгиз унинг ҳақиқатан ҳам хотиржам ва камтар бўлган пайтларини

эслаб қолади. Шундай қилиб, иккита мия бир-бири билан очиқдан-очиқ носоғлом муносабатларни ўрнатади. Бу болалигингизда ота-онангиз билан машинада бирон жойга бораётганингизда, уларнинг қандай йўл тутганига ўхшаб кетади. Ўйловчи мия ҳис қилувчи мия учун аҳмоқона ишларни бажаришига тўғри келади. Бунинг эвазига ҳис қилувчи мия қарама-қарши йўналишга чиқиб кетмасликка ваъда беради. Ўйловчи мия ниҳоятда осонлик билан тузоққа тушади ва фақат ҳис қилувчи мия юришни хоҳлаган йўналишда юради. Бу нарса «ўз ноғорасига ўйнатиш» деб номланади ва инсоният қила оладиган барча ифлосликларга асос бўлади. Одатда, ўз ноғорасига ўйнатиш тарафдори сизни шунчаки нотўғри фикр юритишга ва фақат ўзингиз ҳақида ўйлашга ундайди. Ички ҳиссиётларингиз тўғри деб билган ишни тўғри ҳисоблай бошлайсиз. Инсонлар, жойлар, гуруҳлар ва ғоялар тўғрисида шошилиш хулосалар чиқарасиз, уларнинг аксарияти ноҳақ ёки ҳатто бироз мутаассибона бўлади. Аммо ҳаддан ташқари ўз ноғорасига ўйнатиш сизни чалғитиши, мавжуд бўлмаган ҳақиқатларга, ўтмишни бузиб кўрсатишга ва бўрттириб кўрсатилган фактларга ишонтириб қўйиши мумкин, буларнинг ҳаммаси ҳис қилувчи мианинг доимий инжиқликлари туфайли юзага келади. Агар ўйловчи мия заиф ва ёки тажрибасиз бўлиб, ҳис қилувчи мия ривожланган бўлса, ўйловчи мия ҳис қилувчи мианинг инжиқликларига сабр этишига тўғри келади. Бу ҳол ўз-ўзидан ўйлаш ёки ҳис қилувчи мианинг хулосаларига қарама-қарши туриш қобилиятини йўқотади.

Бу онг машинангизни катта, қизил ғилдиракли ва мусиқаси баланд овозда қўйилган цирк масхарабоз машинасига айлантириб қўяди. Ўйловчи миани ҳис қилувчи мия таслим қилганида, барча ҳаётини мақсадлар фақат хоҳишни қондириш билан чекланганида, ҳақиқатлардан ўз ноғорасига ўйнатиш мақсадида фойдаланилганида, барча ишонч ва тамойиллар нигилизм денгизига ғарқ бўлганида... онг машинаси масхарабоз аравасига айланади.

Масхарабоз машинаси муқаррар равишда гиёҳвандлик, зўравонлик ва қарамлик томон етаклайди. Мияси масхарабоз машинаси томонидан бошқариладиган одамлар яхши ҳаёт ваъда қиладиган диний-экстремистик гуруҳ раҳбарлари, сиёсатчилар, фитнесчилар ва интернетдаги фирибгарлар домига жуда осон тушиб қолади. Масхарабоз машинаси бошқа онг машиналарини ҳам (яъни одамларни) мамнуният билан ўзларининг катта, қизил резина шиналари билан таъминлайди, бунга ўйловчи мия уларнинг бунга лойиқ эканини оқлагани сабаб бўлади: “улар ёвуз, пасткаш ёки баъзи бир мураккаб муаммолар учун айбдор эди.”

Баъзи масхарабоз машиналари фақат ўйин-кулгуга интилади – ичиш, зиёфат ва кўнгилхушлик қилишга мойил бўлади. Бошқалари ҳокимият томон талпинади. Улар энг хавфли масхарабоз машиналари бўлиб, уларнинг ўйловчи мияси иқтисод, сиёсат, ирқ, генетика, жинс, биология, тарих ва бошқа соҳалар ҳақидаги интеллектуал асосга эга деб бонг урилган назариялари орқали ўзларини оқлашга ҳаракат қилади.

Баъзан бу машина нафрат изидан кувади, чунки нафрат ғайритабиий қониқиш ва ўз-ўзига ишонч бахш этади. Баъзида бу миянинг ғазаби адолатли бўлади, чунки ташқи мақсадга йўналтириш мақсадининг мавжудлиги уни ахлоқий устуниликка эга эканига ишонтиради. У бошқа онг машиналарини муқаррар равишда йўқ қилишга ҳаракат қилади, чунки ташқи дунёни йўқ қилиш ва бўйсундириш орқалигина ўзининг ички хоҳишларини қондириш мумкин бўлади.

Масхарабоз машинасига тушиб қолган одамни у ердан чиқариб олиш жуда мушкул вазифа. Масхарабоз машинасида ўйловчи мия қилувчи мия томонидан Стокгольм синдромининг бир тури пайдо бўлгунга қадар узоқ вақт давомида ҳис ҳақоратланади ва камситилади – у ўз ҳаётини ҳис қилувчи мияни мамнун қилиш ва унинг қилмишларини оқлашларсиз тасаввур эта олмайди. Унинг ҳис қилувчи мия билан зиддиятга боришга,

у белгилаб берган йўлдан юрмасликка ақли етмайди, устига устак, унга тўғри йўл кўрсатсангиз, кулоқ солмайди. Масхарабоз машинасида мустақил фикр ва қарама-қаршиликларни ўлчаш ёки эътиқод ва қарашларни ўзгартириш имконияти мавжуд эмас. Қайсидир маънода, масхарабоз машинаси томонидан бошқариладиган одам умуман индивидуал хусусиятга эга бўлмайди.

Шунинг учун қўл остидагиларнинг сўзсиз бўйсунилишини истаган раҳбарлар ҳар доим ўйловчи мияларининг овозини имкон қадар ўчиришга ҳаракат қилади. Дастлаб бу одамлар учун жуда катта донишмандликдек туюлади, чунки ўйловчи мия кўпинча ҳис қилувчи мияга нотўғри қарорлар ҳақида эслатиб туради. Шундай қилиб, ўйловчи миянинг овозини бир муддат ўчириб қўйиш жуда яхши самара беради. Одамлар, одатда, нима яхши эканини ҳис қилаётиб хатога йўл қўядилар.

Метафорик масхарабоз машинаси қадимги файласуфларни хоҳишга ҳаддан ташқари эрк бериш ва ҳис-туйғуларга сиғиниш ҳақида огоҳлантиришга ундаган. Юнонлар ва римликларга фазилатларни ўргатган ҳам, кейинчалик эса насроний черковига нафсни тийиш ва ўзидан воз кечиш тўғрисидаги хабарни тарқатишга ундаган ҳам масхарабоз машинасининг кўрқуви эди. Класик файласуфлар ҳам, черков ҳам ҳокимиятдаги нациссистик ва автократик одамлар томонидан қилинган вайронагарчиликларга гувоҳ бўлишган. Уларнинг барчаси ҳис қилувчи мияни бошқаришнинг ягона усули уни йўқ қилиш, имкон қадар кам кислород бериш ва шу орқали унга атрофидаги дунёни вайронага айлантиришига ва йўқ қилишига йўл қўймасликларига ишонишган. Бу нарса ўйловчи мияда мумтоз тахмин туғилишига сабаб бўлади: яхши одам бўлишнинг ягона йўли – ўйловчи миянинг ҳис қилувчи мия устидан ҳукмронлик қилиши, ақлнинг ҳиссиётдан устунлиги, бурчнинг хоҳишдан баландлиги. Инсоният тарихининг аксарият даврида одамлар шафқатсиз, жоҳил ва саводсиз бўлишган.

Ўрта асрларнинг одамлари мушукларни спорт ўйинлари учун қийноққа солар ва болаларини маҳаллий ўғрилларнинг шаҳар майдонида ёнғоқни чиройли чақишларини томоша қилиш учун олиб борарди. Одамлар садист ва шафқатсиз бўлишган. Тарихнинг аксарият қисмида дунё одам боласи яшаши учун қулай жой бўлмаган ва кўпчиликнинг ҳис қилувчи мияси ўзини бошқара олмагани бунга сабаб бўлган. Мумтоз тахмин асосан цивилизация ва мутлақ анархия ўртасида турадиган ягона тўсиқ эди.

Кейинги юзйилликлар давомида бир нималар рўй берди. Одамлар поезд ва машиналарни яратди, марказий иситиш тизими ва бошқа фойдали нарсаларни ихтиро қилди. Иқтисодий фаровонлик инсон кутганиданда ошиб кетди. Энди одамлар қиролни ҳақорат қилгани сабабли овқат ейиш имкониятидан маҳрум бўлиши ёки ўлим жазосига тортилиши ҳақида ташвишланмай қўйдилар. Ҳаёт осонлашиб, қулайлашиб бораверди. Ҳозирги одамларда бемалол ўтириб ўйлаш ва илгари ўйлаб ҳам кўрмаган мавжуд ифлосликлар ҳақида қайғуриш учун бўш вақт талайгина.

Натижада, XX асрнинг охирида ҳис қилувчи мияни ҳимоя қиладиган бир нечта ҳаракатлар пайдо бўлди. Ҳақиқатан ҳам, ҳис қилувчи мияни ўйловчи миянинг чангалидан халос қилиш миллионлаб одамлар учун анча енгилликлар берарди (ва бугунги кунда ҳам шундай бўлиб келмоқда). Муаммо шундаки, одамлар умуман тескари йўлдан бора бошладилар. Улар ҳис-туйғуларини тан олиш ва ундан ғурурланишдан бошлаб, дунёда ҳис-туйғулардан муҳимроқ нарса йўқ деган қарорга келишгача бўлган йўлни босиб ўтишди. Бу, айниқса, мумтоз тахмин таъсирида ўсган, бахтсиз бўлиб улғайган ва катта бўлгач, ҳис қилувчи миялари билан алоқада бўлган оқсуяк, ўрта синф болаларига нисбатан тўғри келади. Ушбу одамлар ўзини ёмон ҳис қилишдан ташқари бирон бир жиддий муаммога дуч келмаганликлари сабабли ҳиссиётлар

муҳим аҳамиятга эга ва ўйловчи миянинг харита ва йўналишлари бу ҳиссиётларни чалғитувчи тўсиқ деган хато хулосага келишади. Ушбу одамларнинг кўпчилиги ўйловчи миянинг ҳис қилувчи мия фойдасига овозининг ўчирилишини “руҳий ўсиш” деб атаган ва эски ҳис қилувчи мияни сиқувга олиб, манманлик қилишмаганида маърифатга йўл йўқ эди, деб ўзларини ишонтирган. Бу худди руҳий жиҳатдан “бўялган” масхарабоз машинасига ўхшаб кетади.

Ҳиссиётларга эрк бериш умиднинг инқирозига, шунингдек, жабрланишига олиб келади.

Ҳис қилувчи миясини инкор этган киши учун дунёнинг қолган қисми тўсилади. У ўз ҳис-туйғуларини рад этиб, қадриятларга баҳо беришдан, яъни бир нарсани иккинчисидан яшироқ деб хулоса чиқаришдан бош тортади. Натижада, у ҳаётга ва ўз қарорларининг натижаларига бефарқ одамга айланади. Бошқалар билан мулоқот қилиш учун жон бериб ҳаракат қилади. Бу унинг муносабатларини қийинлаштиради. Охиروқибат, сурункали бефарқлиги уни ёқимсиз ҳақиқат билан ёқимсиз учрашувига сабаб бўлади. Охируқибат, агар ўзингиз учун нима муҳим ва нима муҳим эмаслигини ҳал эта олмасангиз, бирор нарса қилишга иштиёқингиз йўқолади. Нимадир қилиш учун сабаб бўлмаса, унда нега яшаш керак?

Шу билан бирга, унинг ўйловчи мияни инкор этувчи одам таъсирчан ва худбин бўлиб, ҳеч қачон тугамайдиган эҳтирослари ва инжиқликлари учун ҳақиқатни бузиб кўрсатади. Унинг умид инқирози шундан иборатки, қанча еб, қанча ичиб, қанча ҳукмронлик қилиб, қанча давр-у даврон сурса ҳам, унга камдек туюлаверади – унда ҳеч қанақа аҳамият ҳам, маъно ҳам бўлмайди. У доимо ҳаракат қиладиган, аммо олдинга силжимайдиган умидсизлик йўлагига сарсон кезади. Қайсидир жойда тўхтаб қолса, ёқимсиз ҳақиқат дарҳол унга егиб олади.

Буни биламан. Яна спектакл тўқияпман. Аммо шундай қилишга мажбурман, ўртоқ ўйловчи мия. Акс ҳолда,

ҳис қилувчи мия зерикиб қолади ва китобни ёпиб қўяди. Ҳеч хатчўпнинг нега хатчўп эканлиги билан қизиқиб кўрганмисиз? Китобни ўқилган жойигача белгилайдиган сиз эмас, ҳис қилувчи мия бўлади. Яхши ёзиш - бу бир вақтнинг ўзида иккала мия билан гаплашиш ва уни рағбатлантириш қобилиятига эга ёзув ҳисобланади.

Бубизнингасосийвазифамизҳисобланади: иккала мия билан гаплашиш, мияни бирлашган, мувофиқлашган, ягона бутунликка бирлаштириш. Агар ўз-ўзини бошқариш ўйловчи миянинг қониқарли тасаввурини келтириб чиқарадиган хаёл, демак, ўзини ўзи қабул қилиш - ҳис-туйғуларимизни қабул қилиш ва уларга қарши эмас, балки улар билан биргаликда ишлаш - бизни қутқариб қолади. Аммо ўз-ўзини қабул қилишни ривожлантириш учун, бир қанча иш қилишимизга тўғри келади. Ўйловчи мия, кел, гаплашиб олайлик.

Мени кейинги бандда кут.

Ўйловчи мияга очиқ хат

Салом, ўйловчи мия.

Оилангдагилар яхшими? Солиқларни тўлаш жонингга тегмаяптими?

Бир пас тўхтаб тур, илтимос. Хавотир олма. Мен ҳаммасини унутганман, шунинг учун менга фарқи йўқ.

Ҳа, ҳис қилувчи мия яшашингга халақит бераётганини билиб турибман. Балки, бу сен учун жуда муҳим муносабатдир. Балки, сени ярим кечаси соат учда кимгадир аҳмоқона тарзда телефон қилишингга сабаб бўлаётгандир. Ёки доим сенга умуман кераксиз моддаларни бераётгандир. Биламан, сенда ўзингни бошқара олишинг учун катта хоҳиш бор, лекин, афсуски, буни удалай олмайсан. Баъзида бу муаммо умидинг йўқолишига олиб келишини тасаввур қиламан.

Аммо сен қулоқ сол. Ҳис қилувчи мия ҳақида сен ёмон кўрган нарсалар - ўжарлик, эҳтирос, даҳшатли қарорлар қабул қилишми? Сен уларга ҳамдардлик бил-

дириш усулини топишинг керак. Чунки ҳис қилувчи мия бемалол тушуна оладиган ягона тил – қайғуриш. Ҳис қилувчи мия жуда таъсирчан хилқат саналади; у, аввало, сенинг аҳмоқона ҳис-туйғуларингдан ташкил топган. Қанийди, бу гапим хато бўлиб чиқса. Қанийди, сен унга ҳаммаси тушунарли бўлиши учун ҳисоб-китоб жадвалини кўрсата олсанг – худди сен билгандек, биз тушунгандек. Аммо бу сенинг қўлингдан келмайди.

Ҳис қилувчи мияни фактлар ва хулосалар билан янчиб ташлаш ўрнига, ундан ўзини қандай ҳис қилаётганини сўрашдан бошла. Унга “Ҳой ҳис қилувчи мия, бугун машғулотга боришга кўнгил тортадимми?”, “Мавқеингни ўзгартиришингга юрак нима деяпти?” ёки “Бор будингни сотиб, Таитига бориб яшашга нима дейсан?” деб сўраб кўр.

Ҳис қилувчи мия сўзлар билан жавоб бермайди. Йўқ, сўзлар унинг учун секинлик қилади. Бунинг ўрнига, у ҳиссиёт орқали жавоб қайтаради. Ҳа, бунинг яққол кўриниб турганини биламан, аммо баъзида сен аҳмоққа айланиб қолишинг ҳеч гап эмас. Ҳис қилувчи мия дангасалик ёки хавотир туйғуси орқали жавоб бериши мумкин. Эҳтимол, ҳиссиётлар жўш уриб, бир чимдим ғазаб ва бир чимдим ҳаяжон аралашиб кетиши мумкин. Нима бўлса ҳам, ҳар қандай ҳис-туйғуларга дуч келганингда ҳам хулоса қилмай турганинг маъқул. Дангасаликни ҳис қиялсан? Ҳаммаси жойида, ҳаммамизда дангасалик туйғуси мавжуд. Ўзингдан нафратланияпсан Эҳтимол, бу суҳбатни узоқроқ давом эттиришинг учун сабаб бўлар? Машғулот кутиб туради.

Ҳис қилувчи мияга ўзининг барча беъмани ва аҳмоқона туйғуларини тарқатиб юбориши учун йўл қўйиб бериш керак. Уни тоза ҳаводан нафас олиш имкони мавжуд бўлган очик жойга олиб чиқ, чунки у қанча кўп нафас олса, онг машинасини бошқариш имконияти шунча пасаяди. Ҳис қилувчи мияни тушуниш даражасига етганингдан сўнг, у тушунадиган йўл билан мурожаат қилиш вақти келган бўлади: ҳиссиётлар орқали.

Эҳтимол, ўзлаштирмоқчи бўлган янги одатларнинг барча ёқимли жиҳатлари ҳақида ўйларсан. Эҳтимол, йўл давомида учратишинг мумкин бўлган барча жозибали, ишгаҳани очадиган ва кулгули нарсаларни эсга оларсан.

Эҳтимол, ҳис қилувчи мияга машғулотдан сўнг ўзини қандай ҳис қилишини, ёзни чўмилиш кийимида ўтказса, қандай яхши кўринишини, мақсадлари сари интилганда ўзини қандай ҳурмат қилиши кераклигини, қадрдонлари билан яшаётганида ўзини қанчалик бахтни ҳис қилишини, севган инсонларингга ўрнак бўлишини эслатиб қўясан?

Одатда, ҳис қилувчи мия билан марокашлик гилам сотувчи билан қандай савдолашсанг, шундай савдолашшинг керак: у иш яхши натижага олиб келишига ишониши лозим, акс ҳолда, қўлларингни ҳавога силкитиб, натижа йўқлигини айтиб дод солишинг ҳеч гап эмас. Эҳтимол, у сен ёқтирмайдиган ишни қилиш шарт билан сен у ёқтирган ишни қилишга рози бўлишинг мумкин. Фақатгина машғулот залдаги югуриш йўлагига сеvimли телевизион шоуни кўр. Ой давомида сен учун тўлашга оғринмайдиган дўстларинг билан кўчага чиқ.

Энг оддийдан бошла. Ҳис қилувчи миянинг жуда кўнгли нозик ва мутлақо онгсиз эканини ёдингда тут.

Қачонки ҳиссий қониқиш олиб келадиган нарсаларни таклиф қилсанг (масалан, машғулотдан кейинги ўзингни яхши ҳис қилишинг, муҳим деб билган мавқе-мартаба кетидан қувишинг, болаларинг томонидан қадрланишинг ва ҳурмат қилинишинг), ҳис қилувчи мия бошқа бир ёки ижобий ёки салбий ҳиссиёт билан жавоб беради. Агар ҳиссиёт ижобий бўлса, ҳис қилувчи мия бу йўлдан оз миқдорда юришни хоҳлаб қолади – фақатгина оз миқдорда. Эслаб қол: ҳиссиётлар тезда ўтиб кетади. Шунинг учун энг оддийдан бошла. Шунчаки машғулотга киядиган пойабзалингни кийиб ол. Бўлди. Шунда нима содир бўлишини билиб оласан.

Агар ҳис қилувчи миянинг жавоби салбий бўлса, шунчаки ушбу ҳиссиётни қабул қиласан, мураса та-

клиф этасан ва натижада нима содир бўлганига гувоҳ бўласан. Юв ва такрорла.

Нима қилсанг ҳам, ҳис қилувчи мия билан жанжаллашма. Бу шунчаки вазиятни чигаллаштиради. Биринчидан, барибир ғалаба қозона олмайсан. Ҳис қилувчи мия ҳар доим устунлик қилади. Иккинчидан, салбий ҳиссиётлар учун ҳис қилувчи мия билан уришиш вазиятни янада ёмонлаштиради. Шу сенга керакми? Сен ўзинг жуда ақллисан-ку, тўғрими?

Ҳис қилувчи мия билан суҳбат кундан-кунга, ҳафтадан-ҳафтага, ойдан-ойга қадар давом этаверади. Баъзида йилларга татиғулик суҳбат бўлиши мумкин. Миялар ўртасидаги суҳбат учун амалиёт керак. Баъзилар амалиёт деганда ҳис қилувчи мия ичида нималар кечаётганини англашни тушунади. Баъзиларнинг ўйловчи мияси ҳис қилувчи миянинг гапига бунини ўрганиш узоқ вақт талаб этгани боис қулоқ солмайди.

Баъзиларда эса умуман бошқа муаммо мавжуд: Улар ўз ўйловчи миясини гапиришга ўргатишади, ҳис қилувчи миянинг айтганларига қулоқ солмай, фикр таклиф қилишга мажбурлашади. Шу ўринда савол туғилади: ҳис қилувчи миянинг хоҳиш-истаклари хато бўлса, нима бўлади? Сўнгра бошқа вариантлар кўриб чиқилади. Бу бошида мушкул вазифа бўлиб туюлиши мумкин. Суҳбат қанча узоқ давом этса, икки мия бир бирини шунча кўп эшитишни бошлайди. Ҳис қилувчи мия турли ҳиссиётларни баҳам кўришни бошлайди ва ўйловчи мияда ҳаёт йўлидаги бурилишларда қандай йўл кўрсатиш тўғрисида кўникмалар пайдо бўла бошлайди.

Бу психологияда «ҳиссий бошқарув» деб аталиб, бу ҳис қилувчи миянинг жарликдан қулаб кетишини олдини олиш учун ҳаёт йўлида кўпроқ тўсиқлар ва «Бир томонли транспорт» белгилари пайдо бўлишига олиб келади. Бу бажарилиши мушкул бўлган иш, аммо бу сен удалайдиган ягона нарса.

Чунки сен ҳис-туйғуларингни назоратга ола билмайсан. Ўзини назоратга олиш – бу шунчаки иллюзия. Бу

иллюзияда иккала мия келишиб, бир ҳаракат кетидан куваётганда рўй беради. Бу иллюзия инсонларга умид бахш этади. Сен – ўйловчи мия ҳис қилувчи мия билан келишпа олмаганинда, одамлар ўзларини кучсиз сезади ва улар атрофидаги олам ҳам умидсизлик гирдобига ғарқ бўлади. Бу иллюзияда ўзни қўлга олишнинг ягона усули - доимий равишда сен билан ҳис қилувчи миянинг ўзаро алоқа ўрнатиб, умумий тил топишларингдир. Бу сув полоси ёки пичоқ устида сакрашда бўлгани каби маҳорат талаб қилади. Меҳнат талаб қилади. Бу йўлда кўп муваффақиятсизликлар бўлади. Эҳтимол, қўлингни кесиб олиб, ҳамма жойни қонга ботиришинг мумкин. Бу иқрор бўлиш тўлови деб қабул қилинади.

Бу сенинг яхши ишлаётганингдан дарак беради. Сенда ўз-ўзини назорат қилиш бўлмаслиги мумкин, аммо сенда ақл назорати мавжуд. Бу сенинг супер кучга эга эканингдан дарак беради. Бу сенга ҳады этилган тухфа. Сен ўз эҳтирос ва ҳиссиётларингни назоратга ола биласан. Сен уларни ўзинг хоҳлагандек талқин қила оласан. Йўл харитасини чизиб бера оласан. Бу жуда катта куч ҳисобланади, сабаби ҳис-туйғуларга у ёки бу маънони бериш орқали ҳис қилувчи мия қандай муносабатда бўлишига таъсир қилишинг мумкин.

Мана, умид қаердан пайдо бўлишини билиб олдинг. Келажак порлоқ ва ҳаловатли бўлиши учун нимани ҳис қилиш кераклигини билиб олдинг: шунчаки ҳис қилувчи мия оқилона ва фойдали тарзда сенга жирқанч тўсиқ қўйишини тушунтириш орқали. Эҳтиросларни оқлаш ва уларга қул бўлишнинг ўрнига уларга қарши кураш ва таҳлил қил. Уларнинг характери ва шаклини ўзгартир.

Бу, албатта, яхши психотерапия деганидир. Ўз-ўзини қабул қилиш, ҳиссий интеллект ва бўлди. Умуман олганда, ўйловчи мияни “ёвуз иблис” деб аташ ўрнига, уни ҳис қилувчи мияни тушунишига ва келишиб қарор чиқаришига ўргатиш когнитив-хулқ атвор терапияси (КБТ) ҳамда қабул қилиш ва масъулият те-

рапиясининг (АКТ) асосидир, шунингдек, клиник психологлар ҳаётимизни яхшилаш учун ўйлаб топган яна бир нечта қисқартмалар мавжуд.

Умид инқироzi ўз ҳаётимизни ёки тақдиримизни назорат қила олмаган пайтимиздан бошланади. Биз ўзимизни атрофимиздаги дунёнинг қурбони, янада ёмонроғи ақл-идрокимиз қурбони деб биламиз. Ҳис қилувчи мияни бўйсундириш учун у билан курашамиз. Ёки тескарисини қиламиз ва унга беихтиёр эргашамиз. Мумтоз тахмин туфайли биз ўзимизни масхара-лаймиз ва буни дунёдан яширишга ҳаракат қиламиз. Замонавий дунёнинг фаровонлиги ва ҳамжиҳатлиги кўп жиҳатдан ўзини ўзи бошқариш иллюзиясининг азобини янада кучайтиради.

Аммо, ўйловчи мия, бу сенинг вазифанг. Буни танлашни қабул қилишинг керак: ҳис қилувчи мия билан у белгилаган қоидаларга кўра ўйна. Ҳис қилувчи миянинг энг ёмон жиҳатларини эмас, балки унинг энг яхши хоҳиш-истакларини намоён қилишга шароит яратадиган муҳит ярат. Ҳис қилувчи мия сенга нима таклиф қилса ҳам, қабул эт ва у билан ҳамжиҳатликда ишла.

Умуман олганда ҳамма нарса (барча хулосалар, таҳминлар ва мақтанишлар) иллюзиядир. Иллюзия ҳар доим бўлган. Сенда назорат йўқ, ўйловчи мия. Ҳеч қачон бўлмаган ва бўлмайдиган ҳам. Аммо умидингни сўндирма.

* * *

Антонио Дамасио Элиот билан қилинган тажриба тўғрисида ва бошқа кўплаб тадқиқотларидан келиб чиқиб ўзининг машҳур “Декартнинг хатоси” китобини ёзган. Бу китобда у ўйловчи мия мантиқий, фактта асосланган билим яратса, ҳис қилувчи мия ўзининг қийматли билим турини ривожлантиради дея таъкидлайди. Ўйловчи мия фактлар, маълумотлар ва кузатувларга асосланиб қарор чиқаради. Худди шундай, ҳис қилувчи мия ҳам шу каби фактлар, маълумотлар ва кузатувлар асосида муҳим фикрларни келтириб чиқаради. Ҳис қилувчи мия нима

тўғри ёки нима нотўғри экани, нимани хоҳлаш мумкин-у нимани хоҳлаш мумкин эмаслиги, энг муҳими, нимага арзишимиз ва нимага арзимаслигимиз тўғрисида қарор чиқаради.

Ўйловчи мия – объектив ва фактга асосланиб иш юритади. Ҳис қилувчи мия эса субъектив ва нисбий хулоса чиқаради. Қанча ҳаракат қилмайлик, ҳеч қачон билимларнинг бир шаклини бошқасига таржима қила олмаймиз. Бу умиднинг ҳақиқий муаммосидир. Биз камдан-кам ҳолларда углеводларни қандай қисқартиришни, эрта уйғонишни ёки чекишни тўхтатишимизни тушуна оламиз. Бу ҳис қилувчи миямиз ичидаги нимадир бўлиб, биз бундай нарсаларни қилишга лойиқ эмаслигимиз ва уларни синаб кўрмаслигимиз керак, деган қарорга келамиз. Шунинг учун уларни жуда ёмон деб ўйлаймиз.

Бундай бепарволик ҳисси, одатда, ҳаётимизда дуч келган бирон бир ноҳақлик натижаси ҳисобланади. Қандайдир даҳшатли воқеани бошдан кечирамиз ва ҳис қилувчи миямиз бу балога арзиймизми ёки йўқ – бу тўғрида бир қарорга келади. Натижада, ўйловчи миянинг кўпроқ билимга эга эканига қарамай, фалокат доимий равишда такрорлана бошлайди ва барчасини қайтадан бошимиздан ўтказишга мажбур бўламиз.

Бу ўз-ўзини назорат қилишнинг фундаментал муаммосидир. Бу умиднинг ҳам фундаментал муаммосидир – ҳамма гап ривожланмаган ўйловчи мияда эмас, балки ўзи ва атрофидаги олам тўғрисида нотўғри хулоса чиқариб, бунга мослаша бошлаган, аммо ривожланмаган ҳис қилувчи мияда. Бу сиртдан қараганда психологик муолажага ўхшаб кетади: ўз кадриятларимизни ўзимизда қолдирсак, уларни дунё билан уйғунлаштира оламиз.

Бошқача айтганда, муаммо тақдир бизга нима атганини билмаслигимизда эмас. Ҳақиқий муаммо қачондир, эҳтимол, жуда узоқ вақтлар олдин, биз қўлга киритган тақдиримизни қайтариб бериш ўрнига, уни керакли деб қарор қилганимиздадир.

3-БОБ.

НЮТОННИНГ ҲИССИЁТ ҚОНУНЛАРИ

Нютон биринчи тарсакини далада юрганида еган. Амакиси нега буғдой диагонал қаторда экилиши кераклиги тўғрисида берган тушунчалари Исаакнинг кулоғига кирмасди. У қуёш нурлари қаердан пайдо бўлгани тўғрисида бош қотириб, нигоҳини қуёшга қаратиб ўтирарди.

Бу пайтда у 7 ёшда эди.

Амакиси унинг елкасига чунонам мушт туширдик, бу мушт Исаакнинг хушини йўқотиб, ерга йиқилишига кифоя қилди. У шахсий бутунлик ҳиссини йўқотиб қўйди. Онгининг таркибий қисмларини жойига келтираётганида, унинг қайсидир бир сирли тана аъзоси тупроққа қоришиб, ҳеч қачон тикланмайдиган жойда қолиб кетди.

Дадаси Исаак туғилишидан олдин вафот этган, онаси эса қўшни қишлоқдаги бой қарияга турмушга чиқиш учун уни ташлаб кетганди. Натижада, Нютон айна йўнаб-куладиган пайтларини амакилари, жиянлари ва бобо-бувисининг хўрликларига чидаб ўтказди. Ҳеч ким уни хушламасди. Ҳеч ким унинг тақдири билан қизиқмасди. Қариндошлари уни ортиқча юк деб ҳисобларди. Севиш-севилиш ҳисси у учун бегона эди.

Исаакнинг амакиси саводсиз ва пиёниста бўлса ҳам, даладаги қатор ва жўякларни санашни яхши биларди. Бу унинг ягона интеллектуал маҳорати бўлиб, бунинг натижасида ўз ишини керагидан ортиқ бажариб, қойиллатиб қўярди. Исаак тез-тез амакиси билан қаторларни санашда иштирок этарди, сабаби бу амакиси эътиборини тортиши учун ягона имконият эди.

Сахродаги бир култур сув каби, ҳар қандай эътибордан боланинг кўнгли шод бўларди.

Вақт ўтиши билан бола юксак истеъдод соҳиби экани маълум бўла бошлади. Саккиз ёшида бутун мавсум давомида қўй ва чўчқаларни боқиш учун зарур бўлган озуқа миқдорини ҳисоблай олар эди. Тўққиз ёшида эса оғзаки тарзда бир гектардан қанча буғдой, арпа ва картошка олиш мумкинлигини жойида айтиб берарди.

Ўн ёшга келиб, Исаак қишлоқ хўжалигини майна-возчиликка тўлиб-тошган деб ҳисоблади ва бунинг ўрнига эътиборини фаслар давомидаги қуёшнинг аниқ траекториясини ҳисоблашга қаратди. Унинг амакиси қуёшнинг аниқ траекториясига эътибор ҳам бермасди, чунки уларнинг овқати уйда қолиб кетганди. Шу сабабли у Исаакни яна калтаклади.

Мактабда ҳам унинг ишлари юришмади. Нютон кўрimsиз, рангпар ва хаёлпараст бола эди. У ижтимоий фанлардан доимо оқсарди. Ўз навбатида, қуёш соати, тўртбурчак координаталар тизими ва ойнинг шарсимон шаклини тасдиқлаш каби турли хил зерикарли нарсаларга қизиқарди. Бошқа болалар крикет ёки дарахтлар атрофида қувлашмачоқ ўйнаб турганда, Исаак кўзойнакнинг нурни қандай қабул қилишини тушунишга уриниб, чўққиларга бир неча соат давомида тикилиб ўтирарди.

Исаак Нютон ёшлик йилларида ҳам рўшнолик кўрмади. Ҳар бир зарбадан сўнг унинг ҳис этувчи мияси ўзгармас ҳақиқатни ҳис қилишни ўрганди: унда қанақадир муаммо бор. Нега ота-онаси уни ташлаб кетди? Нега ўртоқлари уни масхара қилади? Унинг ёлғизланиб қолганини қандай изоҳлаш мумкин? Ўйловчи мияси ажойиб чизмалар чизиб, ой тугилишини схемалаштириш билан банд бўлганида, унинг ҳис қилувчи мияси Линколнширда туғилган бу болакайда қандайдир жиддий нуқсон борлиги ҳақида ўйлаб, ич этини ер эди.

Бир куни у дафтарига қуйидагиларни ёзди: “Мен

бир оддий йигитчаман. Кўримсиз ва нимжон. Ҳеч кимга кераксиз. На уйимга сигаман, на дўзахга. Нима қилай? Нима қилсам, яхши бўлади? Йиғлашдан бошқаси қўлимдан келмаяпти”.

Сиз шу пайтгача Нютон ҳақида ўқиганларингизни ҳаммаси ёки ҳақиқат, ёки ишонарли фантастика ҳисобланади. Аммо, келинг, бир муддат параллел оламда эканимизни тасаввур қиламиз. Ва шу параллел оламда яна бир Исаак Нютон бор ва у биз тасаввур қилган Нютонга жуда ўхшайди. У ҳам золим қариндошлари қўлида ўсиб-улғаяда. Ўзини ёлғиз ҳис қилиб яшайди. Ҳар бир дуч келган масалани ғайрат билан ҳисоблайди.

Яна тасаввур қиламиз, параллел дунёдаги Нютон ташқи, табиий дунёдаги нарсаларни ҳисоблаш ўрнига, ички, психологик дунёдаги инсон қалбидаги ҳиссиётларни ўлчай бошлади.

Бу тасаввурдаги катта сакраш эмас, чунки зўравонлик қурбонлари одатда инсон табиатини тадқиқ қилишга ишқибоз бўлишади. Сиз ва мен учун одамларни кузатиш якшанба куни хиёбонга ҳордиқ чиқариш учун боришдек туюлиши мумкин. Аммо зўравонликдан азият чекканлар учун бу ҳаёт-мамот масаласи бўлиши эҳтимоли бор. Уларнинг наздида зўравонлик ҳар қандай вақтда юз бериши мумкин, шу сабабли улар ўзларини ҳимоялаш мақсадида одамларни кузатишади. Овозни баланлатиш, қошни чимириш, чуқур нафас олиш – бу ишларнинг ҳаммаси уларнинг ҳиссиётларини жунбушга келтириши мумкин.

Шундай қилиб, тасаввур қилайлик, параллел дунёдаги Нютон билан бизнинг «эмо-Нютонимиз» атрофдагиларни кузата бошлади. Махсус дафтар тутди ҳамда унга қариндошлари ва ўртоқларида кузатилган хулқ-атворлар ҳақида ёза бошлади. Тинимсиз ёзди, ҳар бир ҳаракатни, ҳар бир сўзни қоғозга туширди. Юзлаб саҳифаларни одамларнинг ўзлари хаёлига келтирмаган хулқ-атворлари билан боғлиқ кузатувларига тўлдирди. Эмо-Нютон агар ўлчовлар ёрдамида ташқи

олам, қуёш, ой, юлдузларнинг шакллари ва жойлашиш ўрнини башорат қилиш ва бошқариш мумкин бўлса, уларнинг ёрдами билан ички, ҳиссий оламни ҳам башорат қилиш ва бошқариш мумкинлигига умид қилди.

Бу кузатувлар орқали эмо-Нютон биз ҳаммамиз билладиган, аммо тан олмайдиган оғир ҳақиқатни англаб етди: барча одамлар ёлғончи! Барчаси! Биз доимий ва одатий тарзда алдаймиз. Биз муҳим ва арзимас масалаларда одамларни лақиллатамиз. Қўрқинчлиси, бундан заррача уялмаймиз. Ўзимизни ҳам алдаймиз, бошқаларни ҳам алдаб келамиз.

Исаак одамнинг қалбидаги ёруғликни ҳеч ким кўра олмаслигини; одамлар аслида ёмон кўрадиган одамларига яхши кўришини айтишини, бир нарсага ишониб, бошқасини қилишини, виждонсизлик ва шафқатсизлик содир қилганларида ўзлари тўғри иш қилишини таъкидлашини ёзиб қолдирган. Аммо, одамларнинг фикрича, доимо улар қилган хатти-ҳаракатлар тўғри ва асосли. Нютон ҳеч кимга ишонмаслик керак деган қарорга келган. Ҳеч қачон. У кўрган азоб-уқубатларини ўзи ва ташқи дунё ўртасидаги масофанинг квадратига тесқари пропорционал деб ҳисобларди. Доимо ўзини бошқа бировнинг орбитасидан узоқроқ тутишга, бошқа бир инсон юрагининг тортишиш кучидан ажралиб чиқишга ҳаракат қиларди. Унинг ҳеч қанақа дўстлари бўлмаган. У дўстлари бўлишини хоҳламаган ҳам. У, дунё бадбахт ва аянчли жой, деган хулосага келган ва аянчли ҳаёти учун ягона қадрият – бахтсизликни ёзиб бориш ва ўлчаш қобиляти, деб ҳисоблаган.

Шунча хафагарчиликлардан сўнг, Нютоннинг шуҳратпарастлик қилмагани аниқ эди. У инсон юрагининг траекториялари ва уларнинг азобланиш тезлиги ҳақида, қадриятларнинг кучи ва умиднинг вазни ҳақида билишни хоҳларди. Энг муҳими, юқоридаги элементлар ўртасидаги муносабатларни тушунишни истарди.

У бу тўғрида “Нютоннинг уч ҳиссиёт қонуни” деб номлаган тўпламни ёзиб қолдирган.

Нютоннинг биринчи ҳиссиёт қонуни: Ҳар бир ҳаракат учун тенг ва тескари ҳиссий реакция мавжуд.

Тасаввур қилинг, юзингизга мушт туширдим. Ҳеч бир сабабсиз. Ҳеч қандай асоссиз. Шунчаки, зўравонлигим тутиб қолди.

Биринчи реакциянгиз қайсидир маънода менга жавоб қайтариш бўлади. Бу балки жисмоний йўл билан содир бўлар, яъни менга мушт туширасиз. Балки бу қасос оғзаки амалга ошар – мени курақда турмайдиган сўзлар билан, бўралатиб сўкарсиз. Ёки қасосни ижтимоий усул билан олишингиз мумкин: полицияга қўнғироқ қиласиз ва масъуллар сизни урганим учун мени жазолашади.

Жавобингиз қандай бўлишидан қатъи назар, менга нисбатан нафрат танангизда жўш уради. Бу тўлиқ адолатдан – чунки сизнинг наздингизда мен ёмон инсонман. Хулоса шуки, мен сизни асоссиз хафа қилганим ва сиз бунга лойиқ бўлмаганлигингиз ўртамизда адоват туйғусини келтириб чиқаради. Ўртамизда ахлоқий бўшлиқ юзага келади: биримиз 100 фоиз ҳақ ва бошқамиз эса пасткаш бўлиб чиқамиз.

Оғриқ ахлоқий бўшлиқ келтириб чиқаради. У фақатгина инсонлар ўртасида юзага келмайди. Агар ит сизни тишласа, сизда уни жазолаш ҳисси кучли бўлади. Агар столга бармоғингизни уриб олсангиз, нима қиласиз? Столни лаънатлаб бақирасиз. Агар уйингизни сел олиб кетса нима қиласиз? Ғам-андуҳга ботганингиздан худога нола қиласиз, ҳаётдан аламзада инсонга айланасиз.

Буларнинг барчаси ахлоқий бўшлиқлар ҳисобланади. Сизга нисбатан қилинган ноҳақлик учун товон тўланиши керак. Оғриқ бор жойда доимо устунлик-пастлик можароси мавжуд бўлади. Оғриқ ҳам ҳар доим кузатилаверади.

Ахлоқий бўшлиқларга дуч келганда, тенгликни тиклаш ёки руҳий мувозанатни қайтариш туйғулари бизни қамраб олаверади. Мувозанатга ингилиш нима-

гадир лойиқ эканини ҳис қилиш билан ифодаланади. Мен сизни урганим учун, сиз ҳам менинг мушт ейишимни ёки жазоланишимни хоҳлайсиз. Бу ҳиссиёт (арзирли оғриқ) сизда менга нисбатан кучли ҳиссиётлар (масалан, ғазаб) келиб чиқишига сабаб бўлади. Сизда, шунингдек табиий равишда мушт ейишга лойиқ бўлмаганингиз тўғрисидаги ҳиссиётлар кузатилади ва сиз мендан ва атрофингиздаги одамлардан фақат яхши муомала кутишни хоҳлайсиз. Бу туйғулар хафалик, ўз-ўзидан афсусланиш ёки хижолат кўринишида намоён бўлади.

“Лойиқлик” туйғуси ахлоқий бўшлиққа дуч келганимизда қабул қилган қароримиз қийматидир. Биз бир нарсани бошқасидан яхшироқ деб қарор қиламиз, бир инсонни бошқасидан кўра художўйроқ деб баҳолаймиз, бир воқеа иккинчисига қараганда кўпроқ кутилади деб ҳисоблаймиз. Қадриятларимиз туғилган жойда ахлоқий бўшлиқлар ҳам мавжуд бўлади.

Келинг, сизни урганимдан сўнг узр сўраган бўлай. Мен: “Ҳой, ўқувчи, мендан ўтди, қуюшқондан чиқиб кетдим. Бу бошқа қайтарилмайди. Айбимни ювиш учун сенга торт пишириб бераман. Ма, юз доллар, чўнтагинга солиб қўй. Ҳаммаси жойида”, десам-чи?

Бу сизни қониқтирди ҳам дейлик. Менинг узримни қабул қилдингиз ва мен пиширган торт билан 100 долларни олиб, ҳеч нима бўлмагандек уйингизга кетдингиз. Демак, ҳисоб биру бир бўлди. Ўртамиздаги ахлоқий бўшлиқ йўқолди. Мен бунинг учун пул тўладим. Сиз ҳатто шундай деб айтишингиз мумкин: ҳеч биримиз бошқалардан яхшироқ ёки ёмонроқ эмасмиз, ҳеч биримиз яхшироқ ёки ёмонроқ муомала қилинишга арзимаймиз. Биз бир хил руҳий текисликда ишляпмиз.

Шунга ўхшаш тенглаштириш умидни қайта тиклайди. Бу сизда ёки дунёда ҳеч қандай ёмон нарса йўқ эканини англатади. Ўзингизни назорат қилиш ҳисси, юз доллар ва ширин торт билан бирга кунингизни ажойиб тарзда ўтказишингиз мумкин.

Келинг, бошқа ҳодисани тасаввур қилиб кўрамиз. Энди, сизни урмайман, балки сизга уй олиб бераман.

Тўппа-тўғри эшитдингиз, ҳурматли ўқувчи. Мен сиз учун ажойиб уй совға қиламан.

Бу ўртамизда яна бир ахлоқий бўшлиқ келтириб чиқаради. Мен сизга етказган жабр-ситам учун ўч олиш ўрнига, мен сизга берган қувонч учун миннатдорчилик билдириш истаги сизни қамраб олади. Мени қучоқлашингиз, юз марталаб раҳмат айтишингиз, эвазига қанақадир совға келтиришингиз ёки мушугимга умрингиз охиригача энагалик қилишни ваъда беришингиз мумкин.

Агар ҳақиқатан ҳам тарбияли инсон бўлсангиз (ва ўзингизни назорат қила олсангиз), ҳатто сиз учун ой сотиб олиб бериш таклифимни рад этишга уриниб кўришингиз мумкин, бу вазиятда сиз ўртамизда сиз ҳеч қачон олдинга ўта олмайдиган ахлоқий бўшлиқ юзага келиши мумкинлигини тушунган ҳисобланасиз. Сиз буни тан олган ҳолда, менга қуйидаги гапларни айтишингиз мумкин: “Раҳмат, лекин ололмайман. Бу яхшилигингизни қайтариш учун менда ҳеч нарса йўқ”. Салбий бўшлиқда ҳам, ижобийсида ҳам сиз менинг олдимда қарздор эканингизни, менинг нимагадир лойиқ эканимни ёки қандайдир йўл билан миннатдорчилик билдиришингиз кераклигини ҳис қиласиз. Менинг мавжудлигим билан сизда миннатдорлик ва қадрлаш туйғулари ривожланиб боради. Бунга чидай олмай йиғлаб юборишингиз ҳам мумкин. (Оҳ, ўқувчим-а!)

Бу бизнинг ахлоқий бўшлиқларни тенглаштириш, ҳатти-ҳаракатларга муносиб тарзда жавоб бериш учун психологик мойиллигимиздир: ижобийга – ижобий, салбийга – салбий. Ушбу бўшлиқларни тўлдиришга бизни мажбурлайдиган куч ҳиссиётларимиздир. Шунинг учун ҳар бир ҳаракат тенг ва қарама-қарши ҳиссий реакцияни талаб қилади. Бу Нютоннинг биринчи ҳиссиёт қонуни ҳисобланади.

Нютоннинг биринчи қонуни бизнинг бутун ҳаёт тарзимизни белгилаб беради, чунки у ҳис қилувчи мия-

миз атрофдаги дунёни шарҳлаб берадиган алгоритм ҳисобланади. Агар кўрган кинонгиз сизга завқ эмас, азоб берса, зерикиб қоласиз ёки ғазабланасиз. (Эҳтимол, пулингизни қайтиб олишни талаб қилиб, вазиятни тенглаштиришингиз ҳам мумкин.) Агар онангиз туғилган кунингизни унутиб қўйса, эҳтимол кейинги олти ой мобайнида уни эътиборсиз қолдириб, ҳисобни тенглаштирайсиз. Ақлингиз бўлса, бу сизни хафа қилганини унга айтишингиз керак. Балки, севимли жамоангиз шармандали тарзда мағлубиятга учраса, камроқ ўйинларга боришни ёки жамоа учун камроқ жон кўйдиришни хоҳлаб қоларсиз. Ўзингизда рассомлик қобилияти борлигини пайқаб қолсангиз-чи – одамлар қойил қолиши ва мамнун бўлиши сизни вақт, энергия, ҳиссиёт ва пулни аямасликка бошлайди. Агар давлатингизда сиз тоқат қила олмайдиган аҳмоқ раҳбар сифатида сайланса, ўз миллатингиз, ҳукуматингиз ва ҳатто бошқа фуқаролар билан алоқа узилиб қолганини ҳис қиласиз. Сизга шундай даҳшатли сиёсат учун қандайдир товон талаб қилиш ҳуқуқи берилгандай туюлади. Ҳар бир тажрибада тенглашиш мавжуд, чунки тенглашишни кўзгайдиган нарса ҳиссиётдир. Хафагарчилик – анланган йўқотишларни қоплаш учун ожизлик ҳиссидир. Ғазаб – куч ва тажовуз орқали тенглаштириш истаги. Бахт – оғриқдан озод бўлиш ҳиссини туйиш бўлса, айбдорлик ҳеч қачон келмайдиган оғриққа лойиқ бўлиш ҳиссидир.

Тенглашиш истаги адолат туйғусига асосланади. У асрлар давомида қоидалар ва қонунларга киритилган, жумладан, Бобил подшоси Ҳаммурапи ўз қонунларида “кўз учун кўз, тиш учун тиш” деб ёзган ёки Инжилнинг Олтин қоидасида “Сизга нима қилишса, сиз ҳам уларга шуни қилинг”, деб ёзилган. Эволюцион биологияда бу “ўзаро алтруизм” деган ном билан машҳур бўлса, ўйин назариясида бу “тит фор тат” (хизматга хизмат) стратегияси деб аталади.

Нютоннинг биринчи қонуни ахлоқий ҳиссиётларимизни шакллантиради. У бизнинг адолат ҳақидаги

тасаввурларимиз асосига қурилган. У ҳар бир инсоният маданиятининг асосидир. Ва у ҳис қилувчи мия тизимини бошқаради.

Ўйловчи мия кузатув ва мантиққа асосланиб фактга асосланган билимларни яратса, ҳис қилувчи мия оғриқли тажрибаларимизга асосланиб қадриятларимизни пайдо қилади. Бизнинг оғриқларимизга сабаб бўладиган тажрибалар онгимизда ахлоқий бўшлиқни келтириб чиқаради ва ҳис қилувчи мия бу тажрибаларни паст ва номақбул деб билади. Оғриқни енгиллаштирадиган тажрибалар эса, қарама-қарши йўналишда ахлоқий бўшлиқни келтириб чиқаради ва ҳис қилувчи мия бу тажрибаларни устун ва керакли деб ҳисоблайди. Тасаввур қилишингиз мумкинки, ўйловчи мия мантиқий кетма-кетликка эга воқеаларни бир-бирига боғлайди (ўхшашлик, зиддият, сабаб-натига), ҳис қилувчи мия эса иерархик боғланишни амалга оширади (яхшироқ-ёмонроқ, кўпроқ-камроқ мақбул, ахлоқий жиҳатдан устун ёки паст). Ўйловчи мия горизонтал равишда ўйлайди (нарсалар бир-бирига қандай боғлиқ?), ҳис қилувчи мия эса, вертикал – тиккасига ўйлайди (буларнинг қайси бири яхшироқ ёки ёмонроқ?). Ўйловчи мия нарсалар қандай эканини айтиб берса, ҳис қилувчи мия уларнинг қандай бўлиши кераклигини тавсифлайди.

Қайсидир ҳодисага дуч келганимизда, ҳис қилувчи мия ўзига хос қиймат иерархиясини яратади. Гўёки, бизнинг онгимизда катта китоб жавони бор-у, ҳаётимиздаги энг зўр ва энг муҳим хотиралар (оила, дўстлар ва буррито⁹) жавоннинг энг юқорида қисмида ва энг номақбул хотиралар (ўлим, солиқлар, касаллик) жавоннинг энг қуйи қисмида жойлашган. Ҳис қилувчи мия эса барча қарорларни “юқори токчага қанчалик яқин бўлса, шунчалик яхшироқ” тамойили бўйича қабул қилади.

⁹ Буррито – мексикаликларнинг севиб истеъмол қиладиган таоми.

Иккала мия ҳам қийматлар иерархиясига кириш ҳуқуқига эга. Аммо ҳис қилувчи мия қайси тоқчага нима қўйишни белгиласа, ўйловчи мия муайян ҳодисалар бир-бири билан қандай боғланганини кўрсатади ва ушбу иерархияни қайта ташкил этиш вариантларини таклиф қилади. Умуман олганда, бу бизнинг «ўсишимиз»ни кўрсатиб беради: биз устуворликларимизни оптималлаштиришимиз керак.

Масалан, бир пайтлар нуқул зиёфатма-зиёфат юрадиган дўстим бўларди. У зиёфатда тунни ўтказиб, эрталаб шу ердан ишга кетарди ва умуман ухلامасди. У эрталаб туриш ёки жума куни кечкурун уйда қолишни зерикарли деб ҳисоблаган. Унинг қиймат иерархияси қуйидагича кўринишга эга эди:

- Чиройли Диджейлар
- Сархуш қилувчи дорилар
- Иш
- Уйқу

Унинг феъл-атворини фақат ушбу иерархиядан башорат қилиш мумкин эди. У уйқудан кўра ишлашни афзал кўрган. У ишдан кўра зиёфатга боришни, кўнгилахушлик қилишни маъқул кўрган. Мусиқа деса ўлиб қолган.

Бир куни у кўнгилли равишда мамлакатдан ташқарига чиқди. Бу дастур доирасида ёшлар бир-икки ой давомида учинчи дунё мамлакатларида етим болалар билан ишлашлари талаб этиларди. Ҳа, мана шу нарса ҳаммасини ўзгартириб юборди. Тажриба шунчалик кучли бўлдики, бу унинг қиймат иерархиясини бутунлай бузиб ташлади. Энди унинг иерархияси қуйидагича эди:

- Болаларни кераксиз азоб-уқубатдан қутқариш
- Иш
- Уйқу
- Зиёфатлар.

Нимадир бўлди-ю, энди зиёфатлар унга ёқмай қолди. Нега? Чунки унга янги асосий қиймат аралашган эди: азобга гирифтор бўлган болаларга ёрдам бериш. У карьерасини ўзгартирди, унинг хаёлини энди фақат иш банд

этганди. Уйига фақат ухлашга келадиган бўлди. Ичишни ва дорилар қабул қилишни тўхтатди. Хотиржам ухлай бошлади – бунинг эвазига дунёни кутқариб қолиш учун тонналаб энергия ҳосил қилди.

Ҳамтовоқлари унга қараб афсусланишди, чунки улар бу ишларни ўз қаричлари билан ўлчаган эди. Бечора зиёфатчи қиз ухлаши ва ҳар куни эрталаб ишга бориш учун уйғониши керак эди. Бечора зиёфатчи қиз ҳар куни дорилар таъсирида юришдан қутулди.

Аммо қиймат иерархиялари битта қизиқ хусусиятга эга: улар ўзгарганида айтарли ҳеч нима йўқотмайсиз. Охир-оқибат, дўстим зиёфатларни унутиб, карьера қилишга қатъий қарор қилди. Шунчаки базмлар энди уни қизиқтирмай қўйганди. «Қизиқиш» қиймат иерархиясининг маҳсулидир. Қиймат пасайганда, қизиқиш йўқолади. Шунинг учун бизда йўқотиш ҳисси мавжуд эмас. Аксинча, биз орқага ўтирилиб, қандай қилиб бундай аҳмоқона, арзимас нарсага шунча вақт сарфлаганимиз, нега аҳамиятсиз муаммолар ва сабабларга шунчалик кўп куч сарфлаганимизга ҳайрон бўламиз. Бу пушаймон ёки хижолатга сабаб бўладиган азоблар яхшилик белгиси - улар ўсишни англатади. Бу бизнинг умидларимизга яқинлашаётганимизни англатади.

Нютоннинг иккинчи ҳиссиёт қонуни: Ўзимизни баҳолашимиз ҳаётдаги ҳиссиётларимизнинг йиғиндисидир.

Келинг, мушглашув мисолига қайтамыз, айнан шу сафар мени ҳаракатларимнинг ҳар қандай оқибатларидан ҳимоя қиладиган сеҳрли куч майдони қуршаб олганини тасаввур этамыз. Мени ура олмайсиз. Менга ҳеч нима дея олмайсиз. Бошқа кишига ҳам мен ҳақимда ҳеч нима дея олмайсиз. Мен енгилмас, ҳаммасини назорат қилувчи, қудратли ва золимман.

Нютоннинг биринчи қонунига кўра, кимдир бизнинг оғриқ ҳис этишимизга сабабчи бўлса, ўртамызда ахлоқий бўшлиқ юзага келади ва ҳис қилувчи мия

бизни адолатни тиклашга ундайдиган энг ёмон ҳистуйғуларни чақиради.

Аммо тенглашиш юз бермаганда нима бўларди? Кимдир дилдимизни оғритса-ю, биз ундан қасос олишга қодир бўлмасак, нима бўларди? “Ҳисобни тенглаштириш” ёки тенглик ўрнатиш учун нимадир қилишга ўзимизни ожиз деб ҳисобласак, нима бўларди? Менинг куч майдоним сизникидан қудратлироқ бўлганида нима бўларди?

Агар ахлоқий бўшлиқлар етарлича узоқ вақт давом этса, ҳаёт тарзимизга айланади. Стандарт созламага айланади. Улар қадриятлар иерархиямизга жойлашиб олади. Агар кимдир бизни урса ва биз унга жавоб қайтаришга журъат эта олмасак, охир-оқибат ҳис қилувчи мия ҳайратланарли хулосага келади:

“Биз мушт ейишга муносиб эдик”.

Ахир, бунга муносиб бўлмаганимизда, муштегандан кейин ҳисобни тенглаштириб қўйишга ҳаракат қилмасмидик? Ҳисобни тенглаштира олмаганимиз ўзимизни қайсидир маънода паст баҳолаганимиз ва ёки бизни урган инсонга баланд баҳо берганимизни англатади.

Бу ҳам умидимиз берган жавобнинг бир қисмидир. Агар тенглаштириш имконсиз бўлиб туюлса, ҳис қилувчи мия охирги имкониятини ишга солади: таслим бўлиш, мағлубиятни тан олиш, ўзига паст баҳо бериш ва қадр-қимматини ерга уриш. Кимдир бизга зарар етказса, бизнинг дастлабки реакциямиз қуйидагича бўлади: “У аблаҳ, мен эса ҳақман.” Аммо биз тезда жавоб қайтаришга журъат қила олмасак ва бунга кўниб кетаверсак, ҳис қилувчи мия бошқача фикрни хаёлига келтиради: “Мен аблаҳман, у эса ҳақ”.

Доимий ахлоқий бўшлиқларга бўйсунтириш ҳис қилувчи мианинг фундаментал хусусиятидир. Ва бу, шунингдек, Нютоннинг иккинчи ҳиссиёт қонунидир: биз билан юз берадиган барча воқеага берган баҳомиз биз бошдан кечирган барча туйғуларнинг йиғиндиси ҳисобланади. Тезгина бўйсунтириш ва ўзини аҳамиятсиз инсон деб тан олиш кўпинча уят ёки ўзига паст баҳо

бериш деб аталади. Уни нима деб аташимиздан қатъи назар, натижа бир хил бўлади: Ҳаёт сизга мушт тушираверади ва сиз уни тўхтатиш учун ўзингизни ожиз деб ҳис қиласиз. Натижада, ҳис қилувчи миянгиз сиз бунга арзийсиз деган хулосага келади.

Албатта, худди шу тамойил қарама-қарши ахлоқий бўшлиқ учун ҳам хосдир. Агар бизга ҳеч қанақа меҳнатсиз имтиёзлар берилса (қатнашганлик учун мукофот, аъло баҳолар ва 9-ўринни эгаллагани учун олтин медал), биз (янглишиб) асл ҳолатимиздан кўра анча яхшироқ эканимизга ўзимизни ишонтиришга ҳаракат қиламиз. Ўзимизга юқори баҳо бериб юборамиз, соддароқ айганда, кеккайган мақтанчоқдан фарқимиз қолмайди.

Ўзини баҳолаш ҳар доим вазиятга қараб амалга оширилади. Агар болалигингизда катта кўзойнагингиз ёки пучуқ бурнингизни масхара қилишган бўлса, ҳар қанча забардаст ва хушбичим инсонга айланган бўлсангиз ҳам, ҳис қилувчи миянгиз ҳалиям сизни “ботаник” деб билади. Қаттиқ диний муҳитда тарбияланган ва шахвонийликнинг ҳар қандай турини намоян қилгани учун қаттиқ жазоланадиган инсонларнинг ўйловчи мияси жинсий алоқани табиий ҳолат ва умуман олганда ёқимли машғулот эканини яхши тушунса ҳам, уларнинг ҳис қилувчи мияси жинсий алоқани ёмон машғулот деб ҳисоблайди. Ўзини юқори ва паст баҳолаш сиртдан қараганда умуман бошқа-бошқа тушунчадек туюлса ҳам, аслида улар бир танганинг икки томони ҳисобланади. Ўзингизни дунёдаги қолган одамлардан яхшироқ ёки ёмонроқ деб ҳис қилсангиз ҳам, иккала ҳолатдаям бир хил маъно келиб чиқади: сиз ўзингизни бошқалардан ажралиб турадиган алоҳида шахс сифатида тасаввур қиляпсиз.

Буюк бўлгани учун бошқалардан алоҳида муомала талаб қиладиган одам жирканч бўлгани учун бошқалардан алоҳида муомала кутадиган одамдан деярли фарқ қилмайди. Иккаласи ҳам худбиндир. Иккаласи ҳам ўзини муҳим инсон деб билади. Иккаласи ҳам дунёнинг истис-

но тарикасида ўзларининг қадрият ва ҳиссиётларини бошқаларникидан устун кўйишни хоҳлайди.

Худбинлар устунлик ва пастлик орасида сайр қилиб юришади. Уларни ҳамма яхши кўради ёки ҳамма ёмон кўради. Улар учун ёки ҳаммаси ажойиб, ёки ҳаммаси расво бўлади. Уларнинг ҳаётидаги ҳар қандай воқеа ёки энг зўри, ёки энг аянчлиси бўлади. Худбинларда олтин ўрталик бўлмайди - чунки атрофдаги ноаниқ ва тушуниб бўлмайдиган воқеликни англаш учун у ўзининг ўзига хослигига ишонишдан воз кечиши керак. Худбинлар бардошли бўла олмайди. Улар ўзларини оламнинг маркази деб билишади ва бошқалар буни тан олишларини талаб қилишади.

Агар диққат билан қарасангиз, бундай ўзини пастбалад баҳолаш ҳолатларини ҳар қандай жойда топиш мумкин: оммавий қатл қиладиганлар, диктаторлар, инжиқ болалар, ҳар йил рождество байрамини расво қиладиган уришқоқ кампирлар... Гитлер биринчи жаҳон урушидан сўнг бутун дунё Германияга ёмон муносабатда бўлган, чунки унинг устунликка эришишидан кўрққан деб баёнот берганди. Шунингдек, яқинда Калифорниядаги ётоқхонага қуролли ҳужум уюштирган йигит ўз хатти-ҳаракатини қизлар ундан кўра ёмонроқ йигитлар билан муносабатга киришаётгани туфайли, бўйдоқ яшашга мажбур бўлаётгани билан изоҳлаганди.

Агар ҳалол бўлсангиз, уни ўз атрофингиздан ҳам топишингиз мумкин. Бирор нарса тўғрисида қанчалик кўп хавотирга тушсангиз, шунчалик алдамчи устунлик ҳисси («Мен энг зўрман!») билан алдамчи пастлик ҳисси («Мен расвоман!») ўртасида иккиланганча қолиб кетасиз.

Ўзига баҳо бериш ҳам иллюзия. Бу психологик тузилма бўлиб, ҳис қилувчи мия унга нима ёрдам беришини ва нима зарар етказишини олдиндан билиши учун ишлайди. Охир-оқибат, биз дунё ҳақида нимадир ҳис қилишимиз учун ўзимиз ҳақимизда нимадир ҳис қилишимиз керак ва бу ҳиссиётларсиз умидни топишинг иложи бўлмайди.

Ҳаммамизда қайсидир миқдорда худбинлик мавжуд. Бу муқаррар жараён бўлиб, биз билган ёки бошимиздан ўтказган ҳар бир ҳодиса айнан биз билан содир бўлган ёки биз томонимиздан ўрганилган бўлади. Онгимиз табиати ҳаётимиздаги ҳамма нарса биз орқали ўтишини талаб қилади. Табиийки, бу ҳолатда ўзимизни дунёнинг марказида тургандек ҳис қиламиз, сабаби биз ҳақиқатан ҳам биз билан содир бўладиган барча воқеалар марказидан жой оламиз.

Деярли ҳаммамиз ўз маҳоратимиз ва истакларимизни бошқаларникдан юқори, бошқаларнинг маҳорат ва истакларини эса ўзимизникдан паст баҳолаймиз. Барча одамлар ўзини ўртачадан юқори билим ва маҳоратга эга деб билади, ваҳоланки, кўп ҳолларда бу хато фикр ҳисобланади. Доимо ўзимизни аслимиздан кўра ҳалолроқ ва одоблироқ деб ҳисоблаймиз. Доимо ўзимиз учун фойдали бўлган нарсалар бошқалар учун ҳам фойдали деб ишонамиз. Муваффақиятсизликка учрасак, буни тасодифга йўямиз. Лекин бошқа биров муваффақиятсизликка учраса, дарҳол у инсоннинг характериға баҳо беришга шошиламиз.

Муътадил худбинлик табиий ҳолат, аммо бир қанча ижтимоий-сиёсий муаммоларнинг илдизи айнан унга бориб тақалади. Бу ўнг ёки сўл қанотнинг муаммоси эмас. Бу ёш ёки кекса авлоднинг муаммоси эмас. Бу ғарб ёки шарқнинг муаммоси эмас.

Бу инсониятнинг муаммоси.

Ҳар қандай ташкилот чок-чокидан сўкилиши ва коррупция ботқоғига ботиши мумкин. Ҳар қайси инсон кўпроқ ҳокимият ва камроқ чекловга эга бўлса, қўл остидаги ҳокимиятни ўзи учун мослаштиришга ҳаракат қилади. Ҳар қайси одамнинг кўзига ўзининг унча-мунча камчиликлари кўринмайди, бошқаларнинг арзимаган камчиликлари эса жуда катта бўлиб кўринади.

Ерга хуш келибсиз. Яхши ҳордиқ чиқаринг.

Ҳис қилувчи миямиз ҳақиқатни шу даражада бузиб кўрсатадики, воқелиқдан йироқ бўлса ҳам, бизнинг бар-

ча муаммоларимиз ва оғриқларимиз ўзига хос ва ноёб эканига ишониб қоламиз. Худбинлик бизни ёқимсиз ҳақиқатдан ҳимоя қилувчи энг сўнги восита эканлиги сабабли инсоният оз миқдорда худбинликка эҳтиёж сезади. Келинг, холис бўламиз: одамлар аблаҳ, ҳаёт жуда мураккаб ва уни олдиндан тахмин қилиб бўлмайди. Мабодо, адашиб қолмасак, кўпчилигимиз йўлимиз давомида унга дуч келамиз. Агар ўзимизнинг устунлигимиз (ёки пастлигимиз) ҳақида бирон-бир нотўғри тасаввурга эга бўлмасак, биз бирон-бир соҳада ҳаддан ташқари зўр эканлигимиз ҳақидаги нотўғри фикр мавжуд бўлмаса, энг яқин кўприқдан сузиб ўтган бўлардик. Озгина худбинликсиз, озгина ўзига хослигимиз тўғрисидаги ёлғон фикрсиз умидимизни йўқотиб қўйиш эҳтимоли ошади.

Аммо ички худбинлик ҳисси қимматга тушиши мумкин. Ўзингизни дунёдаги бошқа инсондан юқори ёки паст кўришингиз сизни ташқи дунёдан буткул ажратиб қўяди.

Ва бу ажралиш, охир-оқибат сизни кераксиз азобларга дучор қилиши мумкин.

Нютоннинг учинчи ҳиссиёт қонуни: Янги тажрибани синаб кўрмагунча шахсиятингиз аслича қолаверади.

Аянчли ҳикоя айтиб бермоқчиман. Йигит қизга хиёнат қилди. Қизнинг кўнгли сиңди. Умидсизликка тушди. Йигит қизни ташлаб кетди. Қиз йиллар давомида бундан азият чекди. Қиз ўзини омадсизликда айблади. Унинг ҳис қилувчи мияси умидни тиклаши учун ўйловчи мияси икки фикрдан бирини танлаши керак эди. У иккисидан бирига ишониши керак эди: а) ҳамма йигитлар хиёнатчи; б) ҳамма айб унинг ўзида.

Ҳа. Иккаласи ҳам яхши танлов эмасди.

Аммо у “а” вариантда тўхтади - “Ҳамма йигитлар аблаҳ”. Чунки у ёлғизликка маҳкум этилганди. Унинг танлови онгли равишда қабул қилинмаганини ёдда тутиш. Бу шунчаки содир бўлди.

Орадан йиллар ўтди. Қиз бошқа йигит билан танишди. Бу йигит аблаҳ эмасди. Бу йигит жуда яхши инсон эди. У ажойиб эди. Ёқимтой эди. Қизни севарди. Чин юракдан.

Қиз иккиланиб қолди. Бу йигитнинг гаплари ростмикан? Унинг гапларига ишонса бўладими? Ахир у ҳамма йигитларни аблаҳ деб биларди-ку? Ҳа шундай. Шундай бўлса керак. Унда буни исботлайдиган ҳиссий кўркув бор эди. Афсуски, бу боланинг аблаҳ эмаслигини қабул қилиш қизнинг ҳиссий мияси учун оғир эди, шунинг учун қиз бу йигитнинг ҳам аблаҳ эканига ўзини ишонтирди. Ўзининг нозик жойига яна зарба беришларидан кўрқди. У ҳар бир номақбул сўзни, ҳар бир ўринсиз ишорани, ҳар бир ножоиз тегинишни пайқарди. У ҳар қандай майда хатоларга жуда синчковлик билан қарарди, шунинг учун тез орада унинг миясига сигнал келиб тушди: “Қоч. Ўзингни асра”.

Шундай қилди ҳам. Югурди. Энг дахшатли йўллардан югурди. У яхши йигитни бошқа аблаҳ йигитни деб ташлаб кетди. Чунки, унинг наздида ҳамма йигитлар аблаҳ эди-да.

Хўш, энди ҳам бир аблаҳлик бошқа воқеаларга таъсир қилмайди деб ҳисоблайсизми? Адашасиз.

Энди йигитнинг кўнгли вайрон бўлди. Умидсизликка тушди. Йиллар давомида азоблар ичида яшади ва азоб аста секин уятга айланиб борди. Бу уят йигитни оғир аҳволга тушириб қўйди. Чунки ҳозир унинг ҳис қилувчи мияси иккисидан бирини танлаши керак эди: а) барча қизлар ёмон ёки б) унинг ўзи ёмон.

Қадриятларимиз шунчаки ҳиссиётларимизнинг йиғиндиси эмас. Қадриятлар тарихдир.

Ҳис қилувчи мия ниманидир ҳис этса, ўйловчи мия ушбу ниманидир изоҳлайдиган ҳикоя яратишни бошлайди. Ишдан ажралишингиз шунчаки омадсизлик эмас, сиз унинг атрофида бутун бошли ҳикоя яратишингиз мумкин: Аҳмоқ хўжайинингиз шунча йиллик садоқатингизга қарамай, сизга ноҳақлик қилди.

Бу компания учун борингизни бергандингиз. Эвазига нима топдингиз?

Ҳикояларимиз жуда ёпишқоқ – улар онгимизга нам, тўр кийим каби ўрнашиб олади. Биз уларни ўзимиз билан биргаликда олиб юрамиз ва улар орқали ўзимиз ҳақимизда хулоса чиқарамиз. Биз бу ҳикояларни бошқалар билан бўлишамиз ва атрофимиздан ҳикоялари бизникига мос келадиган одамларни излаймиз. Биз бунақа инсонларни дўст, ўртоқ ва яхши одам деб атаймиз. Ҳикоялари бизникига қарама-қарши бўлганларни нима деб атаймиз? Албатта, ярамас деймиз.

Ўзимиз ва дунё ҳақидаги ҳикояларимиз асосан (а) кимнингдир ёки ниманингдир қиймати ва (б) кимдир-нимадир қийматга арзиш-арзимаслиги ҳақидадир. Барча ҳикоялар ушбу услубда ёзилади:

Бирор ким ёки нима билан ёмон воқеа содир бўлса, у бунга лойиқ эмасди.

Бирор ким ёки нима билан яхши воқеа содир бўлса, у бунга лойиқ эмасди.

Бирор ким ёки нима билан яхши воқеа содир бўлса, у бунга лойиқ эди.

Бирор ким ёки нима билан ёмон воқеа содир бўлса, у бунга лойиқ эди.

Бошқаларга етказиладиган ва хотирамизда сақланадиган инсон томонидан айтиладиган ҳар қайси сўз - китоблар, афсоналар, ривоятлар, ҳикоялар – ҳаммаси инсон ҳаётида бўлиб ўтиши мумкин бўлган воқеалар кетма-кетлигига асосланади.

Нима муҳим ва нима муҳим эмаслиги, нима арзирли ва нима арзирли эмаслиги ҳақидаги ўзимиз тўқиган ҳикоялар бизнинг онгимизга ўрнашиб қолади ва шахсиятимизни шакллантиради, улар бизнинг дунёга ва одамларга қандай мослашишимиз кераклигини аниқлаб беради. Улар шунингдек, ўзимизга бўлган муносабатни белгилайди, масалан биз яхши ҳаётга арзиймизми ёки арзимаймизми, биз севишга арзиймизми ёки йўқ, биз муваффақиятга лойиқмизми, йўқми

– улар бизнинг ўзимиз ҳақимизда билган ва тушунган барча нарсани белгилаб беради. Ушбу қадриятларга асосланган ҳикоялар тармоғи бизнинг ўзлигимиздир. Ўзингиз ҳақингизда “Мен жуда ҳам зўр капитанман, ҳа-ҳа-ҳа”, деб ўйласангиз, кимлигингизни белгилаш ва ўзингизни англаш учун яратилган ҳикоядан айтган бўласиз. Бу шахсий «мен»нинг бир қисми бўлиб, уни бошқаларга намоёиш қилишингиз ва facebook саҳифангизга жойлаштиришингиз мумкин. Сиз кема капитанисиз ва уни жуда ажойиб тарзда бошқарасиз, шунинг учун сиз яхши нарсаларга арзийсиз.

Аммо бу ерда бир кулгили вазият юзага келади: ушбу кичик ҳикоялар шахсиятингизнинг бир қисмига айланганда, сиз уларни ҳимоя қила бошлайсиз ва уларга ҳиссий равишда худди сизнинг ажралмас қисмингиз каби муносабатда бўласиз. Кимдир юзингизга мушт туширганда, тажовузкор ҳиссий реакция қайтарганингизга ўхшаб, кимдир ёнингизга келиб, сизнинг ёмон капитан эканингизни айтганида ҳам, сизда салбий ҳиссий реакция пайдо бўлади, сабаби биз худди жисмоний танани ҳимоя қилганимиздек метафизик танани ҳам ҳимоя қилишга мойилмиз.

Шахсиятимиз худди қор “тўп”и каби ҳаракат қилиб, қадриятларни тўплагани сари катталашиб бораверади ва янги маъноларга эга бўлади. Сизни туғиб, вояга етказган онангиз билан яқин муносабат ўрнатасиз ва бу муносабат сизга умид бахш этади, шунга асосланиб миянгида ҳикоя яратасиз, бу эса шахсиятингизнинг ўзига хос хусусиятларидан бирига айланади - қалин сочлар, жигарранг кўзлар ёки дағал тирноқлар каби. Онангиз ҳаётингизнинг ажралмас бўлагидир. Онангиз ҳайратланарли инсон. Онангизнинг олдида бутун умр қарздорсиз. Қанақадир сафсатабозларнинг “Оскар” мукофоти ҳақида гапириб юргани бу қарзингиз олдида ҳеч нарса...

Шундан сўнг шахсиятингизнинг ушбу қисмини худди танангизнинг бир қисмидек ҳимоя қила бошлайсиз. Кимдир онангиз ҳақида номақбул сўзларни ишлатса,

қуюшқондан чиқиб кетасиз ва ён-атрофдаги буюмларни синдира бошлайсиз.

Шунда бу тажриба онгингизда янги ҳикоя ва янги қадриятларни яратади. Жаҳлингизни чиқарадиган нарсалар борлигига ишонч ҳосил қиласиз – айниқса, онангиз масаласида. Ва бу шахсиятингизнинг ажралмас қисмига айланади.

Ҳаёт давом этаверади.

Қийматни қанчалик узоқ вақт ушлаб тура олсак, қор “тўп”ининг ички қисми шунчалик чуқурроқ бўлади ва бу дунёни ва ўзимизни қай тарзда англашимизга шунчалик таъсир кўрсатади. Банкдаги кредит фоизлари сингари, вақт ўтиши билан қадриятларимиз тўпланиб, ёрқинлашади ва келажагимизнинг рангбаранг бўлишини таъминлайди. Бу фақатгина мактабда нимжонлигингиз сабабли камситилганингизга ўхшайдиган воқеа эмас, қўшимчасига бу сизнинг ўнлаб йиллар давомида келажақдаги барча муносабатларингизга таъсир ўтказган ўзингизни барбод қилишингиз ва худбинлигингиздир. Булар ўнлаб йиллар давомида азобланишингизга сабаб бўлган.

Психологлар бу мавзуда тўлиқ маълумотга эга бўлишмаса ҳам, битта нарсани аниқ билишади: Болалиқда олинган руҳий жароҳат ҳеч қачон бизни тарк этмайди. Ёшлиқ давридаги “қор тўпи эффекти”, болалигимиздаги яхши ва ёмон воқеалар шахсиятимизга жуда узоқ вақт таъсир қилади ва ҳаётимизнинг асосий йўналишини белгилаб берадиган қадриятларни ишлаб чиқади. Болалиқда бошдан кечирганларингиз асосий қадриятларингизга айланади; агар асосий қадриятларингиз бузилиб кетган бўлса, сизни йиллар давомида таъқиб қиладиган ва ҳаётингиздаги барча қатта ва кичик воқеаларни заҳарлайдиган домино эффекти яратилади.

Болалигимизда бизда кичик ва нозик шахсият шаклланди бўлади. Бошимизданайтарли воқеалар ўтмаган бўлади. Бизга ғамхўрлик қиладиганларга тўлиқ боғлиқ

бўламиз ва улар кўплаб хатоларга йўл қўядилар. Эътиборсизлик ёки зиён етказиш ҳеч қачон тенглашмайдиган ахлоқий бўшлиқнинг пайдо бўлишига замин яратадиган ҳаддан ташқари кучли ҳиссий реакцияга сабаб бўлиши мумкин. Агар отангиз оилангиз билан биргаликда ташлаб кетса, 3 ёшли ҳис қилувчи миёнгиз бошиданоқ ҳеч кимга керак бўлмагансиз деган қарорга келади. Агар онангиз янги, бой эркакни деб сизни ташлаб кетса, дунёда меҳр туйғуси йўқ, дейсиз ва, ҳеч кимга ишонмаслик керак, деган хулосага келасиз.

(Нютон нега ёлғизликни яхши кўргани энди ҳам ажабланарли туюляптими?)

Ва энг ёмони, бу ҳикоялар билан қанчалик узоқ яшасак, улар бизда мавжудлиги ҳақида шунчалик кам биламиз. Улар фикрларимизнинг шовқинли фони, онгимизнинг ички безаги бўлади. Улар тасодифий ва тўқиб чиқарилган бўлса ҳам, нафақат табиий, балки ажралмас қисмимиздек туюлаверади.

Ҳаётимиз давомида тўплайдиган қадриятлар кристалланади ва шахсиятимизнинг юқорисида чўкинди ҳосил қилади. Қадриятларимизни ўзгартиришнинг ягона усули қадриятларимизга зид бўлган тажрибага эга бўлишдир. Янги ёки қарама-қарши тажрибалар орқали ушбу қадриятлардан халос бўлишга ҳар қандай уриниш бизни муқаррар равишда оғриқ ва ноқулайликка дучор қилиши мумкин. Шу сабабли, ўзгаришнинг оғриқсиз кечишини, ўсишга ҳамирдан қил суғургандек, осонгина эришишни ҳеч қачон кутманг. Аввал ким бўлганингизни эсдан чиқармасдан туриб, мутлақо янги инсонга айланиш имконсиздир. Ўз қадриятларимизни йўқотиб қўйганимиз сабабли ўтмишдаги ҳикояларимизни йўқотганимизда аза тутамиз, бу вазиятда ўзимизни танамизнинг қайсидир қисмини йўқотиб қўйгандек ҳис қиламиз. Ҳа, ҳақиқатан ҳам танамизнинг бир қисмини йўқотиб қўйган ҳисобланамиз. Севганимизни, ишмизни, атрофимиздаги одамларни, эътиқодимизни ва дўстлигимизни

йўқотганда ҳам худди юқоридагидек ҳам чекамиз. Уларнинг барчаси шахсиятингизнинг муҳим, фундаментал қисмларидир. Улардан айрилганингизда, улар билан бирга улар ҳаётингизга кириб келган умид ҳам йўқолади, сиз яна ёқимсиз ҳақиқат билан ёлғиз қолиб кетасиз.

Ўзингизни даволашнинг икки хил усули бор, яъни эски, алдамчи қадриятларни янги, соғломлари билан алмаштириш. Биринчи йўл ўтмишдаги тажрибаларни қайта кўриб чиқиш ва уларнинг атрофидаги хикояларни қайта ёзишдан иборат бўлади. Қараб туриш, аблаҳ инсон эканим учун у мени урадимми ёки у аблаҳ инсон бўлгани сабабли мен уни ураманми?

Ҳаёт хикояларини қайтадан кўриб чиқиш ҳамма нарсага янгича қараш имконини беради: биласиз, балки мен ҳеч қачон ажойиб кема капитани бўлмагандирман? Кўпинча, вақт ўтиши билан, аввал жуда муҳим саналган нарса энди муҳим бўлмай қолганини пайқаймиз. Баъзида эса ўз қадриятларимиз ҳақида аниқроқ тасаввурга эга бўлиш учун ушбу хикояни кенгайтираемиз: оҳ, у мени ташлаб кетди, чунки бир аблаҳ уни ташлаб кетганди ва шундан сўнг у ўзидан уяла бошлади ва яқин муносабатларга киришишдан ўзини тийди ва тўсатдан, бу воқеа энди аянчли бўлмай қолди.

Қадриятларингизни ўзгартиришнинг яна бир усули бу келажак ҳаётингиз ҳақида нималардир ёзишингиз, агар маълум қадриятларга ёки муайян шахсиятга эга бўлсангиз, ҳаёт қандай бўлиши кераклиги тўғрисидаги тасаввурларингизни қоғозга туширишингиздир. Ўзимиз хоҳлаган келажакни тасаввур қилиш орқали ҳис қилувчи мияга ушбу қадриятларни синаб кўришга ва яқиний қарорни қабул қилишдан олдин келажакни ҳис қилишга имкон берамиз. Охир-оқибат, бунини етарли даражада бажарганимиздан сўнг, ҳис қилувчи мия янги қадриятларга ўрганиб қолади ва уларга ишонишни бошлайди.

Бу турдаги “келажакни лойиҳалаштириш” бизга энг ёмон йўллар билан ўргатилади: “Тасаввур қил,

хайратланарли даражада бойсан ва бир нечта яхтага эгасан. Ҳаммаси амалга ошди!”

Афсуски, бундай образ ҳозирги носоғлом қиймат (материализм) ўрнини боса олмайди. Сиз шунчаки ҳозирги қадриятларингиз билан ўйнашган ҳисобланасиз. Ҳақиқий ўзгариш - биринчи навбатда яхталарни хоҳламаган нарсани хаёлга келтиришга олиб келади.

Фойдали визуализация бир қанча ноқулайликларни келтириб чиқариши мумкин. У сизга бир қанча қийинчиликларни тақдим этади ва бунини тасаввур қилиш жуда қийин. Агар бундай бўлмаса, ҳеч нарса ўзгармаётган бўлади.

Ҳис қилувчи мия ўтмиш, ҳозир ва келажак ўртасидаги фарқларни билмайди: бу ўйловчи миянинг устунлигидир. Ўйловчи мия ҳис қилувчи мияни тўғри ҳаёт йўлига тортиши учун фойдаланадиган стратегиялардан бири “нима бўларди?” саволларидир: Қайиқларни ёмон кўриб, вақтингизни ногирон болаларга ёрдам беришга сарфлаганингизда нима бўларди? Ҳаётингизни одамлар сизни ёқтиришлари учун бирон бир нарсани исботлашга уриниб ўтказмасангиз нима бўларди? Агар одамлар муаммоларини сизга юкламай, ўзлари ҳал қилганларида нима бўларди? Баъзида сиз ҳақ бўлишингиз ёки бўлмаслигингиз мумкин, аммо ўзингиз ҳақиқат деб ҳисоблайдиган ҳикояларингизни ҳис қилувчи мияга айтиб бериш имконига эгасиз. Ёзувчи ва собиқ денгиз флоти матроси Жоко Уиллинк ўзининг «Ингизом озодликдир» китобида қуйидагича ёзади: “У ҳар куни эрталаб соат 4 яримда уйғонади, чунки дунёнинг қайсидир ерида унинг рақобатчиси борлигини ҳис қилади. Унинг қаердалигини билмайди, лекин душмани уни ўлдириш пайида эканини тахмин қилади. Агар у душманлари келганида уйғоқ бўлса, бу унга устунлик беришини яхши тушунади”. Уиллинк бу ҳикояни Ироқ ўрушида эканида ўзига атаб ёзган, сабаби у ерда ҳақиқатан ҳам уни ўлдиришни

хоҳлаган душманлар сони мингта эди. Аммо у тинч ҳаётга қайтганидан сўнг ҳам бу ҳикояни сақлаб қолди.

Холисона қарасак, Уиллинкнинг ҳикояси аҳмоқликдан бошқа нарса эмас. Қанақа душман? У қаерда? Аммо мажозий, ҳиссий жиҳатдан у жуда катта кучга эга. Уиллинкнинг ҳис қилувчи мияси ҳалиям уни бошқаришда давом этмоқда ва баъзиларимиз кечаги шароб таъсирида карахт аҳволда ётганимизда, Уиллинк аллақачон уйғонган бўлади. Бу ўзини назорат қилишнинг иллюзиясига яққол мисол бўла олади.

Ушбу ҳикояларсиз – биз хоҳлаган келажак ҳақида аниқ тасаввурларсиз, биз мослашмоқчи бўлган қадриятларсиз, биз қадам қўймоқчи бўлган шахсиятсиз ўтмишдаги муваффақиятсизлик ортидан келган азобуқубатларимизни такрорлашга маҳкум бўламиз. Ўтмишимиз тўғрисидаги ҳикоялар шахсиятимизни белгилайди. Келажак ҳақидаги ҳикоялар умидимизни шакллантиради. Бу ҳикояларга кириб бориш ва уларда яшаш, уларни ҳаётга татбиқ этиш ҳаётимизга маъно киргизади.

Ҳиссий тортишиш кучи

Эмо-Нютон болалигидаги хонасида ёлғиз ўтирарди. Ичкари қоронғу эди. Қанчадан бери уйғоқ, соат неча бўлди ва бутун қайси кун – булар билан мутлақо иши йўқ эди. Бир неча ҳафтани ёлғизликда ўтказди. Уйидагилар қўйиб кетган овқатга қўл урмади, эшик тагида туриб қолди.

Нютон бўш қоғозни олди ва устига катта айлана чизди. Кейин айлананинг чегаралари бўйлаб нуқталарни белгилаб, нуқтали чизиқлар билан ҳар бир нуқта марказга тортилишини кўрсатди. Унинг остига шундай ёзиб қўйди: “Қадриятларимизда ҳам ҳиссий тортишиш кучи мавжуд, биз ўз орбитамизга бизникига мос келадиган қадриятларни жалб қиламиз ва инстинктив равишда оҳанрабоинг қарама-қарши кутблари сингари бизникига зид бўлган қадриятларни ўзимиздан

итарамиз. Ушбу куч бир хил услуб атрофида бирлашган одамларнинг катта орбиталарини ҳосил қилади. Уларнинг барчаси ўзи учун муҳим бўлган қадриятлар атрофида айланиб юради”.

У биринчи айлана ёнига яна бир айлана чизиб қўйди. Икки айлананинг чегаралари деярли бири-бирига тегай-тегай дерди. Кейин у иккала айлана ўртасида тортишиш чизиқларини тортди, иккала орбитанинг идеал симметриясини бузиб, тортишиш кучи уларни қарама-қарши йўналишда тортадиган жойларни кўрсатди. Ва яна ёзди:

“Йирик одамлар гуруҳлари бир-бири билан бирлашиб, ҳиссий тарихларини бир хил баҳолаганча, қабила ва уруғларни ташкил этишади. Масалан, сиз илм қадрияти бўлишингиз мумкин. Мен ҳам. Шунинг учун орамизда ҳиссий магнетизм мавжуд. Қадриятларимиз бир-биримизни ўзига жалб қилади, шунинг учун биз доимо бир-биримизнинг орбитамизга тушамиз ва метафизик дўстлик рақсига ўйнаймиз. Қадриятларимиз бирлашади ва мақсадлар муштараклигига эга бўламиз.

Аммо... Айтайлик, кимдир пуританизмни афзал кўрса, бошқаси англиканизмни қадрлайди. Улар бири-бири билан чамбарчас боғлиқ, аммо турли тортишиш кучига эга бўлган қутблар аҳолисидир. Бу улардан бири бошқасининг орбитасини бузишига, қиймат иерархиялари ичида кескинликни келтириб чиқаришига, шахсиятини шубҳа остига олишига, жазолаш учун сабаб бўладиган салбий ҳиссиётлар ишлаб чиқаришига ва мақсадларни хавф остига қўйишига сабаб бўлади.

Бу ҳиссий тортишиш кучини инсониятнинг барча можаролари ва ҳаракатларининг асосий ташкилотчиси деб эълон қиламан”.

Шунда Исаак яна бир қоғозни олди ва турли ўлчамдаги бир қатор доиралар чизди. “Қадриятни қанча мустаҳкам ушлаб турсақ, – деб ёзди у, – ниманидир бошқа нарсадан устун ёки пастигини шунчалик белгилаб берамиз, тортишиш қанчалик кучли бўлса, орбита ҳам шунча-

лик қаттиқ бўлади, ташқи кучлар учун унинг йўлини ва мақсадини бузиш шунчалик қийин бўлади.

Шунинг учун бизнинг энг кучли қадриятларимиз бошқаларнинг меҳрини ёки ҳамдардлигини талаб қилади - қанча кўп одам қайсидир қадриятини бошқаларга улашса, шунчалик кўп одамлар йиғила бошлайди ва шу қадрият атрофида яхлит бирлашади: олим – олим билан, руҳоний – руҳоний билан. Бир хил нарсани яхши кўрган одамлар бир бирини яхши кўради. Бир хил нарсани ёмон кўрган одамлар ҳам бир бирини яхши кўради. Турли нарсаларни яхши кўрган ёки ёмон кўрган одамлар бир-бирларини ёмон кўради. Эртамикечми, барча инсоний тизимлар умумий қадриятларга мувофиқ бирлашиш ва ўзаро фикр алмашиш орқали мувозанатга эришадилар. Одамлар бир жойда тўпланади, шахсий ҳикоялари эскириб, сийқаси чиқиб қолганидан сўнг уларни тўлдиради ва ўзгартиради, уларнинг персонал шахсияти гуруҳ шахсиятига айланади.

“Азизим Нютон, кўпчилик одамлар бир хил қадриятларга эга бўлмайди. Кўпчилик инсонлар бир бурда нонга қаноат қилиб, маза қилиб ухлашади. Бу борада сен ҳақсан”, дейишингиз мумкин.

Аксарият инсонларда фарқли жиҳатлардан кўра, ўхшаш томонлар кўпроқ бўлади. Ҳаммамиз ҳаётда асосан битта нарсани хоҳлаймиз. Аммо кўз илғамас фарқлар ҳиссиёт томон етаклайди ва ҳиссиёт муҳимлик ҳиссини шакллантиради. Шу сабабли, фарқлар номутаносиб равишда ўхшашликларга қараганда муҳим бўлиб туюлади. Бу инсоннинг ҳақиқий фожиаси деб айтишимиз мумкин. Мана шу арзимаган фарқларни деб доимий зиддиятларга гирифтор бўламиз. Бу ҳиссий тортишиш кучи назарияси, ўхшаш қадриятларнинг уйғунлиги ва жозибаси халқлар тарихини очиб беради. Дунёнинг турли қисмларида турли хил географик омиллар мавжуд. Қайсидир минтақа кўпол, қаттиқ ва босқинчилардан яхши ҳимояланган бўлиши мумкин. Унинг халқи учун бетарафлик ва яққаланиш олий қадрият ҳисобланади. Бу

кейинчалик уларнинг гуруҳ шахсиятига айланади. Бошқа минтақада эса овқат ва ичкилик мўл, шу сабабли унинг халқи хушмуомала, меҳмондўст ва базмсевар бўлиши мумкин. Бу ҳам уларнинг шахсияти ҳисобланади. Баъзи ҳудудларда сув тақчил бўлади ва у ердаги ҳаёт тарзи жуда оғир экани айтилади, жуда кўплаб мамлакатларнинг чорраҳасида жойлашгани сабабли, унинг халқи ҳокимиятни, кучли ҳарбий кўмондонликни ва мутлақ монархияни қадрият деб билади. Бу ҳам уларнинг шахсиятидир. Одамлар ўз шахсиятини эътиқодлар, оқилона далиллар ва қарашлар шаклида ҳимоя қилса, жамоалар, қабилалар ва миллатлар ҳам худди шу тарзда ўзларини ҳимоя қиладилар. Маданият аста-секин халқ кўринишига келиб, кенгайиб, ўз қадриятлари тизимининг остида тобора кўпроқ одамларни жалб қила бошлайди. Охиروقибат, бу халқлар бир-бирига қарши чиқади ва зид қадриятлар ўзаро тўқнашади.

Кўпчилик одамлар ўзларининг шахсий қадриятларини маданий ва гуруҳ қадриятларидан пастга қўйишади. Шу сабабли кўп одамлар ўзларининг энг юқори қадриятлари – оиласи учун, яқинлари учун, миллати учун, ўз худоси учун ўлишга тайёр бўлишади. Инсонларнинг қадриятлари учун ўлишга тайёрлиги сабабли, маданиятнинг тўқнашуви муқаррар равишда урушга сабаб бўлади.

Уруш умиднинг даҳшатли синовидир. Урушда ўз халқларининг ресурслари ва умидларини максимал даражада оширадиган қадриятларни қабул қилган мамлакат ёки халқ муқаррар равишда ғалаба қозонади. Давлат қанчалик кўп кўшни ҳудудларни забт этса, унинг халқи ўзларини бошқа одамлар устидан ҳукмронлик қилишга шунчалик лойиқ деб ҳисоблайди ва бутун инсоният унинг қадриятларига амал қилиши керак деган ғоя кучаяди. Голиб қадриятларнинг устуворлиги кейинчалик ҳам яшашда давом этади, тарихга муҳрланади ва келажак авлодлар учун умид манбаи бўлиб хизмат қилади. Ниҳоят, ушбу қадриятлар натижа беришни тўхтатса,

бошқа кадриятларга, бошқа халқларга ўрин бўшатади, янги давр бошланаверади, тарих давом этаверади.

Буни инсоннинг тараққиёт формуласи деб атайман”.

Нютон ёзишдан тўхтади. У ҳиссий тортишиш кучи назариясини учта ҳиссиёт қонуни билан бир қаторга жойлаштирди ва навбатдаги кашфиётлари тўғрисида фикр юритиш учун бир оз тин олди.

Айни ўша жимжитлик, қоронғулик ҳукм сурган лаҳзада Исаак Нютон саҳифадаги айланаларга қаради ва бундан ғаш келди: унинг орбитаси йўқ эди. Психологик жароҳат ва ижтимоий муваффақиятсизлик йиллари давомида у ҳаммадан ва ҳамма нарсадан ўз ихтиёри билан воз кечганди - якка юлдуз сингари ўз траекторияси бўйлаб учиб, бошқа тизимларнинг тортишиш майдонларининг таъсири остида қолмади.

У ҳеч кимни қадрламаслигини англаб етди – ҳатто ўзини ҳам. Бу унинг ўзини ёлғиз ҳис қилишга сабаб бўлди ва унга мислсиз ғам-қайғу келтирди. Ҳеч қандай мантиқ ва ҳеч қандай ҳисоб-китоб бу дунёда ўзига умид топилган ҳаракат қилаётган ҳис этувчи миянинг чидаб бўлмайдиган тушқунлигини енгилга ёрдам бера олмасди.

Мен сизга шуни мамнуният билан айтмоқчиманки, Параллел оламдаги Нютон ёки эмо-Нютон қайғуси ва ёлғизлиги устидан ғалаба қозонди. У ўзи ва бошқаларни қадрлашни ўрганди. Аммо бизнинг оламдаги Нютонга ўхшаб параллел оламдаги Нютон ҳам қолган умрини ёлғиз ва бахтсиз ҳолда ўтказди. Иккала Нютоннинг саволларга берган жавоблари 1665 йил ёзида кўплаб авлод файласуфлари ва олимларининг фикрларини қамраб олди. Аммо бир неча ой ичида, йигирма беш ёшли антисоциал жумбоқни ечди ва кодни бузди. У Илмий кашфиётлар чегарасига кириб бориб, ўз топилмаларини Лондоннинг шимолидан бир неча километр узоқликдаги қишлоқда жойлашган гавжум идоранинг ҳеч кимнинг кўзи илғамайдиган бурчагига ташлади.

Бу ерда унинг кашфиётлари оламга сир бўлиб қолиб, чанг босиб ётаверди.

4-БОБ.

ҚАНДАЙ ҚИЛИБ БАРЧА ОРЗУЛАР УШАЛИШИ МУМКИН?

Тасаввур қилинг: соат ярим кечаси икки ва сиз диван-да ёнбошлаганча, телевизорингизга тикилиб ётибсиз. Нега? Билмайсиз. Инерциянгиз ётиб ухлаш ёки туриб бошқа машғулот билан шуғулланишдан кўра телевизор кўриб ётишни афзал кўради. Шунинг учун кўряпсиз.

Ажойиб. Тақдирингизга бефарқ бўлсангиз, мен сизни “босиб оламан”. Эртанги кун учун муҳим режалари бўлган инсон ярим кечаси соат иккида телевизор олдида ўтирмайди. Агар ички умид инқирозини бошдан кечирмаса, ҳеч ким “тураман-тураман” деб диванда соатлаб думаламайди. Ҳозир айнан шу инқироз ҳақида гапирмоқчиман.

Телевизорингизда кўриниш бердим. Энергияга тўламан. У ерда беўхшов, ёқимсиз ранглар, ёқимсиз овоз оҳангжамалари мавжуд. Мен эса табиатан бақироқман. Шунга қарамай, менинг табассумим жуда чиройли ва маъноли. Натижада, ўзимни қулай ҳис қиламан. Кўринишидан сизни, ҳа, фақат сизни кўряпман ва суҳбатга тортяпман:

- Сизга барча муаммоларингизни ҳал қилишим мумкинлигини айтсам нима бўларди?

- Илтимос, ўйлаб кўринг. Сиз менинг яримта муаммойимни ҳам билмайсиз.

- Барча орзуларингизни қандай ушалтириш мумкинлигидан хабардорман десам нима бўларди?

- Ҳўш, тишим оғрияпти. Нима қилиш керак?

- Ҳа, мен сизнинг ўзингизни қандай ҳис қилаётганингизни сезиб турибман.

- Ҳеч ким менинг нимани ҳис қилаётганимни билмайди. Жавобнинг автоматик равишда берилганидан хайратланиб, ўзингизга нимадир дедингиз.

-Мен ҳам ўзимни адашиб қолгандек ҳис қилдим. Ёлғиз, танҳо, умидсиз яшашга маҳкум бўлгандек ҳис қилдим. Мен ҳам туни билан ҳеч қандай сабабсиз ухлай олмадим ва эҳтимол, нимадир нотўғри бўлиб, мен ва орзуларим орасида кўринмас девор бордек туюлди. Суз ҳам худди шуни ҳис қилаётганингиздан хабардорман. Гўё муҳим нарсани йўқотганга ўхшайсиз. Аммо айнан нима эканини билмайсиз.

Ростини айтсам, буларни ҳамма бошидан кечиргани учун айтяпман. Бу нарсалар инсон ҳаётининг ҳақиқати ҳисобланади. Барчамиз муқаррар равишда бўйнимизга олган айбларни ювишга қодир эмаслигимизни ҳис қиламиз. Барчамиз, айниқса, ёшлигимизда зўравонликка дуч келамиз. Қолган ҳаётимиз давомида биз ушбу зарарни қоплашга ҳаракат қиламиз.

Ҳаёт истаганимиз каби бўлмаётган пайтларда барчамиз умидсизликка тушиб қоламиз. Аммо кўп қийин кунларни бошдан кечирган инсонлар сингари, сиз ўз ҳис-туйғуларингизга шу қадар чуқур шўнғидингизки, натижада, бу оғриқ ҳаммага таниш ва сизнинг унга қарши курашингиз алоҳида ҳодиса эмас, балки барчага хос бўлган одатий воқеа эканини унутдингиз.

Аммо қўплаб қийин кунларни бошдан кечираётганлар сингари, сиз ўзингизнинг ҳис-туйғуларингизга шу қадар чуқур кўмилиб қолганингиздан сизнинг бошингиздан кечираётганингиз ноёб эмас, балки ҳамма учун одатий ҳол эканини унутиб қўясиз. Буни унутиб қўйганингиз сабабли эса, мен сизга тўғридан тўғри гапираётганим сингари, ғайритабиий сеҳрли куч сингари, мен қалбингизга кириб оламан ва сизнинг юрагингиз нима ҳис қилаётганини ўқиб, ортга қайтаман. Шу сабабли хушёрроқ ва атрофингизга эътиборли бўлинг.

Чунки, менда барча муаммолар учун ечим мавжуд. Мен барча орзуларингизни ушалтира оламан". Энди

мен сиз томонга тўғридан-тўғри ишора қиламан ва бармоғим экраннинг ярмини эгаллайди. “Менда барча жавоблар бор. Мен абадий бахт ва туганмас умрнинг сирини биламан. Бу...”

Амалга оширишнинг имкони йўқ бўлган, кулгили гапларни айтганим сари хаёлингизнинг бир четини бу гаплар ҳақиқат бўлиши мумкин-ку, деган фикр эгаллаб олиши мумкин. Муаммо сиз менга ишониш-ишонмаслингизда. Менга ишонишингиз керак. Мен ҳис қилувчи мия жуда муҳтож бўлган умид ва нажотни ифодалайман. Шунинг учун ўйловчи миянгиз аста-секинлик билан менинг аҳмоқона фикримга қўшилиши мумкин.

Реклама ролиги давом этар экан, мавжудлик эҳтиёжи қаердандир психологик ҳимоянгизни ёриб ўтади ва менинг ичкари киришимни таъминлайди. Охир-оқибат, мен сизнинг азоб-укубатларингиз ҳақида жуда ажойиб билимларни намойиш қиламан, сиз сир сақлаётган ҳақиқат учун махфий эшикни очаман ва юрагингиздан чуқур томир ўтаётганини ҳис этаман. Оқ тишларимни кўрсатиб, овозимни баландлатиб, сизга қуйидагиларни айтаман: “Мен ҳам бир пайтлар сизга ўхшаб расво ҳолатда эдим... Аммо йўлимни топа олдим. Юринг мен билан”.

Мен йўлимда давом этавердим. Роликда. Камера объективлари олдинга ва орқага ўзгарар, гоҳ олд, гоҳ орқа ракурсдан оларди. Бирданига рўпарамдан студияда ўтирган бир гуруҳ одамлар чиқиб қолди. Улар мен айтган ҳар бир сўзга маҳлиё бўлишарди. Бир аёл йиғлаб юборди. Бир эркакнинг оғзи очилиб қолди. Сизда ҳам шунақа бўлади. Сизнинг ҳам дардингизни суғуриб оламан. Мен сизга абадий хотиржамлик тухфа этаман. Ҳар қандай бўшлиқни тўлдиролшимни, ҳар қандай тешикни ёпиш қўлимдан келишини кўрсатиб бераман. Нархни кўтармасимдан туриб курсга ёзилдинг. Бахт пулни аяшингизга арзийдими? Умид-чи?

Ҳалиям ўтирибсизми?

Тезда курсга ёзилдинг.

Бунинг учун телефоннинг ўзи кифоя қилади. Веб сайтга кирасиз. Рақамларни ёзасиз.

Ҳақиқат, нажот ва умрбоқий бахт. Ҳаммаси сиз учун. У сиз томон бормоқда. Тайёрмисиз?

Шахсий эътиқодни қандай шакллантириш мумкин?

Умрбоқий саодат ва абадий нажотга эришишга ёрдам бериши исботланган тизимга киришг!

(Ёки пуллариингизни қайтиб олинг.)

Хуш келибсиз. Орзуларингиз ушалиши учун дастлабки қадамни ташлаганингиз билан муборақбод этаман. Ушбу курс охирида ҳаётингиздаги барча муаммоларга ечим топасиз. Фаровонлик ва эркинлик оғушида яшай бошлайсиз. Дўстларингиз ва севганларингиз ардоғида умргузаронлик қиласиз. Ҳаммаси кафолатланган.

Бу жуда осон. Ҳамма уддалаши мумкин. Махсус таълим ёки диплом талаб қилинмайди. Талаб қилинадиган нарсалар – интернетга уланиш ва клавиатура – шунинг ўзи етади. Шу орқали ўз шахсий эътиқодингизни шакллантиришни бошлайсиз.

Тўппа-тўғри эшитдингиз. Сиз ўз шахсий эътиқодингизни шакллантиришни бошлайсиз. Бугундан бошлаб. Сизга кутганингиздан ҳам кўпроқ эҳтиром кўрсатадиган, молиявий фойда ва ижтимоий тармоқларда лайклар тақдим этадиган минглаб содиқ обуначиларга эга бўласиз.

Бизнинг оддий ва содда олти қадамли дастуримизда куйидагиларни қамраб олганмиз:

Ишонч тизимлари. Эътиқодингиз диний бўлишини хоҳлайсизми ёки секуляр? Ўтмишга йўналтирилганми ёки келажакка? Мутаассиб бўлишни хоҳлайсизми ё мўътадил? Буларнинг барчаси муҳим саволлар, аммо хавотир олманг. Менда жавоблар мавжуд.

Биринчи хайрихоҳларни қаердан топиш мумкин? Авваламбор, аниқлаштириб олайлик. Ҳайрихоҳларингиз қандай бўлишини истайсиз? Бой? Камбағал? Аёл? Эркак? Вегетариан?

Сизга баъзи сирларни ошкор қиламан.

Маросимлар, маросимлар, маросимлар! Буни еб олинг. Бу ерга ўтиринг. Ёдланг. Таъзим қилинг, тиз чўкинг ва қўлингизни қовуштиринг. Ерга бошингизни қўйинг ва ўгирилинг. Ҳаммаси шу! Диннинг энг ёқимли жиҳати сиз нимадир англатади деб билган сўзсиз бажариладиган маросимлардир. Мен сизга ўз йўналишингизда ажойиб маросимларни қандай ихтиро қилиш бўйича тўлиқ қўлланмани тақдим этаман. Олдларида бошқа танлов бўлмаганлиги сабабли, барча йигит-қизлар айнан шу ҳақда гапиришади.

Балогардон одамни қандай танлаш керак? Ҳеч бир дин ички низо қўзғатадиган умумий душманларсиз тўлиқ бўлмайди. Ҳаёт осон эмас, аммо нега бошқаларни айблаб туриб, яна ўз муаммоларингиз ҳақида бош қотирасиз? Тўғри, сиз ҳаммаси учун балогардон бўлган инсонни танлашнинг энг яхши усуллари кашф этасиз ва тарафдорларингизни ундан нафратланиш кераклигига ишонтирасиз. Ҳеч қайси нарса бир хил душмандан нафратланишдек инсонларни бирлаштира олмайди. Автоматларни тайёрланг!

Ва ниҳоят қандай пул топиш мумкин? Агар фойда келтирмаса, нега янги эътиқодни қабул қилишингиз керак? Менинг қўл остимда тарафдорларингиздаги мумкин бўлган ҳамма нарсани тортиб олиш бўйича бир нечта маслаҳатни топишингиз мумкин. Пул дейсизми, машҳурликми, сиёсий ҳокимият ёки қон ичишми – мен ҳаммасини сизга ўргатаман.

Қаранг, умидга эга бўлиш учун жамиятга эҳтиёж сезамиз. Умид бўлмаса, барчамиз телбанамо инсонга айланиб, ваннадаги тузларни юта бошлаймиз.

Эътиқод жамоавий умиднинг асосидир. Биз эса уни қандай қилиб нўлдан бунёд этишни яхши биламиз.

Эътиқод – чиройли нарса. Бир хил қадриятларга эга инсонларни бир мақсад йўлида тўплаганингизда, улар ёлғизликда ҳеч қачон журъат этмаган ишларини бажаришга ҳаракат қилишади. Уларнинг умидлари тармоқ эффекти кўринишида кучайиб боради, гуруҳнинг

бир қисми сифатида бошдан кечирган ижтимоий тасдиқлаш ҳисси ўйловчи мияни йўқ қилади ва ҳис қилувчи мияга тўлиқ ҳаракат эркинлигини беради.

Эътиқодлар бир-бирини ўзаро маъқуллайдиган одамлар бир-бирининг аҳамиятини ҳис қиладиган жамоаларда тўпланишига сабабчи бўлади. Бу шартлари очиқ айтилмаган битим ҳисобланиб, агар барчамиз қандайдир умумий мақсадлар йўлида бирлашсак, ўзимизни муҳим ҳамда қадрли ҳис этамиз ва ёқимсиз ҳақиқат биздан анча узоқлашади.

У бизни ақл бовар қилмайдиган психологик енгиллик билан таъминлайди. Буни кўриб одамларнинг томи кета бошлайди. Бу уларга катта фойда келтиради. Шахсиятнинг аҳамияти бўлмаган жамоа муҳитида инсон ўзини тўлиқ назорат қилиш кўникмасини ортттиради.

Ҳис қилувчи мияга киришнинг хавfli жиҳати шундаки, кўплаб одамдан ташкил топган гуруҳлар ишни эҳтирос билан ва онгсиз равишда қилишга мойил бўлишади. Шу сабабли, улар бир тарафдан бошқаларнинг тушунишлари ва севишларини ҳис қилиб яшашса, бошқа томондан хавfli ва даҳшатли оломонга айланиб қолишади.

Шундай қилиб, ушбу қўлланма сизга ўз эътиқодингизнинг асосчиси бўлиш ва минглаб осон бошқариладиган тарафдорлардан фойда кўриш ҳақида батафсил маълумот тақдим этади. Қани бошладик.

Қандай қилиб шахсий эътиқодни шакллантириш мумкин?

Биринчи қадам: Умидсизларга умид тақдим этинг.

Бир одамнинг қўлим қонга беланганини биринчи марта айтганини ҳеч қачон унутмайман. Бу воқеа кечагидек ёдимда.

2005 йил. Бостоннинг шабадали ва қуёшли тонги. Мен университетда ўқийман. Ҳеч кимни безовта қилмасдан, ўз ишларим ҳақида ўйлаб, дарсга кетяпман. Тўсатдан, бир гуруҳ болаларнинг 11 сентябрдаги террорчилик

ҳужумлари ҳақидаги «Америка бунга лойиқ эди» деган баннерни ушлаб турганларини кўриб қолдим.

Ҳеч қачон ўзимни ватанпарвар инсон деб ҳисобламаган эдим, аммо куппа-кундузи бундай баннер ушлаб турган бу болаларнинг юзига чунонам мушт туширгим келди-и-и!..

Болалардан нима қилаётганларини сўрадим. Улар бир нечта памфлет турган кичик стол ёнида туришганди. Улардан бирида Дик Чейни шайтоннинг шохлари билан тасвирланган ва остига «оммавий қотил» деб ёзиб қўйилганди. Яна бирида Жорж Бушнинг расмига Гитлернинг кўнғизмўйлови ёпиштириб қўйилганди. Аниқлашим бўйича ушбу талабалар Нью-Хемпшир штатида яшовчи, сўл қанот ғоялари тарафдори Линдон Ларуш томонидан бошланган Ларуш ёшлар ҳаракатининг тарафдорлари эди. Унинг шериклари АҚШнинг шимоли-шарқидаги коллеж биносида бир неча соат вақт ўтказишди, кўринишидан ишонувчан бўлган коллеж ўқувчиларига варақа ва флаерлар тарқатишди. Бажараётган ишлари устидан чиқиб қолганимда, уларнинг аслида нима билан шуғулланаётганини билиб олишим учун 10 сония керак бўлди: дин.

Тўғри. Бу мафкуравий дин эди: ҳукуматга, капитализмга, қарияларга, давлат тузумига қарши бўлган дин. Улар барча давлатлардаги тизимлар коррупцияга ботиб қолгани ҳақида бонг уришди. Улар Ироқ уруши Бушнинг дўстлари кўпроқ пул хоҳлаб қолгани сабабли юзага келган, дея даъво қилишди. Улар терроризм ва оммавий отишмалар аслида мавжуд эмаслигини, бундай тadbирлар ҳукуматнинг аҳолини назоратда ушлаб туриш учун режалаштирилган ҳаракатлар эканига одамларни ишонтиришга уринишди. Агар ўнг ғоялар тарафдори бўлсангиз, хавотир олманг, йиллар ўтиб, улар Обамага ҳам Гитлернинг мўйловини ёпиштириб, унга ҳам Бушга қўйилган айбларни тиркашди.

Ларуш ёшлар ҳаракати томонидан қилинган ишлар шунчаки ажойиб. Улар норози ва аламзада коллеж

талабаларини (асосан йигитлар), қўрқоқ (масъулиятни бўйнига олишдан қўрқадиган) ва жаҳлдор (катта бўлиб қолганидан кейин табиий равишда жаҳлдор бўлиб қолган) болаларни топар ва уларни қуйидагича даъват қилар эди: “Бу сенинг айбинг эмас”.

Ҳа, дўстим, ўйлайсизки, ҳаммасига ота-онангиз айбдор. Аммо улар айбдор эмас. Умуман айбдор эмас. Яна айбни ўқитувчиларингиз ва коллеждаги таълим тизимига юклаб қўясиз. Бу ҳам нотўғри. Баъзида эса, ҳаммасига давлатни, ҳукуматни айблайсиз. Бўлиши мумкин, лекин бу ҳаммаси эмас.

Кўряпсизми, ҳаммасига тизим айбдор. Сиз ҳар доим дуч келадиган улкан, ноаниқ тизим.

Бу Ларуш ёшлар ҳаракати тарқатаётган ғоялар эди: Агар бу тизимни қулатадиган бўлсак, ҳаммаси яхшилик билан яқун топади. Урушлар бўлмайди. Ғам-қайғу ҳам, адолатсизлик ҳам бўлмайди.

Ёдда тутинг, умидни ҳис қилиш учун порлоқ келажакка (юксак қадриятларга) ишонини зарур. Келажакда яхши ҳаёт тарзини (ўзини-ўзи назорат қилиш) кура олишимизга ўзимизни ишонтиришимиз керак. Қадриятларимизни алмашадиган ва ҳаракатларимизни қўллаб-қувватлайдиган одамларни (жамият) топишимиз керак. Ўсмирлик даври – қадрият, ўзини ўзи назорат қилиш ва жамият билан нима қилиш кераклигини билмайдиган давр. Болалар ҳаётлари давомида биринчи марта, келажакда ким бўлишни хоҳлашларини ҳал қилишлари мумкин. Доктор бўлишни хоҳлайдими? Бизнес мактабига ўқишга кирадими? Психологик курсларга ёзиладими? Танлов имкониятлари одамни шошириб қўйиши мумкин. Муқаррар умидсизлик домига тушиб қолган кўплаб ёшлар ўз қадриятларини сўроқ остида қолишга маҳкум қилади ва умидсизлик гирдобига ғарқ бўлади.

Шунингдек, ўсмирларда ўз-ўзини назорат қилишда ҳам муаммолар учраб туради. Ҳаётлари давомида илк маротаба, хатти-ҳаракатлари ота-оналари томонидан

тун-у кун назорат қилинмаётганини пайқашади. Бир тарафдан бу уларга эркинлик беради. Бошқа тарафдан эса, энди улар ўз қарорлари учун жавобгарликни бўйниларига олишларига тўғри келади. Эрталаб ухлаб қолиб, ишга ёки ўқишга кеч қолишса, ўқишларида муаммо пайдо бўлса, ўзларидан бошқа ҳеч кимни айблай олмаслиги тўғрисидаги ҳақиқатни тан олишлари қийин кечади.

Охир-оқибат, ёшлар жамиятдан нимадир қидириб, унга мослашишга ҳаракат қилишади. Бу нафақат уларнинг ҳиссий ривожланиши учун, балки шахсиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш учун ҳам муҳим жараён ҳисобланади.

Линдон Ларушга ўхшаган одамлар адашган ва мақсадсиз ёшларни ўз домига тартади. Ларуш уларнинг норозилиklarини асослаш учун мураккаб сиёсий тушунчалар тақдим этади. Ларуш (гўёки) дунёни ўзгартириш йўлини кўрсатган ҳолда, тарафдорларининг бошқарув ва ваколат ҳиссини туйишларига эришади. Охир-оқибат, у тарафдорларига “мослашишлари” ва ўзларини англаш имконини берадиган жамият тақдим этади. Қисқача айтганда, уларга умид беради.

- Ошириб юбормаяпсизларми? - деб сўрадим Жаҳон Савдо уйининг биносини портлатганларни ёқлаб баннер кўтариб чиққан Ларуш ёшлар ҳаракати аъзоларидан.

- Йўқ, балки бундан ҳам кўпроқ тарғибот қилишимиз керак деб ўйлайман, - деб жавоб берди улардан бири.

- Қаранг, мен ҳам сайловда Бушга овоз бермаганман, Ироқ урушига ҳар доим қарши бўлиб келганман, аммо...

- Кимга овоз берганингнинг аҳамияти йўқ. Улардан қай бирига овоз берган бўлсанг ҳам, жамиятнинг коррупция ботқоғига ботиб кетишига сабаб бўлгансан. Сенинг ҳам қўлинг қонга беланган.

- Тушунмадим....

Шу пайтгача бировга озор бермагандим. Аммо бу йигит э йўқ, бе йўқ менинг қўлимни қонга белаб қўяпти. Бу аҳмоқ ўзини ким деб ўйлаяпти?

- Тизимнинг бир қисми сифатида сен унинг босартусарини билмай қолишига сабаб бўласан, - деб йигитча гапида давом этди. - Шу сабабли бутун дунё бўйлаб миллионлаб бегуноҳ инсонлар қирилиб кетишида ҳам сенинг қайсидир маънода иштирокинг бор. Мана ўқи.

У менга бир варақани кўрсатди. Унга кўз ташладим ва ирғитиб юбордим:

- Турган битгани майнавозчилик!

Сухбатимиз яна бир неча дақиқа шу йўсинда давом этди. Ҳали ҳам мен уларнинг ғояларида бирорта маъно кўрмадим. Уларнинг иши ҳиссиёт ва қадриятлар атрофида эмас, балки онг ва далиллар асосида қурилган, деган қарорга келдим. Қадриятларни онг орқали ўзгартириб бўлмайди, уларни фақат ҳаётий тажриба ўзгартира олиши мумкин.

Охир-оқибат у билан баҳслашиш жонимга текканидан сўнг кетишга қарор қилдим. Кетишга чоғланар эканман, у мени бепул семинарга ёзилишга кўндирмоқчи бўлди:

- Кўзларингни оч, бола. Ҳақиқат шунақа аччиқ бўлади!

Мен ортга ўгирилиб, қайсидир интернет форумида ўқиб қолган Карл Саганнинг бир иқтибоси билан жавоб бердим: - Бошинг очиқ қолганидан, миянг қочиб кетаман деяпти.

Ўзимдан ғурурланиб кетдим. У ҳам афтидан ўзидан ғурурланди. Сабаби ҳеч кимнинг фикри ўзгармади.

Биз атрофдаги воқеа-ҳодисалар салбий бўлса, унинг таъсирига тушиб қолишга мойил бўламиз. Ҳаётимиз парчаланиб кетганда, нотўғри қадриятларни танлаб олганимизни ҳис қиламиз ва ғира-ширада уларни ўзгартириш мақсадида янги қадриятлар қидириб қоламиз. Бир ғоя бутун сўнса, эртасига янгиси пайдо бўлади. Сиғинувчисига бўлган ишончини йўқотган одамлар дунёнинг ўзидан янги сиғинувчи излаш пайига тушади.

Оиласидан айрилган одам халқидан, миллатидан ва қадрдонларидан ўзини узоқроқ тутлади. Давлат ва ҳукуматга бўлган ишончидан айрилган одам эса унга

умид бера оладиган экстремист мафкураларга оғиб кета бошлайди.

Деярли барча асосий динларда дунёнинг энг қашшоқ ва камбағал ҳудудларига миссионерларни юбориш анъанаси мавжуд: қорни оч одам қорини тўйғизишга ваъда берган ҳар қандай инсонга ишониб кетаверади. Янги мафқурангизни ўз ҳаётидан мамнун бўлмаган одамларга - камбағаллар, кўчада қолганлар, хўрланганлар ва эътиборсиз қолиб кетганлар, асосийси, кун бўйи Фейсбукда ўтирадиганларга даъват қилиб бошлашингиз мумкин.

Жим Жонс ўз тарафдорларининг асосий қисмини уйсизлар ва чегараланган миллий озчиликни христиан динига қўшилишга даъват этган ҳолда топган. Нималар деяпман? Кўпчилик лидерлар ҳам худди шу ишни қилган. Будда ҳам...

Бугун умидсизлик гирдобига ботганларни жалб этиш ҳар қачонгидан ҳам осонлашиб қолган. Бунинг учун ижтимоий тармоқларда аккаунтингиз бўлиши кифоя: Сиз уларга таъсир қиладиган нималардир ёзасиз ва қолганини алгоритмнинг ўзи бажаради. Қанча таъсирли ва қанча кучли ёза олсангиз, шунча эътибор қозонасиз ва умидсизликка тушган тарафдорларингиз шам атрофида ўралашиб юрган парвонага ўхшаб ошиб бораверади. Бу иш асло қийин эмас.

Аммо ўзингиздан ўзингиз интернетга кириб, нималардир ёза олмайсиз. Бунинг учун сизга изчил концепция зарур бўлади. Тасаввурга эга бўлишингиз керак. Чунки одамларнинг жаҳлини чиқариш ва ҳафсаласини пир қилиш жуда осон – ОАВнинг бизнес модели айнан шунга асосланади. Аммо умидга эга бўлиш учун одам қандайдир катта ҳаракатнинг бир қисми эканини ҳис қилиши, тарих китобларидаги ғолиблар рўйхатига тушиш ҳақида ўйлаши керак.

Бунинг учун сиз уларга ишонч беришингиз керак.

Шахсий эътиқодни қандай шакллантириш мумкин?

Иккинчи қадам: Ўзингизда ишонч пайдо қилинг.

Ҳаммамиз нимагадир ишониб яшашимиз керак.

Ишонч бўлмаса, умид ҳам бўлмайди. Динга эътиқод қилмайдиганлар ишонч сўзини рад этишади, аммо ишончсиз ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Илм-фан ва мантиқ ўтмишдаги тажрибаларга таянади. Умид эса келажақдагиларга. Келажақда нимадир қайта содир бўлишига бўлган ишончга ҳар доим суянишимиз керак. Келажақда пул топа олишингизга ишониб, ипотека кредити оласиз. Банк ҳам кредитни ундира олишига ишонган ҳолда, охирги кўйлагингизни ечиб олмагунча тинчимайди. Болаларингиз таълими уларнинг келажаги учун муҳим бўлишига, уларни ҳеч нимага эҳтиёж сезмайдиган ва бахтли инсон бўлиб етишиши учун таъсир кўрсатишига ишонган ҳолда, уларни дарс қилишга даъват этасиз. Сизда бахтнинг мавжудлигига ва унга эришингизга қаттиқ ишонасиз. Бу ҳаёт узоқ умр кўришга арзишига ишонганингиз сабабли хавфсиз ва соғлом яшашга ҳаракат қиласиз. Сизда севги, иш ва бошқа муқаддас туйғуларнинг аҳамиятли эканига кучли ишонч мавжуд.

Шу сабабли, қайсидир маънода, атеист, деган тушунчанинг ўзи йўқ. Атеист нима дегани? Айтмоқчиманки, биз ҳаммамиз нимадир биз учун муҳим эканига ишонишимиз керак. Гарчи ўтакетган нигилист бўлсангиз ҳам, бирор нарса бошқа нарсалардан кўра муҳимроқ эканига ишонасиз.

Хуллас, ҳар қадамда ишонч бор.

Шу ўринда ўринли савол туғилади: нимага ишониш керак? Ишонишимиз учун нималар қилишимиз керак?

Ҳис қилувчи миямиз қай бир нарсани устувор қадрият сифатида қабул қилмасин, қадриятлар иерархиясининг энг тепа қисми бошқа барча қадриятларни кўриб чиқадиган объективга айланади. Келинг, ушбу устувор қадриятларни “Муқаддас қадриятлар” деб атаимиз. Баъзи инсонларнинг муқаддас қадрияти – пул. Бундай одамлар ҳамма нарсани (оила, севги, обрў, сиёсат) пул билан ўлчашади. Бунақа одамларнинг ўзлари ҳам оиласига фақат кўп пул топгандагина ке-

рак бўлади. Фақат кўп пул топгандагина оиласидагилар уни хурмат қилади. Барча низо, умидсизлик, ҳасад ва ташвиш – ҳаммаси пулни деб келиб чиқади.

Яна бошқа одамларнинг муқаддас қадрияти – севги. Улар барча қадриятларга севги орқали нигоҳ ташлайди. Улар ҳар қанақа зиддиятга қарши бўлишади. Бошқаларни уриштириб қўядиган ёки юзкўрмас бўлиб кетишига сабаб бўладиган ҳодисалардан нафратланишади.

Шубҳасиз кўпчилик одамлар пайғамбарларга айнан уларнинг муқаддас қадриятлари сабаб эргашишган. Шундан сўнг кўрган-кечирганларининг барчасини диний раҳнамоларининг таълимоти нуқтаи назаридан талқин қила бошлаган.

Баъзи инсонларнинг муқаддас қадрияти бу уларнинг ўзлари, бошқача айтганда, ҳузур-ҳаловат ва имкониятлари. Бу турган-битгани худбинликдир. Бундай одамлар ўз ишончларини устун ва арзирли жиҳатлари устига қурадилар.

Баъзи тоифадаги инсонларнинг муқаддас қадриятлари эса ўзига ўхшаган инсондир. Бундай инсонлар, одатда, “руҳан қарам” деб аталади. Бу тоифадаги одам барча умидини кучли ихлос қўйган инсондан олади ва ўзини ҳам, хоҳиш-истакларини ҳам шу инсон учун қурбон қилишга тайёр бўлади. Хулқ-атвори, қарорлари, эътиқодини айнан ўша ўзи муқаддас деб билган инсон хоҳлагандек шакллантиради. Одатда, бу турдаги муносабатлар яхшиликка олиб келмайди – худбинлик томон етаклайди. Чунки, худбиннинг муқаддас қадрияти унинг ўзи бўлганидек, руҳан қарам одамнинг муқаддас қадрияти худбинни ҳимоя қилиш ва сақлаш бўлади.

Ҳар бир эътиқод муқаддас қадриятларга бўлган кучли ишонч билан бошланади. Унинг нима экани аҳамиятга эга эмас. Муқаддас мушуклар, солиқларнинг тушишига ишониш, болаларни уйда ёлғиз қолдирмаслик – буларнинг барчаси ишончга таянган қадриятлар бўлиб, келажакда энг яхши воқеликни келтириб чиқаради ва натижада жуда кўп умид бера-

ди. Шунда биз ҳаётимизни ва бу қадрият атрофидаги барча қадриятларни тартибга соламиз. Ушбу ишончни қўллаб-қувватлайдиган ғояларни ва, энг муҳими, уни баҳам кўрадиган жамиятларни қидира бошлаймиз.

Илмий дунёқарашга эга бўлган ўқувчиларнинг баъзилари қўлларини кўтарганча бу нарсалар илмий далиллар деб номланишини айтишади ва уларнинг мавжудлигини исботлаш учун баъзиларини намойиш қилишади. Баъзи нарсаларнинг ҳақиқат эканини билиш учун бизда ишонч бўлиши шарт эмас.

Ҳақсиз. Аммо фактлар тўғрисида бир ҳақиқат бор: факт ҳеч нарсани ўзгартира олмайди. Далиллар ўйловчи мияга тегишли, ваҳоланки, қадриятлар ҳис қилувчи мия томонидан ишлаб чиқарилади. Қадриятларни тасдиқлашингиз шарт эмас. Улар таърифига кўра субъектив ва ўзбошимча бўлади. Юзингиз кўкариб кетгунча фактлар устида тортишишингиз мумкин, аммо бунинг мутлақо аҳамияти йўқ – одамлар бошидан ўтказган воқеаларнинг аҳамиятини қадриятлари орқали талқин қилишади.

Агар метеорит шаҳарга урилиб, ярим аҳолисини ҳалок қилса, диндор одам бу воқеа шаҳар гуноҳкорларга тўлиб тошгани сабабли юз берганини айтади. Атеист эса бу воқеа Худо бор бўлса, қандай қилиб марҳаматли ва қудратли зот бундай даҳшатли воқеага йўл қўйиши мумкин, дея савол беради. Гедонист бу ҳаётдан завқланишнинг яна бир сабаби эканини таъкидлайди, ҳар сонияда ўлим топишимиз мумкинлигини айтиб фикрини асослайди. Капиталист метероиддан ҳимоя қиладиган технологияларга инвестиция киритиш ҳақида ўйлай бошлайди.

Далиллар муқаддас қадриятлар фойдасига ишлайди, тескариси эмас. Ушбу қоидада ягона истисно бўлиши мумкин – фактлар сизнинг муқаддас қадриятингизга айланганида. Далилларга сиғиниш атрофида қурилган эътиқод, одатда, «фан» деб номланади ва фан - биз инсоният сифатида қилган энг кат-

та кашфиётимиз деб эътироф этилади. Фан ва унинг ажойиботлари ҳақида кейинги бобда гаплашамиз.

Ҳозирча барча қадриятлар ишонч устида қурилишини муҳокама қилатурайлик. Хуллас, барча умид (ва барча эътиқодлар) ишонч асосида, гарчи уни бир хилда таъсдиқлашнинг имкони бўлмаса ҳам, бирор нарсани муҳим, қадри ва тўғри бўлиши мумкинлигига ишоч асосида юзага келади.

Буни яхшироқ тушуниб олишингиз учун уч хил эътиқодга таъриф келтираман, уларнинг ҳар бири алоҳида муқаддас қадриятларга асосланган:

Диний эътиқодлар. Диний эътиқодларнинг умид манбаи - ғайритабиий ғоялар ва жисмоний ва моддий воқелиқдан ташқарида мавжуд бўлган нарсаларга ишонишдир. Бу эътиқоддагилар порлоқ келажакни бу дунёдаги ҳаётдан ташқарида кўришади. Христианлик, ислом, яҳудийлик, анимизм ва юнон мифологияси диний эътиқодларга яққол мисол бўла олади.

Мафкуравий эътиқодлар. Бу хилдаги эътиқодлар умидни табиий дунёдан олади. Улар нажот ва тараққиёт кетидан қувадилар, биз яшаб турган дунёга бўлган ишончга асосланган эътиқодни ривожлантирадидлар. Мафкуравий эътиқодларга мисол сифатида капитализм, коммунизм, экология, инвайронментализм, фашизм ва либертаризмларни келтириш мумкин.

Шахслараро эътиқодлар. Ушбу эътиқодларнинг умид манбаи – бошқа инсонлардир. Шахслараро эътиқодларга романтик севги, болалар, спортчилар, сиёсий етакчилар ва машҳурларга ихлос қўйиш киради.

Диний эътиқодлар таваккалга асосланган, шу билан бирга, катта мукофот ваъда қилади. Улар мислсиз маҳорат ва харизма талаб қилади. Диний эътиқоддагилар ўз динларига содиқ бўлишлари ва пайти келса молиявий ёрдам бериб туришлари керак бўлади. (Ватиканни кўрганмисиз? Майли, ҳеч нима демасим!) Агар барча амалларини яхши бажарсангиз, ўлимдан кейинги абадий фароғат ваъда қилади.

Мафкуравий эътиқодларни ишлаб чиқиш жуда кўп вақт ва меҳнат талаб қилади, шунга қарамай, улар жуда кенг тарқалган. Аммо улар кенг тарқалгани сабабли одамларнинг умидлари учун очик-ошкора рақобат олиб боришади. Улар, одатда, маданий “тенденция”лар деб аталади. Уларнинг жуда кўп қисми бир неча йилга етмасдан йўқ бўлиб кетади. Энг яхшиларигина асрлар давомида яшаб қолади.

Шахслараро эътиқодлар диний эътиқодлар орасида “Осон” режимида фаолият олиб боради. Инсонлар кўплиги боис, шахслараро эътиқодлар ҳам жуда кўп. Ҳар биримиз ҳаётимизнинг қайсидир қисмида, ўзимизни ва ихтиёримизни бошқа инсонларга топшириб қўямиз. Кўпинча, шахслараро эътиқодларга ўспирин, лақма ошиқ кўринишида дуч келамиз, у инсонларнинг эътиқоди шаклланишидан олдин ўз домига тортиб олиш пайида бўлади.

Келинг, эндиги мавзунини диний эътиқодлардан бошлаймиз. Сабаби улар инсоният тарихида энг юқори поғоналарга эга ва кўпчилик инсонлар ҳаётида муҳим аҳамият касб этади.

Диний эътиқодлар.

Илк инсоний маданиятларнинг бутпараст ва анималистик маросимларидан тортиб, антик худоларга, бугунги кунда ҳам мавжуд бўлган устувор монотеистик динларга қадар, инсоният тарихининг аксарият қисмида ғайритабиий кучларга бўлган ишонч ҳукмронлик қилган ва энг муҳими, деярли барча динларда бу ҳаётдаги чин эътиқод ва яхши амаллар ўлимдан кейинги ҳаётда роҳат-фароғат ва мукофот олиб келишига ишонилади.

Инсоният тарихининг аксарият қисмида барчаси мутлақо издан чиққан ва дунё аҳолисининг 99 фоизи ўз моддий ҳаётлари яхшиланишига умид қилмагани сабабли ўлимдан кейинги ҳаёт билан боғлиқ бўлган эътиқодлар ривожланган. Агар бугун ҳаётингиз яхши бўлмаса, шунчаки бутун бошли қитъа аҳолисининг

учдан бир қисмини ер юзидан супуриб кетиши мумкин бўлган эпидемиялар ёки ўн минглаб болаларни кулликка маҳкум қилган урушлар ҳақида ўйланг. Эски даврда эса ҳаммаси ҳозиргидан бешбаттар бўлган, шу сабабли одамларни мувозанатда тутишнинг ягона йўли уларни ўлимдан кейинги роҳат-фароғат умидига ишонтириш бўлган. Эски мактаб динлари жамиятнинг асосий қисмларини бирлаштира олган, чунки улар бу дунёдаги азобларда бир ҳикмат борлиги, Худо ҳаммасини кўриб тургани, бу албатта мукофотланиши тўғрисида одамларга кафолат берган.

Диний эътиқодлар энг бардошли эътиқодлар сирасига киради. Улар минглаб йиллар бўлмаса ҳам, юзлаб йиллар давомида сақланиб қолади. Агар бирорта диний эътиқод кимнингдир муқаддас қадриятига айланса, у одамнинг эътиқодини ўзгартиришнинг деярли имкони бўлмайди.

Диний эътиқодларнинг яна бир қудратли тарафи умидни ўлим билан боғлай олишидир, бунинг жуда кўп фойдали тарафи бор – кўпчилик одамлар эътиқод учун ўлишга тайёр бўлади. Диний эътиқодлар билан рақобатлашиш жуда қийин.

Мафкуравий эътиқодлар.

Мафкуравий эътиқодлар кўпчилик одамлар томонидан қабул қилинган муайян ҳаракатлар айни биз яшаб турган ҳаётда яхши натижаларга олиб келишига бўлган ишонч тармоғини қуриш орқали умид ишлаб чиқаради. Мафкуралар одатда “-изм” кўшимчаси билан яқунланади: капитализм, социализм, фашизм, синизм, скептизм ва ҳ.к. Диний эътиқодлардан фарқли ўлароқ, мафкураларни маълум маънода асослаб бериш мумкин. Сиз марказий банк давлатнинг молия тизимини барқарор ҳолга келтира олишини, демократия жамиятни адолат томон етаклашини, таълим инсонлардаги жоҳилият ҳисларини йуқ қилишини ёки буларнинг тескарисини назарий жиҳатдан тадқиқ

қилиб кўришингиз мумкин. Аммо кўпчилик мафкуралар маълум миқдорда ишончга таянади. Бунга икки сабаб келтириш мумкин. Биринчидан, баҳолаш ва текшириш жуда қийин бўлган нарсалар мавжуд. Иккинчидан, кўплаб мафкуралар бутун жамият бир хил нарсага ишониши кераклигига асосланади.

Масалан, пул жуда қадрли эканини илмий жиҳатдан исботлай олмайсиз. Аммо бунга ишонасиз. Шунингдек, миллий фуқаролик ҳақиқий эканини ва баъзи миллатларнинг мавжудлигини ҳам исботлай олмайсиз. Буларнинг барчаси биз ишончга таянган фикрлар саналади. Далиллар ва мафкуралар ўртасидаги муаммо шундаки, одамлар бирон-бир далилни дастак қилиб, уни ҳамма жойда тарқатишга мойил бўлади ва бир нечта оддий ғояларини мамлакатнинг барча аҳолисига ёки ҳатто бутун бошли сайёрага мослаштиришга ҳаракат қилишади.

Бу инсон худбинлигининг яққол намоён бўлиши – ўзини муҳим деб билиш ва ҳис қилувчи миянинг завқланиш заруратидир. Шунинг учун, мафкуралар текшириш ва исботлашга дучор қилинганида ҳам, бизда уларни тўла тасдиқлаш учун етарли кўникма мавжуд эмас. Инсоният шунчалик улкан ва мураккаб жонзотки, бизнинг миямиз буни сиғдира олмайди. Ранг-баранглик жуда кўп. Шу сабабли, ўйловчи миянинг осон йўлни танлашдан ва дуч келган мафкурани қабул қилишдан бошқа иложи қолмайди. Инсонлар саводсиз бўлгани учун эмас, жоҳил бўлгани учун ирқчилик ва сексизм каби ёмон мафкуралар таъсирига тушиб қолишади. Афсуски, бу мафкуралар ўз тарафдорларига қайсидир миқдорда умид тақдим этгани сабабли одамлар бу мафкураларга – ёмон бўлса ҳам – ёпишиб олишади. Мафкуравий эътиқодларга киришиб кетиш қийинчилик туғдиради, аммо улар диний эътиқодларга қараганда анча кенг тарқалган. Бунинг учун сиздан талаб қилинадигани – нима учун ҳамма издан чиққани тўғрисида асосли тушунтиришларни ўйлаб топиш ва одамларга умид бе-

радиган тарзда фикрларингизни ифода қилиш. Бўлди. Мана сизга мафкуравий эътиқод. Агар йигирма йилдан ортиқроқ яшаган бўлсангиз, шунга ўхшаш ҳолатларни ҳозиргача бир неча бор гувоҳи бўлганингиз аниқ. Биргина мен ҳаётим давомида ЛГБТ ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ҳужайра тадқиқотларини ўрганиш ва наркотикдан фойдаланишни қонун билан таъқиқлаш ҳаракатларига кўшилганман.

Дарҳақиқат, бугунги кунда ҳеч бир киши анъанавий, миллий ва популистик мафкуралар дунёнинг кўплаб мамлакатларида сиёсий ҳокимиятни қўлга киритаётганига шубҳа қилмайди. Ушбу мафкуралар XX аср охиридаги неолибералистик, глобалисттик, феминистик ва экологик мафкуралар амалга оширган ишларнинг кўпини йўққа чиқаришга интилмоқда.

Шахслараро эътиқодлар.

Ҳар якшанба бўш, яшил майдонни томоша қилиш учун миллионлаб одамлар тўпланишади. Майдон оқ чизиклар билан бўялган. Миллионлаб одамлар ушбу чизиклар муҳим маънони англатишига ишонишади. Сўнгра, ўнлаб бақувват эркаклар (аёллар) майдонга тушиб келишиб, турли нуқталарда саф тортишади ва бир парча юмалоқ чармни у ёқдан-бу ёққа отиб (ёки тепиб) вақт ўтказишади. Ушбу бир парча чарм қайси вақтда ва қайси тарафга кетаётганига қараб, бир гуруҳ инсонлар хурсанд бўлади ва қолган қисми аламзада ҳолатга келади.

Спорт ҳам эътиқоднинг бир туридир. Унинг барча турлари инсонларга умид бахш этиш учун яратилган ихтиёрий қиймат тизимлари ҳисобланади. Тўпни бу тарафга отасан ва қаҳрамонга айланасан. Тўпни у тарафга тепасан ва ютқазасан. Спорт баъзиларни илоҳийлаштиради, баъзиларни эса лаънатлайди. Тед Уилямс бейзбол тарихидаги энг зўр ўйинчи бўлиб, шу сабабли баъзиларнинг фикрига кўра, у Американинг қаҳрамони, буюк сиймо ва кўплар учун намуна

ҳисобланади. Қолган спортчилар эса қисқа вақт ичида порлаганлари, истеъдодларини йўқотганлари ва мухлисларига хиёнат қилгани учун лаънатланади.

Бироқ спортдан ташқари шахслараро эътиқодларнинг янада ёрқинроқ намунаси мавжуд: сиёсат. Дунёга назар солсак, шунга ўхшаш қадриятлар тўпламига дуч келиб, оз сонли одамларга ҳокимият ва етакчилик фазилатлари берилишининг гувоҳи бўламиз. Футбол майдонидаги чизиқларга ўхшаб, сиёсий тизимлар ҳам инсон томонидан ўйлаб топилган, ҳокимият фақат аҳоли унга ишонгани учунгина мавжуддир. Мамлакатда демократия ҳукм сурадимиз ёки диктатура, натижа бир хил бўлади: Жамоатчилик онгида бир гуруҳ раҳбарлар илоҳийлаштирилади ёки уларга лаънат тамғаси босилади.

Шахслараро эътиқодлар бошқа бир инсон бахт ва нажот олиб келганида, бошқа бир инсон (ёки шахслар гуруҳи) бошқалардан устунроқ бўлганда бизга умид бера олади. Шахслараро эътиқодлар баъзида ғайритабиий кучларга ишонч ва мафқуралар билан алоқага киришади ва натижада шахидлар, жафокашлар, қаҳрамонлар ва авлиёларни юзага қалқиб чиқади. Кўпчилигимизнинг шахслараро эътиқодимиз етакчиларимиз атрофида ривожланади. Биз бошимиздан кечириётган барча воқеа-ҳодисаларга бефарқ эмасдек туюладиган харизматик президент ёки бошқа машҳур шахс кўз олдимизда муқаддас қадрият даражасига яқинлашиши мумкин. Шундан сўнг барча қарашларимизни Муҳтарам йўлбошчимиз яхши ёки ёмон деб билишларига қараб филтрлаймиз.

Фандом, умуман олганда, эътиқоднинг кичик бир туридир. Уил Смит, Кети Перри ёки Илон Маскнинг мухлислари уларнинг ҳар бир айтган сўзларига амал қилишади, айтган ҳар бир иқтибосини деворга осиб қўйишади ва уни қайсидир миқдорда авлиё ёки доимо ҳақ деб билишади. Ушбу шахсларга ихлос қўйиш инсонларга порлоқ келажак учун умид беради - ҳатто бу янги фильм, қўшиқ ёки ихтиро каби майда-чуйда нарса-

ларда ўз ифодасини топса ҳам. Энг муҳим шахслараро эътиқодлар бу бизнинг оила ва муҳаббат билан боғлиқ муносабатларимиздир. Ушбу муносабатларни ўз ичига олган ишонч ва ҳиссиётлар табиий эволюция натижаси бўлса ҳам, уларнинг барчаси ишончга асослангандир. Ҳар бир оила мустақил ибодатхона бўлиб, ҳаётининг мазмуни деб ҳисоблаган ва айнан шу ерда умид ва нажот топа олишига ишонган инсонлар жамоасидир.

Романтик севги ҳам, албатта, руҳият билан боғлиқ тажриба бўла олади. Биз севган одамимизни кўрганимизда, ўзимизни йўқотиб қўяёзамиз ва севгининг космик даражада аҳамиятли экани ҳақида ҳикоялар тўқиб ташлаймиз. Яхши ёки ёмон томони, замонавий цивилизация бизни кичик шахслараро эътиқодлар ва қабилавий муносабатлардан халос қилиб, унинг ўрнига улкан миллий ва халқаро мафқуравий эътиқодлар юзага келишига сабаб бўлди. Бу мен ва сиз учун, менинг янги эътиқод шакллантирувчи шогирдим учун яхши янгилик, чунки ўз тарафдорларимизни ҳиссий туйғулар билан ром қилишимиз учун жуда кўп шахсий алоқаларни бузишимизга ҳожат қолмайди.

Кўриб турганимиздек, эътиқод тўлиқ ҳиссий боғлиқликка асосланган. Ва ушбу боғлиқликни амалда қўллашнинг энг яхши усули одамларнинг танқидий фикрлашини чеклаб қўйишдир.

Қандай қилиб шахсий эътиқод яратиш мумкин? Учинчи қадам: Барча танқид ёки ортиқча саволларни олдиндан яроқсиз деб топинг.

Энди асосий ишонч тамойиллари борлиги сабабли янги туғилган эътиқодингизни муқаррар танқидлардан ҳимоя қилиш учун йўл топишингиз керак. Ҳийла – ўз-ўзини қўллаб-қувватлайдиган “биз уларга қаршимиз” деган дихотомияни яратишга мослашишдир, яъни “биз”нинг “улар”га нисбатан қаршилигининг шундай шакллантирилганики, “биз”ни танқид қиладиган ёки саволга тутадиган ҳар қандай одам дарҳол “улар” бўлиб қолади.

Эшитилиши қийин бўлиши мумкин, аммо бу аслида жуда осон. Яхшироқ тушунишингиз учун мисоллар келтираман:

- Агар урушни қўллаб-қувватламасангиз, террорчиларни қўллаб-қувватлайсиз.

- Худо илм-фанни ўзига бўлган ишончни синаб кўриш учун яратган. Шунинг учун Инжилга зид келадиган ҳар қандай тушунча худога бўлган ишончнинг синовидир.

- Феминизмни танқид қиладиган инсон – сексист.
- Капитализмни танқид қиладиган инсон – капиталист.
- Президентни танқид қиладиган инсон – хоин.
- Коби Браянтни Майкл Жордандан яхшироқ деб ўйлаган киши баскетболни тушунмайди. Шу сабабли бу одамнинг баскетбол тўғрисидаги фикрлари сафсатадан ўзга нарса эмас.

Ушбу сохта дихотомияларнинг мақсади тарафдорларингиз сиз яратган эътиқодни шубҳа остига олишларидан олдин ҳар қандай қарама-қарши мулоҳаза ва мунозараларни тиз чўктиришдир. Ушбу сохта дихотомиялар ўз тарафдорларига умумий душманларини намоиш қилишдан манфаатдор бўлишади.

Умумий душманларнинг бўлиши жуда муҳим. Биз ҳаммамиз тўла хотиржамлик ва ҳамжиҳатлик ҳукм сурган дунёда яшашни афзал кўрамиз, деб ўйлашни яхши кўрамиз, лекин, ростини айтсам, бундай дунё бир неча дақиқадан ортиқ давом этмайди. Умумий душманлар эътиқодимизда бирлик шаклланишига катта ҳисса кўшишади. Бошимиздан ўтган азоб-уқубатлар учун сабабчи қилиб кўрсатиш ва умидимизни тиклаш учун ҳам, бунга лойиқми ёки йўқлигидан қатъи назар, бир қанча айбдорлар керак бўлади. “Биз уларга қаршимиз” дихотомияси бундай ҳаётий душманни олишнинг ажойиб усули саналади.

Охир-оқибат, тарафдорларингизга жуда оддий вазият картинасини кўрсатишга қодир бўлишингиз керак. Буни тушунадиганлар ҳам, тушунмайдиганлар ҳам бор. Тушу-

надиганлар дунёни қутқаришга киришади. Тушунмайдиганлар эса уни вайрон қилишга чоғланади. Муҳокама тутади. “У” нима бўлишидан қатъи назар, сиз бахш этишга уринган ишонч билан бевосита боғлиқ - лидерлар, либертарианизм, глютенсиз парҳез, рўза тутиш, гипербарик босим камераларида ухлаш ва мевали музқаймоқ. Бундан ташқари, тарафдорларингизга ишонч билдирмаганлар ёмон эканини айтиш кифоя эмас. Уларни лаънатлашингиз керак: Улар яхши ва муқаддас бўлган ҳамма нарсанинг душманидир. Улар ҳаммасини расво қилишади. Улар ёвуз одамлар.

Сўнгра тарафдорларингизни эътиқодингизга ишонмаётганларни тўхтатиш учун барча воситаларни қўллаш кераклигига ишонтиришингиз лозим. Одамлар қиймат иерархиясининг ёки юқорисидан, ёки қуйи қисмидан жой олади, эътиқодимизда ўртада туриш деган тушунчага ўрин йўқ.

Қанча кўп кўрқув бўлса, шунча яхши. Зарур ҳолларда озроқ ёлғон ҳам ишлатиш мумкин. Эсингизда бўлсин, одамлар ўз хаёлларида салб юришларида қатнашаётганини, ўзларини адолат, ҳақиқат ва нажотнинг муқаддас жангчилари деб ҳис қилишни жуда хоҳлашади. Шунинг учун, уларнинг қулоғига нима хуш ёқса, шуни гапириверинг. Уларга ҳақиқат улар томонда эканини уқтира олинг - шунда эътиқодингиз тарафдорлари оқиб кела бошлайди.

Бу вазиятда фитна назариялари жуда катта фойда беради: Вакциналар аутизмга сабаб бўлади - тиббиёт ва доришунослик саноати оилаларни пароканда қилиш эвазига бойияпти. Мутахассислар эмбрионнинг ривожланиш ҳолати тўғрисида бошқача фикрда - улар ёмонлик билан христиан оилаларни йўқ қилиш мақсадида юборилган жангчилар. Иқлим ўзгариши ҳақидаги гаплар турган-битгани сафсата. Бу сафсата Хитой ҳукумати томонидан АҚШ иқтисодиётини пасайтириш ва дунёга ҳукмронлик қилиш учун тўқиб чиқарилган.

Шахсий эътиқодни қандай шакллантириш мумкин? Тўртинчи қадам: ибодат қурбонлиги – буни ҳар ким қила олади!

Техасда ёшлик даврларимни ўтказганимда мен учун иккита муқаддас қадрият мавжуд эди: Исо Масих ва футбол. Гарчи яхши футбол ўйнай олмасам ҳам, бу спорт туридан завқланишни ўрганганимда, эътиқод мен учун аҳамиятини йўқота бошлади. Эътиқод аввалига бор эди, кейинчалик йўқолди, яна пайдо бўлди, яна йўқолди. Мени йўлимдан адаштирманг. Мен Масихнинг кўплаб ахлоқий таълимотини кўллаб-қувватлайман: яхши инсон бўлиш, шунингдек, қўшнилар ва ҳамкасблар билан яхши муносабат ўрнатиш. Ёшлар гуруҳида ҳаммаси ажойиб эди. Черковда ҳар якшанба тонгида хонанинг қайсидир бурчагида бепул печенелар ёпиштириб қўйиларди, бу эса болаларни хурсанд қилмай қўймасди.

Аммо, очиғини айтганда, мен христиан бўлишни ёқтирмасдим, бунинг сабаби қуйидагича эди: ота-онам мени лама кийишга мажбур қилишарди. Тўғри, мен оилам эътиқодини шубҳа остига олганман ва 12 ёшимда атеизм томон қадам ташлаганман.

Мен отамни бу борада саволга тутганим кечагидек ёдимда: “Агар Худо ҳамма нарсани олдиндан билса ва нима бўлишидан қатъи назар мени севса, нима учун якшанба куни киядиган нарсамга аҳамият қаратади?” Отам менга бақирди.

“Аммо, дада, агар худо гуноҳларимиздан қатъи назар, бизни кечирса, нега хотиржам тарзда ёлғон гапириб, алдаб, ўғирлаб юравермаймиз?” Бу сафар қичқирди.

“Аммо, дада ...”

Черков ҳеч қачон мени тўлқинлантирмас эди. Балоғат ёшига етгунимгача “Нине инч Наилс” футболкаларини якшанба мактабига яширин равишда олиб келардим. Орадан икки йил ўтгач, ҳаётимда биринчи марта Ницшенинг китобига дуч келдим. Ҳаммаси бошқача эди. Ортга қайта бошладим. Дарс пайтида мактаб ҳовлисида айланиб, сигарета тутатишни бошладим. Ҳаммаси тутаган эди. Мен кичик дўзахи бўлдим-қолдим. Ошқора саволлар ва шубҳаланишлар охир-оқибат шу қадар ёмонлашдики, якшанба мактаби ўқитувчиси бир куни эрта-

лаб мени четта тортиб, келишув таклиф қилди: у менга ўз фанидан аъло баҳолар қўяди ва ота-онамга мени роса мақтайди. Фақат битта шарт билан: бошқа болалар олдида Инжилнинг мантиқий номувофиқлиги тўғрисида савол беришни тўхтатаман. Рози бўлдим.

Эҳтимол, бу сизни ажаблантирмаслиги мумкин, аммо менинг руҳиятсиз, ғайритабиий нарсаларга ишончим йўқ. Тартибсизлик ва ноаниқлик завқимни оширади. Бу, афсуски, мени ёқимсиз ҳақиқат билан курашишга мажбур қилди. Аммо бунга кўникдим.

Каттароқ бўлганим сари, буларнинг ҳаммаси пайғамбарни кийинтириш учун эканини англадим. Ўша пайтда нима деб ўйлаган бўлсам ҳам, бу ота-онам мени қийноққа солиши ҳақида эмас эди. Ҳурмат ҳақида гап кетяпти. Ота-онамга бўлган эмас, жамиятга, динга бўлган ҳурмат. Якшанба кунги кийиниш – бу бошқа ибодатчиларга қуйидагича хабар берарди: “У ердаги ҳамма нарса жиддий”. Бу биз ёки улар қарама-қаршилигининг навбатдаги қисми. Сиз “биз”ники эканингиз тўғрисида сигнал келади ва шунга қараб муомала оласиз.

Бу ерда барча черков кийимлари бор... Ҳаётдаги энг муҳим воқеалар қандайдир мантия кийган шахс билан бирга бўлишини пайқадингизми? Тўйлар, битирув оқшомлари, дафн маросимлари, суд жараёнлари, очиқ юрак операциялари, чўқинтириш маросимлари ва ҳа, ҳатто черков ваъзалари...

Мен коллежни битирганимда биринчи марта бу нарсани пайқаганман. Маросим бошланишидан олдин кечаси уч соатгина ухлаганим учун карахт ҳолда ўтирардим. Атрофга қарадим ва аҳмоқлик деб ўйладим. Черковга борганимдан бери ҳалигача бунчалик кўп одамнинг бир хил мантия кийганини кўрган эмасдим. Хаёлларимни тўплаб олганимдан сўнг даҳшатга тушдим: наҳотки улардан бири мен?! Статус ва аҳамиятни англаувчи мантия маросимнинг бир қисми. Қадриятларимизни аниқлаштириб олиш учун ҳам маросимлар бизга керак. Бирор нарсани қадрлаш билан нимагадир эри-

ша олмайсиз. Унинг ичида яшаш керак. Уни бошидан ўтказиш керак. Одамларга яшаш ва қадриятларни англашга ёрдам беришнинг усули жуда оддий: уларни бир хил тарзда кийинтириш ва улкан матнни айтишга мажбур қилиш – қисқача айтганда, уларга маросимларни тақдим қилиш. Маросимлар – қадриятларимизнинг аниқ ва яққол ифодасидир. Шу сабабли ҳамма эзгуликка ундовчи динларда маросимлар мавжуд.

Ҳиссиёт – ҳаракат, деган гапимни эсланг. Шу сабабли, ҳис қилувчи миянинг қиймат иерархиясини ўзгартириш (ёки кучайтириш) учун одамларга такрорлаб бўладиган, аммо мутлақо ноёб ва ўзига хос ҳаракатларни тақдим этишингиз керак. Яъни маросимлар.

Маросимлар узоқ вақт давомида такрорланиши учун ишлаб чиқилган бўлиб, бу уларнинг аҳамиятини янада оширади – охир-оқибат, беш юз йил аввал одамлар қилган амалларни бажариш зериктириб қўяди. Маросимлар рамзий маънога эга. Қадрият сифатида, улар қайсидир ҳикоя ёки тарихни ўзида акс эттириши мумкин. Черковларда мантия кийган йигитлар нонни шаробга (ёки узум шарбатига) ботириб, уни Масихнинг танасини акс эттириш учун бир гуруҳ одамларга тарқатишади. Бу рамзий маъно Исо Масих биз нажот топишимиз учун ўзини қурбон қилганини англатади.

Мамлакатлар ташкил топган кунига ёки урушда ғолиб бўлган (ютқазган) кунига атаб маросимлар ўйлаб топишади. Парадларда юрамиз, байроқларни ҳилпиратамиз, мушакбозлик қиламиз, биргалиқда барчаси муҳим ва қийматли нарсани англатишини ҳис қиламиз. Эр-хотинлар ўзларининг кичик маросимлари ва одатларини, ўзаро ҳазилларини фақатгина ўзаро муносабатларнинг қадр-қимматини ошириш, шахслараро эътиқодни мустаҳкамлаш мақсадида ташкил қилишади. Маросимлар бизни ўтмиш билан боғлаб турувчи кўприқдир. У, шунингдек, қадриятларимиз билан ҳам боғлайди. Кимлигимизни эслатиб туради.

Маросимлар одатда баъзи қурбонликларни талаб

этади. Қадимги замонларда руҳонийлар ва бошлиқлар одамларни қурбонгоҳда ўлдиришиб, баъзан уларнинг ҳаракатсиз юракларини танадан суғуриб олишган. Қолган одамлар эса бақиришар, ноғора чалишар ва ҳар хил қилиқлар қилишар эди. Ушбу қурбонликлар яхши ҳосил олиш ёки бошқа натижаларга эришиш йўлида қилинган. Аммо қурбонлик маросимининг асл сабаби бундан ҳам чуқурроқ эди.

Одамлар ҳақиқатан ҳам гуноҳ қилишдан қўрқишган. Айтайлик, ичида юз доллар пули бўлган ҳамённи топиб олдингиз, лекин ҳамёнда шахсни тасдиқловчи бирорта ҳужжат мавжуд эмас. Атрофда ҳеч ким йўқ ва, демак, сизда эгасини топиш имконияти ҳам йўқ, шунинг учун уни жойида қолдирдингиз. Нютоннинг Биринчи ҳиссиёт қонунида айтилишича, ҳар бир ҳаракат тенг ва қарама-қарши ҳиссий реакцияни юзага келтиради. Бу ҳолатда, гарчи лойиқ бўлмасангиз ҳам, сиз билан яхши ҳодиса юз беради. Жавоб реакцияси – гуноҳкорлик ҳисси.

Масалага янада чуқурроқ кирамиз: сиз мавжудсиз. Аммо мавжуд бўлишга арзишингиз учун ҳеч нарса қилмагансиз. Нега мавжуд бўлганингизни ҳам билмайсиз, шунчаки борсиз, холос. Бу дунёга келдингиз. Аммо қаердан келдингиз ва нима учун – бундан хабарингиз йўқ. Агар буни худо тухфа қилди, деб ишонсангиз, унинг олдида қарздорсиз. Агар худога ишонмасангиз ҳам, ҳар ҳолда, шу ҳаётда яшаяпсиз. Унга арзишингиз учун нима қилдингиз? Умрни беҳуда сарфламаслик учун қандай яшаш керак? Бу инсон ҳолати ҳақидаги машҳур, аммо жавоб бериб бўлмайдиган савол. У нима учун онгга хос айбдорлик ҳисси деярли ҳар қандай диний эътиқоднинг асосини ташкил этишини тушунтириб беради.

Қадимги диний эътиқодларда пайдо бўлган қурбонликлар ўз тарафдорларига муносиб ҳаёт кечираётганлик қарзини тўлаш ҳиссини уйғотиш учун қилинган. Аввалига одамлар ҳақиқатан ҳам қурбон бўлишди - ҳаёт учун ҳаёт берилди - лекин кейинчалик одамлар онги

ривожланиб бутун инсониятни қутқариш учун рамзий қурбонликни таклиф қилишди. Шундай қилиб, ҳар куни қурбонгоҳда қонни тозалашга ҳожат қолмади.

Кўпгина диний амаллар гуноҳларни енгиллатиш учун чиқарилган. Ҳаттоки бу ҳар қандай ибодатнинг мазмуни деб ҳам айта олишимиз мумкин: ҳар бир ибодат айбдан қутулиш саҳнасидир. “Мен зўрман” деб туриб ибодат қилинмайди. Ҳеч қачон. Ибодат миннатдорчилик журнаliga ўхшайди: “Эй худо, баъзи қийинчиликларга дуч келсам ҳам, мени яратганига шукр. Мен ўйлаган ва қилган барча ёмон амаллар учун кечирешингни сўрайман”. Айбдорлик ҳисси - ҳеч бўлмаганда бир муддатга.

Мафкуравий эътиқодларда гуноҳ масаласи диний эътиқодларга қараганда бошқачароқ ҳал қилинади. Давлатлар инсоннинг экстремал айбдорлик ҳиссини ўз фойдаларига йўналтирадилар: “Мамлакатимиз сизга мислсиз имкониятлар тақдим қилди, шунинг учун тезда мундирни кийинг ва ватанни ҳимоя қилишга чоғланинг”.

Ўнг қанотдагилар одатда қурбонликни мамлакат ва ўз оиласини ҳимоя қилиш билан оқлашга ҳаракат қилишади. Чапдагилар буни ўз манфаатларидан бутун жамият фаровонлиги учун воз кечиш сифатида кўрадилар.

Ва ниҳоят, шахслараро эътиқодларда ўзини қурбонлик қилиш романтика ва садоқат билан боғланади. (Никоҳ ҳақида ўйланг: Айтмоқчиманки, қурбонгоҳ олдида туриб, ўз ҳаётингизни бошқа кишига тортиқ қилишга ваъда берасиз.) Севилишга лойиқ эканимиз устида доимо тортишиб келганмиз. Ота-онангиз ажойиб инсонлар бўлса ҳам, сиз гоҳида “Нега айнан мен? Бунга арзиш учун нима қилдим?” дея ҳайратга тушишингиз мумкин. Шахслараро динларда ҳам одамлар ўзларининг севилишга лойиқ эканликларини ҳис қилишлари учун мўлжалланган турли хил маросимлар ва қурбонликлар мавжуд. Узуклар, совғалар, юбилейлар – буларнинг барчаси катта бирликка бирлашадиган майда-чуйдалардир. Хуш келибсиз, азизим.

Қандай қилиб шахсий эътиқодни шаклланд

тириш мумкин? Бешинчи қадам: Жаннат ваъда қилинг ва дўзахга элтинг.

Агар ўз эътиқодингизни яратишнинг дастлабки босқичларини пухта ўзлаштирган бўлсангиз, унда ана энди жиддий суҳбатлашиш пайти келди.

Эътиқод бўлишининг гўзаллиги шундаки, ўз тарафдорларингизга нажот, маърифат, дунё тинчлиги, мукамал бахт ёки бошқа нарсалар тўғрисида қанча кўп ваъда берсангиз, уларнинг сиз ваъда қилган нарсаларга эришиши шунчалик қийинлашади. Сиз ваъда қилган нарсаларга эришмаса, улар ўзларини айблайдилар ва гуноҳкор сезадилар. Улар ўзларини айблаб, гуноҳкор сезсалар, сиз уларга нима дейишингиздан қатъи назар сўзсиз бажаришади.

Кимлардир буни психологик зўравонлик деб аташи мумкин. Аммо бундай атамалар билан хурсандчилигимизни бузишларига йўл қўймаймиз.

Турли хил пирамидалар худди шу схема асосида ишлайди; бир нечта ўзингиз хоҳламаган ёки эҳтиёж сезмаган маҳсулотларни сотиб олиш учун фирибгарга пулингизни тутқазасиз, кейинги уч ой давомида эса яна бошқа одамларни худди шу схема учун сизнинг орқангиздан пул тикишга кўндириш мақсадида елиб-югурасиз ва улар ҳам ҳеч ким хоҳламаган ва ҳеч кимга керак бўлмаган маҳсулотни сотиб олишади ва кейинчалик сотишга уринишади.

Бундан ҳеч нарса ютмайсиз.

Сўнгра, яққол кўриниб турган ҳақиқатни тан олишининг ўрнига (бутун бошли тизим баъзи фирибгарлар томонидан бошқа фирибгарларни алдаш устига қурилган бўлиб, бу тизимнинг асоси ёлғон, ёлғон ва яна ёлғондан иборат), ўзингизни айбдор санайсиз - чунки пирамида тепасида турган йигит “Феррари” да юради-да! Сиз ҳам “Феррари” хоҳлаб қоласиз. Демак, ҳамма муаммо сизда, тўғрими?

Бахтингизга, “Феррари”си бор йигит сизга хушмуомалик билан ҳеч кимга керак бўлмаган маҳсулотларни кейинчалик бошқа бировга сотишга борини берадиган одамларга сотиш бўйича семинар ўтказишга рози бўлди.

Семинардаги асосий вақт онгингизга таъсир ўтказадиган мусиқа тинглаш, видеороликлар кўриш ва шиорлар эшитишга (“Ғолиб бўлишни хоҳлаганлар таслим бўлишмайди”, “Омадсизлар эса буни фойда келтирмайди деб ҳисоблашади” каби) сарфланади. Семинардан тўла илҳомланиб уйга қайтасиз, аммо ҳалигача бирор нарсани, айниқса, ҳеч кимга керак бўлмаган нарсани сотишни билмайсиз. Ўзингиз сотиб олган пулга асосланган эътиқоддан ўпкалашнинг ўрнига, барча айбни ўзингизга юклайсиз. Сиз муқаддас деб билган қадриятлар қанчалик асоссиз бўлишидан қатъи назар, уларни ҳаётга тадбиқ қила олмаганингиздан ўкинасиз.

Ушбу даҳшатли умидсизликни турли соҳаларда учратиш мумкин. Фитнес ва парҳез режалари, сиёсий фалонлик, шахсий юксалиш бўйича семинарлар, молиявий режалаштириш, таътилда бувингизникига ташриф буюриш – ҳаммаси бир тамойилга асосланган: қанчалик кўп бажарсангиз, ваъда қилинган қониқиш даражасига эришиш учун янада кўпроқ бажаришингиз кераклиги айтилади. Аммо бу қониқиш ҳеч қачон келмайди.

Келинг, бир неча дақиқага воқелиқдан узоқлашамиз. Сизга шумхабарни биринчи бўлиб айтиб беришга ижозат беринг: инсон азоб-уқубатлари кўнгилочар масканларда болга билан ҳайвонларни урадиган ўйинга ўхшайди. Сиз ҳам ҳар сафар оғрикқа зарба берсангиз, бошқа бири қалқиб чиқади. Қанчалик тез урсангиз, шунчалик тез қайтади.

Оғрик яхшиланиши мумкин, шакли ўзгариши мумкин, ҳар сафар камроқ ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Аммо у ҳар доим бўлади. Чунки у бизнинг бир қисмимиздир;

Оғрик бу – бизмиз.

Ўз эътиқодига даъват қиладиган кўплаб одамлар сиздаги оғрикни бир зарбада мутлақо йўқотишни ваъда қилиб, катта пул топишмоқда. Аммо, ҳақиқат шундаки, сиз ҳеч қачон оғриқдан халос бўлмайсиз. Қанчалик тез урсангиз, улар шунчалик тез қайтади. Мана шу эътиқодга жалб қилувчилар узоқ вақт давомида фаолият юрити-

шяпги: ўйин тизимининг ютқазиш устида қурилгани ва инсон табиати оғриқ ишлаб чиқаришини тан олишнинг ўрнига, улар бизнинг ўйинни юта олмаганликда айблашади. Ундан ҳам ёмони улар баъзи нотаниш “улар”ни ёмонлашади: Агар биз улардан “қутула олганимизда”, азобланишдан тўхтар эдик. Бу айни ҳақиқат. Аммо бу ҳам иш бермайди. Бу оғриқни бир авлоддан бошқасига ўтказиши ва уни кучайтириб боради.

Жиддий айтганда, муаммоларингизни кимдир келиб ҳал қилиб бера олганида, улар келгуси сешанба куни ўз ишларини тўхтатиши (ёки келаси ҳафта офисдан чиқиб кетишлари) мумкин. Етакчилар доимо тарафдорлари нимадандир норози бўлишларини хоҳлашади, бу уларни етакчи сифатида ушлаб турадиган куч деб ҳисобланади. Агар ҳаммаси мукамал ва ажойиб бўлса, кимгадир эргашишнинг ҳожати қолмайди. Ҳеч қачон сиз тинч ва хотиржам бўлолмайсиз. Ҳеч қайси мамлакатда тўла адолат ва хавфсизлик ўрнатилмайди. Ҳеч қайси сиёсий фалсафа инсонларнинг барча муаммоларини ҳал қилиб бермайди. Ҳақиқий тенгликка ҳеч қачон эришиб бўлмайди – ҳар доим сизга халақит берадиган одамлар исталганча топилади. Ҳақиқий эркинлик умуман мавжуд эмас, чунки барқарорликка эришиш учун эркинлигимизнинг бир қисмини қурбон қилишимиз талаб этилади. Сиз севадиган ёки сизни севадиганлар орасидан ҳеч ким мавжудлигиниз учун ичингиздан кечаётган айбдорлик ҳиссингизни тортиб олмайди. Хуллас, ҳаёт яхши эмас. У ердаги ҳамма нарсанинг расвоси чиққан. Шундай бўлиб келган ва доимо шундай бўлади. Уни тўғрилаб бўлмайди, фақатгина вақтинчалик чоралар, кичик яхшиланишлар, бошқаларга қараганда озроқ яхшироқ бўлиш орқали инсон ўзини юпатади. Ҳақиқат ортидан қувишни бас қилиб, ҳаммасини борича қабул қилиш вақти келди.

Бу бизнинг шармандали дунёмиз. Биз унинг ичидаги шармандали одамлармиз.

Қандай қилиб шахсий эътиқодни шакллантириш мумкин? Олтинчи қадам. Фойда учун ҳар нарсага тайёр бўлинг.

Демак, охирига етиб келдик. Энди сизнинг ўз эътиқодингиз бор ва ундан фойда олишни бошлаш вақти етиб келди. Тарафдорларингиздан аллақачон сизга пул оқиб келаётган ва ҳар бир фикрингизни ўзига сингдираётган бўлса, барча истакларингизни амалга ошириш вақти келган бўлади!

Кўнглингизни хушлайдиганлар кўп бўлишини истайсизми? Шунчаки, даъват қилинг. Ўз шиорингизни яратинг ва тарафдорларингизга: “Олти босқичли маърифат” га эришиш учун кўнглимни олишингиз керак деб айтинг.

Инсон қадами етмайдиган жойда яшашни истайсизми? Шунчаки, тарафдорларингизга улар учун қаср қуриб беришингизни, бунинг учун эса анча узоқдан ер кераклигини айтинг. Айтганча, бунинг учун пул тўлашлари кераклигини айтиш ҳам эсингиздан чиқмасин.

Ҳокимият ёки обрў-этиборга эришишни хоҳлайсизми? Тарафдорларингизга сиз учун овоз беришларини, янада осонроғи, ҳокимиятни энг зўрлар эгаллаши кераклигини айтинг. Агар ҳаммасини тўғри бажарсангиз, улар сиз учун жонларини фидо қилишга ҳам тайёр бўлишади.

Инсонга чексиз имкониятлар берилган.

Энди ёлғизлик бўлмайди. Муносабатлар билан боғлиқ молиявий муаммолар ҳам. Энг ёввойи орзуларингизни ҳам амалга оширишингиз мумкин. Фақат бунга эришиш учун минглаб одамларнинг орзу-умидларини яксон қилишингизга тўғри келади.

Ҳа, дўстим, бунинг учун қаттиқ тер тўқдингиз. Демак, энди ҳар қандай нохуш ижтимоий ташвишларсиз ёки ахлоқий масалалар ва инсон характери билан боғлиқ мунозарали фикрларсиз фойда олишга арзийсиз. Дарҳақиқат, бу ўз эътиқодингиз мавжудлигининг афзалликларидан бири: нима ахлоқий жиҳатдан

тўғри ёки нотўғри эканини ўзингиз ҳал қиласиз. Нима тўғрилигини ўзингиз ҳал этасиз. Нимани адолатли деб топиш ҳам сизнинг ихтиёрингизда.

Эҳтимол, бутунлай бошқа эътиқодга киришиш сизни чалғитиши мумкин. Сизни хафа қилишни хоҳламайман, аммо сиз аллақачон шу эътиқод ичидасиз. Буни қабул қиласизми ёки йўқ, қайсидир гуруҳнинг ишонч ва қадриятларини қабул қилгансиз, уларнинг маросимларида иштирок этасиз ва қурбонликлар келтирган ҳолда, «биз» ва «улар» ўртасида чизиқ тортасиз ва ўзингизни “улар”дан онгли равишда узоқ тутасиз. Ҳаммамиз шундай қиламиз. Диний эътиқодлар ва уларнинг асрлар давомида шаклланиб келган хулқ-атвор қоидалари ҳаётимизнинг бир қисмидир. Уларга мослашмасликнинг иложи йўқ. Агар ўзингизни диндан тўла узоқда турман деб ҳисобласангиз, мантиқ ва онга таянман деб ўйлайсиз. Хато қилаётганингизни айтишдан афсусдаман: сиз ҳаммамиз қатори оддий одамсиз. Агар ўзингизни ўқимишли ва зиёли одамман деб ҳисобласангиз, қаттиқ адашасиз – шунчаки бир аҳмоқсиз!

Ҳаммамиз ҳаётда нимагадир ишонишимиз керак. Қаердан бўлса ҳам, қадрият топишимиз керак. Бу бизнинг психологик ҳаётийлигимиз учун муҳим аҳамият касб этади. Умид топишимиз учун ҳам. Агар сизда порлоқ келажак ҳақида тасаввур мавжуд бўлса ҳам, унга ёлғиз ҳолда етиш жуда мушкул. Бирор-бир орзуни амалга ошириш учун ҳам руҳий, ҳам ташкилий жиҳатдан қўллаб-қувватловчи гуруҳга эҳтиёж сезилади. Қисқасини айтганда армия керак. Ҳазиллашмаяпман.

Диндаги ҳикоялар орқали ифодаланган ва минглаб ёки миллионлаб одамларга улашилган қиймат иерархияси фан назариясида илгари сурилган инсон тизимларини жалб қилади, ташкиллаштиради ва ҳаракатга келтиради. Динлар дунёдаги ресурслар учун рақобатлашади ва қадриятлар иерархияси инсон меҳнати ва капиталидан энг самарали фойдаланадиган динлар устунликка эришади. Дин илгари сурган ғоялар қандай бўлишидн

қатъи назар, кўп одамлар устунликка эришган диннинг қиймат иерархиясини қабул қилмоқдалар, чунки бу динлар аҳоли учун энг яхши қадриятларни намоён этади. Хукмрон динлар кейинчалик барқарорлашади ва маданият учун асос бўлиб хизмат қилади.

Аммо бу ҳам муаммолардан ҳоли эмас. Бирор-бир дин муваффақиятга эришиб, ўз нуқтаи назарини ҳамма жойда ёйиб, инсон ҳис-туйғулари ва хатти-ҳаракатларининг улкан қатламини назорат қилиб борар экан, қадриятлари ҳам ўзгариб боради. Диннинг муқаддас қадриятларига асос бўлган тамойиллар вақт ўтиши билан ўз аҳамиятини йўқотаверади. Унинг муқаддас қадриятлари аста-секин ўзгаради ва диннинг ҳимояси учун дастакка айланади: эришилган нарсани йўқотмаслик зарур.

Мана шу лаҳзадан емирилиш бошланади. Динни, ҳаракатни, инқилобни белгилаб берган асл қадриятлар мақомни сақлаб қолиш учун бир четга суриб қўйилса, бу ташкиллаштиришдаги худбинликдан ўзга нарса эмас. Шу орқали сиз Исо Масихдан салб юришларига, Марксизмдан гулагга, тўйдан ажрашиш суди томонга оғиб кетамиз. Диннинг асл қадриятлари емирилиши эътиқод қилувчилар ҳафсаласини пир қилади, бунинг натижасида асл диннинг ўрнини босадиган янги, реакцияон динлар пайдо бўлади. Ва бутун бошли жараён қайтадан бошланади.

Бу ҳолатда ғалаба мағлубиятга қараганда хавфлироқ. Биринчидан, қанча кўп нарсага эришсангиз, шунча кўп нарса йўқотасиз. Иккинчидан, қанча кўп нарса йўқотсангиз, умиднинг тикланиши шунча қийинлашиб бораверади. Аммо, янада муҳимроғи, умидни бошдан кечирганимиз сабабли, уни йўқотиб қўямиз. Порлоқ келажак ҳақидаги гўзал тасаввурларимиз унчалик мукамал эмаслигининг, орзуларимиз ва интилишларимизни қутилмаган камчиликлар ва қурбонликлар билан йўқ қилишаётганининг гувоҳи бўламиз.

Чунки орзуни ўлдиришнинг ягона усули уни сўндиришдир.

5-БОБ.

УМИД - ЙЎҚ

Ўн тўққизинчи асрнинг охирида Швейцариядаги Алп тоғларидаги илиқ ва завқли ёз кунларидан бирида ўзини фикр ва рух ўртасидаги динамит деб атаган герметик файласуф рамзий равишда тоғдан тушиб келди ва ўз ҳисобидан китоб нашр эттирди. Ушбу китоб унинг инсониятга берган тухфаси бўлиб, унда файласуфнинг замонавий дунё бўсағасида жасорат билан айтилган, вафотидан кейин ҳам узоқ муддат тилларда дoston бўлган машҳур сўзлари жамулжам бўлган эди.

Бу китобда у баралла: “Эътиқод ўлган” деб айтган эди. Асарнинг барча қисмлари шу руҳда ёзилган. Унда айтилишича, ушбу ўлим акс-садолари янги, хавфли даврни бошлаб беради ва уни ҳаммамиз бошдан кечирамиз.

Файласуф бу гапларни огоҳлантириш сифатида гапирди. Худди гувоҳи бўлгандек гапирди. Ҳаммамизнинг номимиздан гапирди.

Аммо китоб 40 нусхадан ортиқ сотилмади.

Мета фон Салис тонг саҳарда уйғонди ва файласуф учун чой дамлаш мақсадида сув қайнатди. Унинг оғриқ берадиган бўғимларига қўйиш учун муз олиб келди. Ошқозонга малҳам бўладиган шўрва пишириш мақсадида кечаги кечки овқатдан қолган суякларни тўплади. Файласуфнинг чойшабларини ювиб берди. Тезда унинг сочи ва мўйловини олиб қўйиши кераклиги эсига тушди, аммо у устара олишни унутган эди.

Бу Метанинг Фридрих Ницшега бўлган учинчи йилги ғамхўрлиги эди ва эҳтимол, охиргиси ҳам. У файласуфни акасидек кўрарди. (Ўзаро дўстлари бир мар-

та уларнинг оила қуришлари кераклигини таклиф қилганида, иккиси ҳам баланд овозда кулиб юборишган... ва сўнг бу гапни қайта айтмаслигини қатъий уқтиришган.) Аммо Мета раҳм-шафқатнинг чегарасига яқинлашган эди.

У Ницше билан тушликдаги зиёфатда кўришди. Файласуфнинг пианино чалаётганини ва кадрдон дўсти, композитор Ричард Вагнер билан ҳазиллашиб, ўтмишдаги воқеаларни эслаб, чақчақлашиб ўтирганини ўз кўзи билан кўрди. Асарларидан фарқли ўлароқ, Ницше анча одобли ва мулойим инсон ҳисобланарди. Ҳар бир гапни эътибор билан тингларди. У шеърят шайдоси бўлиб, ўнлаб шеърларни ёддан билиши билан мақтана оларди. Сўз ўйинларига, ашула айтишга киришиб кетса, соатлаб қолиб кетарди.

Шубҳасиз, у буюк одам эди. Кучли зеҳни билан бутун бошли аудиторияни ўзига ром қила оларди. Кейинчалик дунёга машҳур бўлган афоризмлар сел каби қуйилиб келаверарди. “Ўзинг ҳақингда кўп гапиришинг сир сақлашнинг энг яхши усулидир” – шу бир оғиз гапи бутун аудиториянинг мум тишлаб қолишига сабаб бўларди.

Мета уни кўрганда тили калимага келмасди, бунга сабаб аёлнинг ҳиссиётлари эмас, балки Ницшенинг онгини ўзиникидан бир неча баробар илгарилаб кетгани ва унга етиб олиш учун бир мунча вақт борлигини билгани эди.

Аммо Мета сиз ўйлаганчалик билимсиз эмасди. Даврининг илғор аёлларидан ҳисобланарди. Мета Швейцарияда докторлик даражасини қўлга киритган биринчи аёл сифатида тарихда қолган. Шунингдек, у дунёдаги энг етакчи феминист ёзувчиларидан бири ва феминизм фидойиси эди. У тўртта тилда бемалол гаплаша олар, ўша давр учун ёт ғоя ҳисобланган аёллар ҳуқуқлари масаласида бутун Европа бўйлаб мақолалар чоп этган эди. Дунё кўрган, ақлли ва иродали аёл эди.

Мета Ницшега дуч келганида, ниҳоят, аёлларнинг озодлик ғоясини жаҳон минбарларига баралла олиб чиқадаган инсонни топганига ишонч ҳосил қилди.

Мета шахсинг ҳуқуқларини кенгайтириш, унинг дахлсизлиги учун курашиш тарафдори бўлган, қобилият ҳамма нарсадан муҳимроқ, ҳар бир инсон ўз имкониятларини намоён қилишга ҳаракат қилиши керак деб ҳисоблайдиган инсонни учратган эди. Метанинг фикрига кўра, Ницше аёллар ҳуқуқлари тўғрисидаги ғояларни жонлантириш ва асрлар давомида мавжуд бўлган мажбурий ҳолатдан уларни қутқаришга ёрдам берадиган концептуал асосларни яратган эди.

Фақат бир муаммо бор эди: Ницше феминист эмасди. Аслида, у аёллар озодлиги ғояларини бемаъни деб ҳисобларди.

Бу Метани тўхтатиб қолмади. Ницше ақлли одам экани сабабли уни кўндириш қийин бўлмаслигига ишонарди. У шунчаки ўзининг нотўғри нуқтаи назарини тан олиш ва ундан халос бўлиш керак эди. У Ницшеникига мунтазам равишда ташриф буюра бошлади ва кўп ўтмай улар яқин дўстларга ва фикр алмашувчи шерикларга айланишди. Улар ёзни биргалиқда Швейцарияда ўтказишди, қишда Франция ва Италияда бўлишди, Венецияни бирга айланишди ва Германия орқали яна Швейцарияга қайтишди.

Йиллар ўтиб, Мета Ницшенинг ўткир нигоҳлари ва шоп мўйлови ортида жуда кўп қарама-қаршиликлар яширинганини пайқай бошлади. Ницше жуда нимжон ва заиф бўлса ҳам, ҳокимият ҳақида тўхтовсиз ёзаверган. Дўстлари ва қариндошлари (асосан, аёллар) томонидан доимий ёрдам ва қўллаб-қувватлашга эҳтиёж сезиб турган бўлса ҳам, радикал жавобгарлик ва ўз-ўзига суяниш кераклиги тўғрисидаги ғояларни илгари сурган. Унинг асарларини салбий баҳолаган ёки ўқишдан бош тортган танқидчилар ва олимларни лаънатлаган, лекин омма олдида омадсизликка учрагани унинг даҳосини намоён қилиб бергани билан мақтанган. Бир

гал айтганидек: «Менинг вақтим ҳали келгани йўқ, баъзи шахслар ўлиmidан кейин туғилишади».

Ницшеда ўзи қоралаган барча хусусиятлар намоён эди: ожизлик, қарамлик, кучли, мустақил аёлларга мафтун бўлиш ва уларга боғланиб қолиш. Бироқ асарларида у шахсий куч ва ўзига суянишни улуғлаган ҳамда аёлларга паст назар билан қарашни оддий ҳол деб айтган. Фикримча, унинг умр бўйи аёллар томонидан ғамхўрлик қилинишига муҳтожлиги вазиятга ҳолис баҳо бериш қобилиятига путур етказган кўринади. Бу нарса лидерсифат инсон тасаввуридаги яққол кўриниб турган қора доғга ўхшаб қолганди.

Агар «ҳаётида энг кўп азоб-уқубатларни бошдан кечирганлар» учун шон-шараф зали мавжуд бўлганида, Ницшени биринчилардан бу залга кириши учун овоз берардим. У болалигидаёқ сурункали касалликлардан азоб чеккан: шифокорлар унинг бўйнига ва қулоқларига зулук қўйишган. Зулуклар бир неча соат осилиб турган. У умр бўйи кучли бош оғриғи юзага келтирадиган неврологик касалликни мерос қилиб олган эди (айни дард умрининг охирида телба бўлиб қолишига сабаб бўлди). У, шунингдек, ёруғлик нурига жуда таъсирчан бўлиб, қалин кўк рангли кўзойнаксиз кўчада юра олмасди ва 30 ёшга етар-етмай деярли кўр бўлиб қолди.

Ницше ёшлигида қуролли кучлар сафида хизмат қилиб, бир муддат Франция-Пруссия урушида қатнашган. Бу урушда уни ўлар ҳолга олиб келган дифтерия ва дизентерия касалликларини юқтириб олган. Уни овқат ҳазм қилиш тизимини ишдан чиқарадиган кислотали клизма билан даволашган. Умрининг қолган қисмини у ошқозон оғриғига қарши курашиб ўтказди. Кучли овқатлар ейиш бахтидан мосуво бўлган ва ўз ҳаётига умуман бефарқ инсонга айланиб қолган. Отлиқ қисмларда олган жароҳати туфайли танасининг баъзи қисмлари эгилувчан аҳволга келиб, оғир кунларда умуман ҳаракат қилишига тўсқинлик қилиб қўйган. У тик

туриш учун тез-тез ёрдамга муҳтож бўлар, оғриқ туфайли кўзларини очолмай, бир неча ой тўшақда миҳланиб ётар эди. Ўз эсдаликларида кейинчалик “машъум йил” деб атаган 1880-йилда 365 кундан 260 кунини тўшақда ўтказган. У умрининг кўп қисмини қишда француз қирғоқларида, ёзда эса Швейцария Алплари орасида ўтказган, чунки унинг суяклари ва бўғимлари оғримаслиги учун мўътадил ҳарорат талаб қилинган.

Мета тез орада бу одамни ром қилган биринчи ақлли аёл эмаслигини билиб қолди. Бир неча ҳафта ёки ой давомида унга қараш мақсадида келган аёлларнинг кети узилмасди. Метага ўхшаб, бу аёллар ҳам ўз даврининг илғорларидан эди: профессорлар, бадавлат ер эгалари, ишбилармонлар. Улар ўқимишли, бир неча тил билувчи ва тўла мустақил шахс ҳисобланишарди.

Улар дастлабки феминистлар, бу ҳаракатнинг илк асосчилари эдилар.

Улар ҳам Ницше ғояларида озодликка даъват кўришган эди. Ницше одамларни қийнаётган ижтимоий тузилмалар ҳақида ёзган, феминистлар эса ўша давридаги ижтимоий тузилмалар аёлларни қулликда ушлаб туради деб таъкидлашган. У заифлик ва ўртамиёналикка даъват қилгани учун черковни қоралаган, феминистлар эса черковни аёлларни турмушга чиқишга ва эркакларга бўйсунушга мажбурлагани учун танқид қилган. У инсоният тарихини одамларнинг табиатга паст назар билан қараб, унинг устидан ҳукмронлик қилишга урингани каби эмас, балки инсониятнинг табиатга нисбатан нодонлиги тобора кучайиб бораётгани каби талқин қилишга журъат этди. У шахс ўзини намоён қилиши ва эркинлик ва онгнинг янада юқори даражаларига эришиши керак дея таъкидлаган. Юқоридаги аёллар эса феминизмни бу олий озодликка навбатдаги қадам сифатида кўришган.

Ницше уларнинг барига умид бера олган ва улар ҳам ўз навбатида кундан кунга аҳволи ёмонлашиб сўлиб бораётган файласуфга ғамхўрлик қилиб, унинг навбат-

даги китоби, навбатдаги эссеси, навбатдаги мунозараси жамиятда ўзгариш ясашидан умид қилишар эди.

Аммо бутун ҳаёти давомида дунё унинг меҳнатига эътибор қаратмади.

Сўнгра у эътиқоднинг ўлганини эълон қилди ва олдин университет профессорлигидан, кейин эса, жамиятдан қувилди. У ишсиз ва уйсиз қолди. Ҳеч ким у билан ишлашни хоҳламасди, на бирорта ношир, на бирорта дўсти. У кун кечириш учун онаси ва синглисидан қарз олиб, асарини нашр этиш учун пул тўплади. Ўзига ишонгандек ишонган дўстлари мададига таянди. Аммо шунда ҳам унинг китоблари жуда кам нусхада сотиларди.

Шунча воқеага қарамай, бу аёллар уни ташлаб кетишмади. Улар файласуфни ювиб-тарашар, овқатлантиришар, сайр қилдиришарди. Улар қариб, куч-қувватдан қолган одамда тарихни ўзгартира оладиган нарсa борлигига ишонишди ва кутишди.

Ницше талқинидаги дунёнинг қисқача тарихи бундай:

Айтайлик, ресурслари чекланган маълум бир ер майдонига бир гуруҳ одамларни олиб келиб, улардан йўқ жойдан тараққиёт барпо этишларини сўрадингиз. Натижа қуйидагича:

Баъзи одамлар бошқаларга нисбатан қобилиятлироқ бўлади. Баъзилари ақллироқ. Баъзилари эса бақувватроқ. Орасидан харизматиклари ҳам учраб туради. Хушмуома-ла ва бошқалар билан тез чиқишиб кетадиганларни ҳам топиш мумкин. Энг муҳими, улар орасида меҳнаткаш ва яхши фикрлар бера оладиганлар албатта чиқади.

Табиий афзалликларга эга одамлар бошқаларга қараганда кўпроқ ресурсларни тўплашади. Уларда кўпроқ ресурсларни сабабли, жамиятда бошқалардан устунроқ мақомга эга бўлишади. Улар бу кучдан кўпроқ ресурс ва афзалликларни тўплаш учун фойдаланишлари мумкин. Хуллас, бойлар доимо бойиб бораверади. Ушбу режим бир неча авлодлар оша давом этади ва сизда кам сонли элитадаги одамларни юқорига қўйиш ва кўпчиликни ташкил этадиган оддий халқ вакилла-

рини паст кўриш иерархияси шаклланади. Қишлоқ хўжалиги инсон ҳаётига кириб келганидан бери барча инсоният жамиятлари бундай табақалинишни бошидан кечирган ва ҳар бир жамият афзалликларга эга элита ва ночор одамлар тоифаси ўртадасидаги келишувни таъминлаши керак.

Ницше элитани жамиятнинг «хўжайинлари» деб атади, чунки улар бойлик, ишлаб чиқариш ва сиёсий ҳокимият устидан деярли тўлиқ назоратни ўз кўлига олишган эди. Миллионлаб ишчи синфини эса жамиятнинг “қуллар”и деб номлади, сабаби, у бутун ҳаётини арзимаган пул топиб ўтказадиган ишчи билан қул ўртасида унчалик катта фарқ кўрмаган.

Энг қизиқ жойи энди келади. Ницше жамият эгалари ўзларини имтиёзларга лойиқ деб ҳисоблашларини таъкидлаган. Яъни улар ўзларининг элита мақомини асослаш учун ривоятлардан моҳирона фойдаланишди. Шундан кейин ҳам нега улар тақдирланмасликлари керак? Уларнинг тепада тургани ўзи ижобий ҳодиса. Улар бунга арзийдилар. Улар энг ақлли, энг бақувват, энг истеъдодли одамлар ҳисобланишади. Шу жумладан, ҳамма нарсага лойиқ эдилар.

Ницше бундай энг лойиқ одамлар энг юқоридан ўрин олган эътиқод тизимини “элита ахлоқи” деб номлаган. Элита ахлоқи – инсон лойиқ бўлган нарсага эришиши кераклиги илгари сурилган эътиқод. Бу “қонун – кучлилар учун” эътиқоди бўлиб, агар қаттиқ меҳнат ёки кучли ақл орқасидан нимагадир эришган бўлсангиз, бунга арзийсиз. Ҳеч ким уни сиздан тортиб ололмайди – ҳатто тортиб олишга уриниб ҳам кўролмайди. Сиз энг зўрисиз ва устунлигингизни намойиш этганингиз сабабли мукофотга лойиқсиз.

Ўз навбатида Ницше жамиятнинг “қуллари” ҳам ўз ахлоқ кодексини яратишини таъкидлаб ўтган. Жамият эгалари ўз кучларига ишонганликлари учун ўзларини ҳақ ва арзирли деб ҳисобласалар, жамият қуллари ўз ожизликлари сабабли ҳақ ва арзирли деб

ҳисоблашади. Қуллик ахлоқи ким кўп оғир кунларни бошидан кечирса, жабр-ситама кўрса ва оғир шароитларда яшаса, энг яхшисига арзийди, деб ҳисоблайди. Энг камбағал ва энг омадсиз одамларга ғамхўрлик ва ҳурмат жуда зарур деб билади.

Элита ахлоқи куч ва ҳукмронликнинг хусусиятларига ишонса, қуллик ахлоқи қурбонлик ва бўйсунушнинг хусусиятларига ишонади. Элита ахлоқи иерархия заруратига таянса, қуллик ахлоқи тенглик заруратига кўпроқ таянади. Элита ахлоқининг вакиллари асосан сиёсий позициянинг ўнг қанотида турса, қуллик ахлоқидагилар чап қанот ғояларига ишонишади.

Биз ушбу икки ахлоқнинг чатишмасидан ташкил топганмиз. Мактабда юрганингизни тасаввур қилинг. Бор кучингизни ишга солдингиз ва синфдаги энг баланд натижани қайд этдингиз. Шу сабабли мукофотландингиз. Сиз ушбу мукофотни қуйидагича асослаб берасиз: авваламбор, қаттиқ ишладингиз ва унга ўз кучингиз билан эришдингиз. Яхши ўқувчи бўлганингиз учун “яхши” инсонга айландингиз. Бу элита ахлоқидир.

Энди бирорта синфдошингизни тасаввур қилинг. Улар оиласида 18 фарзанд ва ҳаммасини ёлғиз онаси катта қияпти. Синфдошингиз ўқишдан ташқари зўр бериб ишлайди ва ука-сингилларининг қорнини тўйғизаман деб ўқишга вақти бўлмайди. У сиз осонгина ўтган имтиҳондан йиқилди. Бу адолатданми? Йўқ. Эҳтимол, мактаб маъмурияти унинг вазиятини ҳисобга олган ҳолда қанақадир истиснога йўл қўйиши керак деб ҳисоблайсиз – эҳтимол. Ўқиш вақтини унинг имконига қараб белгилаш, имтиҳонни қайта топширишга ёки сал кечроқ топширишга рухсат бериши керақдир, балки. У ўз қурбонлиги ва ожизлиги сабаб “яхши” инсон деб эътироф этиляпти. Мана шу нарсани қуллик ахлоқидир.

Нютон берган таърифга кўра, элита ахлоқи - ўзимиз ва атрофимиздаги дунё ўртасида ахлоқий тафовутни юзага келтириш истагидир. Қуллик ахлоқи эса одамлар ўртасида тенглик ўрнатиб, ахлоқий тафовутни ка-

майтириш ва жабр-ситамни камайтириш истаги. Иккаласи ҳам ҳис қилувчи мияни бошқарувчи тизимнинг асосий таркибий қисми саналади. Иккаласи ҳам кучли ҳиссиётларни келтириб чиқаради. Иккаласи ҳам бизга умид бахш этади.

Ницшенинг айтишича, антик дунё маданиятлари (Юнон, Рим, Миср, Ҳинд) элита ахлоқининг маданиятлари ҳисобланади. Улар миллионлаб қуллар эвазига яратилган куч ва маҳоратни кўз-кўз қилиш устида қурилган. Улар жангари цивилизация эдилар - улар жасорат, шон-шараф ва қонли қирғинни кўкка кўтаришарди. Ницше, шунингдек, яҳудий ва христианларнинг хайрия, раҳм-шафқат ва ҳамдардлиги ҳам қуллар ахлоқинининг ҳукмронлигини қўллаб-қувватлаганини таъкидлади ва бу ҳукмронлик ғарб цивилизацияси ўзининг олтин даврига етгунича давом этди. Ницше наздида ушбу икки қиймат иерархияси доимий танглик ва қаршиликлар орасида яшарди. Унинг айтишича, бу икки ахлоқ бутун дунё тарихидаги барча ижтимоий-сиёсий зиддиятларнинг илдизи ҳисобланади.

Ва у зиддият янада оғирлашиши мумкинлиги тўғрисида огоҳлантирган.

Ҳар бир дин - бу воқеликни одамларга доимий умид бахш этадиган тарзда тушунтиришга ҳаракат қиладиган ишончга асосланган ҳаракат. Ўз тарафдорларини ҳаракатга келтирадиган, мувофиқлаштирадиган ва илҳомлантирадиган динлар бошқаларга қараганда яхшироқ бўлгани сабабли рақибларини енгиб, бутун дунё бўйлаб тарқалади.

Антик дунёда, элита ахлоқи устида қурилган бутпараст динлар бутун дунё бўйлаб кезиб юрган, ўз қўл остидаги ҳудуд ва аҳолини кенгайтириб борган императорларнинг мавжудлигини асослаб берган. Икки минг йил ўтганидан сўнг қуллик ахлоқи динлари пайдо бўлди ва уларнинг ўрнини боса бошлади. Бу янги динлар монотеистик дин ҳисобланиб, бир миллат ирқ ёки этник гуруҳ билан чекланиб қолмаган. Улар ўз

ғояларини ҳаммага тарғиб қиларди, чунки уларнинг асосий ғояси тенглик эди: барча инсонлар гуноҳсиз бўлиб туғилиб, кейинчалик бузилади ёки гуноҳкор бўлиб туғилиб, сўнгра топинади. Ҳар қанақасига ҳам, натижа бир хил: миллати, ирқи ва эътиқодидан қатъи назар, ҳар бир киши Ягона Ҳақиқий эътиқодга иймон келтириши керак бўлади.

Кейинчалик, 17-асрда Европада янги эътиқод дунёга келди, бу эътиқод инсоният тарихи давомидаги барча кучлардан ҳам кўра қудратлиларни юзага келтирди.

Кўпгина динлар далилларнинг етишмаслиги билан боғлиқ мураккаб муаммоларга дуч келади. Сиз одамларга эътиқод, руҳлар ва фаришталар ҳақида ажойиб ҳикоялар айтиб беришингиз мумкин, аммо бутун шаҳар ёниб кетса ва болангиз балиқ ови пайтида қўлини синдириб олса, нима бўлади?

Бутун тарих давомида ҳокимият вакиллари ўз динларини асословчи далилларнинг йўқлигини яшириш учун фаол ҳаракат олиб боришган ва ёки ўзларининг ишончга асосланган қадриятларини шубҳа остига олганларни жазолаш учун кўп куч сарфлашган. Шу сабабли Ницше кўп атеистлар сингари, диний эътиқодларни ёқтирмас эди.

Исаак Нютон даврида олимлар деб ном олган табиий файласуфлар энг ишончли эътиқодлар деганда энг кўп қўллаб-қувватловчи далилга эга бўлган эътиқодларни тушунишган. Далиллар муқаддас қадриятга айланди ва далиллар билан асосланмаган ҳар қандай эътиқод биз яшаётган воқеиликка мос келиши керак эди. Бу эса янги эътиқодни юзага келтирди: илм-фан.

Илм-фан, шубҳасиз, энг самарали эътиқод ҳисобланиб бормоқда. Чунки у ўзини-ўзи ривожлантириш ва яхши томонга ўзгартиришга қодир. У исталган кишига бағрини очади. У ягона китоб ёки ишончга боғланиб қолмаган. У доимий равишда ўзгариб, ривожланиб борадиган далилларга асосланган эътиқодлар тўплами бўлиб, янги маълумотлар таъсири остида мутацияга учрашга, ўсишга ва ўзгаришга мойил бўлади.

Илм-фан инқилоби дунёни ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ ўзгартирди. У сайёрани тубдан ўзгартирди, миллиардлаб инсонларни касаллик ва қашшоқликдан халос қилди ва ҳаётнинг барча жабҳалари яхшиланишига ўз ҳиссасини қўшди. Муболағасиз айтиш мумкинки, илм-фан, эҳтимол, инсоният ўзи учун қилган энг яхши кашфиётдир. (Раҳмат, Францис Бекон. Раҳмат, Исаак Нютон. Сизлар ҳақиқий қаҳрамонсизлар.) Илм-фан инсоният тарихи давомидаги тиббиёт ва қишлоқ хўжалиги соҳаларидан тортиб таълим ва тижорат соҳаларигача бўлган энг катта ихтиролар ва ютуқларга бевосита алоқадор. Илм-фан инсонни янада ажойиб нарса билан таништиради: юксалиш тушунчаси. Инсоният тарихининг кўпчилик қисмида одамлар “юксалиш” ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Ўзгаришлар шу қадар секинлик билан содир бўлдики, ҳар ким қандай иқтисодий аҳволда туғилган бўлса, шу ҳолатда умрини ўтказарди. Икки минг йил олдин ўртача ҳаёт кечирадиган одам ҳаёти давомида, бутунги кунда биз олти ойда эришадиган иқтисодий ўсишни бошдан кечирган. Одамлар ўз ҳаётларига кўникиб, яшашда давом этишар, ҳеч қандай ўзгариш бўлмас эди - янги ишланмалар, ихтиролар ёки технологиялар кузатилмасди. Одамлар бир хил ерда, бир хил одамлар орасида, минг йиллар давомида урфда бўлган воситалар билан бутун ҳаётларини ўтказишарди ва ҳеч нарса яхшиланмас эди. Аслида, ўлатлар, очарчилик, урушлар ва катта армияларга эга бўлган ҳукмдорлар ҳамма нарсанинг ёмонлашувиغا бош сабабчи эдилар. У давр ҳаётини “секин, оғир, бахтсиз” каби сифатлар билан таърифласак бўлади.

Ҳаётларида ҳеч қандай ўзгариш сезмаган ёки яхши ҳаётдан умидини узган инсонлар бор умидларини ўлимдан кейинги яхшироқ ҳаётга беришган эди. Диний эътиқодлар гуллаб яшнади ва кундалик ҳаёт устидан назорат ўрнатди. Ҳаммаси черков атрофида айланарди. Рухонийлар ва дин пешволари ижтимо-

ий ҳаётнинг, шу билан бирга, умиднинг ҳакамлари ҳисобланишарди. Эътиқод нимани хоҳлашини фақат улар айтишар эди. Уларнинг айтиши бўйича, эътиқод одамлардан фақат ваъдаларига ва нариги дунёда нажот топишга ишонишни хоҳларди. Шунинг учун дин пешволари жамият учун муҳим бўлган барча мавзуларга аралаша оларди.¹⁰

Илм-фан юксалиши билан ҳаммаси остин-устин бўлиб кетди.

Микроскоплар, китоб босиш дастгоҳлари, ички ёниш двигателлари, пахта териш машиналари ва термометрлар ва, ниҳоят, даъвосиз касалликлар учун ишлаб чиқарилган дорилар шулар жумласидандир. Бирданига ҳаёт яхшиланиб кетди. Қувонарлиси, ҳаётнинг ёрқин тарафларини кўра олиш имконияти пайдо бўлди. Одамлар яхшироқ асбоб-ускуналардан фойдалана бошлади, кўпроқ ва сифатлироқ овқатланиш имкониятига эга бўлди, саломатлиги анча яхшилади ва кўпроқ пул жамғара бошлади. Энди улар ўн йил олдин ортга боқиб туриб, “Вой! Бир пайтлар биз шундай яшаганимизга ишонмайман!” деб айтишар эди.

Ортга назар ташлаш, тараққиётни кўра олиш ва ўзгаришларни яхшироқ ҳис қилиш одамларнинг келажакка бўлган муносабатини ўзгартирди.

Одамлар ўзларига бўлган муносабатни ҳам ўзгартиришди. Бутун умрга. Энди ҳаётни яхшилаш учун ўлимни кутиб ўтириш шарт эмас эди. Ҳаётни айнан одамлар яшайдиган дунёда яхшилаш олиш имкони яратилди. Бу жуда кўп ажойиб нарсаларни англатарди: Бир тарафдан, озодлик: ўзингиз учун қандай ривожланиш йўлини танлаш ихтиёрингиз бор. Яна бир тарафдан, масъулият: тақдирингиз қўлингизда экан,

¹⁰ Муаллиф кўп ўринларда дин билан илм-фанни қарама-қарши қўйган. Аммо унинг гапларини Ислом динига тегишли деб билмаймиз. Чунки Ислом дини ҳамиша илм-маърифат, адолат, тенглик, эзгулик каби умумбашарий фазилатларни қўллаб-қувватлаб келишини яхши биламиз. – Муҳаррир.

унинг учун жавобгарликни ўз зиммангизга олишингиз талаб қилинарди. Ва албатта, тенглик: яъни агар катта патриарх ким нимага лойиқлигини ҳал қилмаса, демак, ҳеч ким ҳеч нарсага лойиқ эмас ёки ҳамма ҳамма нарсага лойиқдир.

Бу илгари ҳеч қачон тилга олинмаган тушунчалар эди. Ўз ҳаётларида кучли ўсиш ва кўплаб ўзгаришларга эга бўлган одамлар энди ўзларига умид бериш учун кейинги ҳаёт ҳақидаги диний эътиқодларга ишонқирамай қарашни бошлашди. Бунинг ўрнига ўз даврларининг мафкуравий эътиқодларини ихтиро қилиб, уларга таяна бошладилар.

Бу ҳаммасини ўзгартирди. Черков доктриналари юмшади. Одамлар якшанба кунини уйда ўтказадиган бўлишди. Монархлар ҳокимиятни қўл остидагиларга топширишга мажбур бўлди. Файласуфлар тўғридан-тўғри эътиқодга шубҳа билан қарашни бошлади ва бунинг учун тўсатдан тириклайин ёниб кетишмади. Бу даврни инсон онги ва тараққиётининг олтин асри деб айтишимиз мумкин. Ажабланарлисиз шундаки, ўша асрда бошланган тараққиёт фақат ва фақат тезлашиб борди ва ҳозирги кунгача давом этмоқда. Илм-фан инқилоби диний эътиқодларнинг устунлигини йўқ қилиб, мафкуравий эътиқодларнинг устунлигига йўл очди. Бу Ницшени ҳаловатини ўғирлади. Мафкуравий эътиқодлар юзага келтирадиган барча тараққиёт, бойликлар ва аниқ фойдани қўлга киритиш учун диний эътиқодларда талаб қилинмаган ишларни бажариш керак: Бепарволик.

Ғайритабиий кучларга ишонган одам дунё ташвишларини унутиб қўяди. Бутун шаҳар ёниб кетиши мумкин. Онангиз миллион доллар ишлаб топиб, сўнг уни йўқотиб юбориши мумкин. Уруш ва пандемияларнинг келиб-кетишини кузатишингиз мумкин. Аммо бу ҳодисаларнинг ҳеч бири сизнинг диний эътиқодингизга тўғридан-тўғри зид келмайди, чунки ғайритабиий кучлар ҳақиқатни таҳдил қилиш имкониятига эга эмаслар. Атеистлар буни хато деб билишса ҳам, бу ўзига хос хусусият

бўлиши мумкин. Мафкуравий эътиқодларнинг бундай мустақамлиги шундан далолат берадики, ғояларнинг тарқалиши янги мухлислар олиб келади ва психологик барқарорлигингиз бир текисда қолади. Худо сиз билан экан, умид ҳам сиз билан ёнма-ён бўлади.

Аммо мафкуралар билан бундай бўлмайди. Агар умрингизнинг ўн йили давомида бирон-бир ҳукумат ислохотини қўллаб-қувватлаган бўлсангиз ва бу ислохот ўн минглаб одамларнинг ўлимига олиб келса, сиз айбдор ҳисобланасиз. Сизни йиллар давомида қўллаб-қувватлаб турган охириги умид нишонаси парчаланadi. Шахсиятингиз йўқ қилинади. Қоронғуликка хуш келибсан, менинг эски дўстим.

Мафкуралар доимо ўзига чорлагани, ўзгаргани ва исботлангани ва кейинчалик инкор этилгани сабабли, умидни қўллаб-қувватлайдиган психологик барқарорликни таклиф қилмайди. Ишонч тизимларимиз ва қадриятлар иерархияларининг мафкуравий пойдевори силкинганда, у бизни ёқимсиз ҳақиқат томон бошлайди.

Ницше буни ҳаммадан олдин тушунган. У технологик тараққиёт сабаб дунёга ёйиладиган мавжуд носозликлар ҳақида ҳаммани огоҳлантирган. Аслида, бу унинг «Эътиқод ўлган» деб қилган даъвосининг мантиқий давоми эди.

“Эътиқод ўлган” даъвоси бугун талқин қилинганидек даҳшатли атеистик даҳрийлик эмасди. Йўқ. Бу йиғи, огоҳлантириш ва ёрдам сўраб ёлвориш эди. Ўз мавжудлигимизнинг маъноси ва аҳамиятини ким белгилайди? Дунёда нима яхши ва нима тўғри эканини-чи? Қандай қилиб бундай юкни кўтаришимиз мумкин?

Мавжудликнинг тартибсиз ва англаб етиш имконсизлигини тушуниб етган Ницше космик аҳамиятимизни тушунтиришга имкон берадиган бундай психологик манбаларимиз йўқ деган хулосага келди. У уйғониш даврида пайдо бўлган мафкуравий эътиқодларда (демократия, национализм, коммунизм, социализм, колониализм ва бошқалар) фақатгина инсониятнинг муқаррар

инқирозини кечиктиришга бўлган уринишларни кўрди. У ҳаммасини ёмон кўрарди. Демократияни майнавозчилик, национализмни аҳмоқлик, коммунизмни даҳшатли, колониализмни ҳақоратли тузум деб ҳисобларди.

Буддизмга қарама-қарши эътиқоддаги Ницше ҳар қандай дунёвий боғлиқлик - жинс, irq, этник келиб чиқиши, миллат ёки тарих - сароб, фақатгина ишонч билан боғлаб қўйилган конструкция эканига ва бизларни ёқимсиз ҳақиқат тубидан кўтариб, нозик бир ип устида ушлаб туриш учун яратилганига ишонган. Ва энг муҳими, у ушбу конструкцияларнинг барчаси бир-бирига зид келади ва ҳар доим зўравонликни босишдан кўра кўзғалишига сабаб бўлади деб ишонган. Ницше элита ва қуллик ахлоқига асосланган мафкуралар ўртасидаги зиддиятларни башорат қилганди. Бу можаролар бутун инсоният тарихида содир бўлган барча ҳодисалардан ҳам кўра дунёни янада кўпроқ вайронагарчиликка олиб келади деб ҳисоблар эди. Ницше, шунингдек, бу вайронагарчиликлар миллий чегаралар ёки турли этник гуруҳлар доирасида чекланмаслигини башорат қилган эди. Барча чегараларни бузилиши, бу вайронагарчиликлар барча мамлакатлар ва бутун инсониятни қамраб олиши мумкин эди. Чунки бу келишмовчиликлар, бу урушлар эътиқод йўлида қилинмасди. Эътиқодлар йўлида қилинарди.

Пандора қутиси

Юнон афсоналарига кўра дунё пайдо бўлганида фақатгина эркаклар мавжуд бўлган. Ҳамма эркаклар ичкиликка берилиб, тайинли иш билан шуғулланмаган. Катта ва доимий равишда ўтказиладиган зиёфатларни юнонлар “жаннат” деб аташган. Аммо менадан кимдир бу ҳақида сўраса, буни турган битган дўзах деб атаган бўлардим.

Пандора пайдо бўлди, у билан биргаликда рақобат, қовушиш, болалар ва жанжаллар ҳам ер юзига кириб келди. Шунингдек, яна бир қути ҳам пайдо бўлди. Тилла суви югуртирилган, чиройли ва бежирим нақш

урилган гўзал кути. Пандора қутини эркакларга бериши, лекин у ҳеч қачон очилмаслиги керак эди.

Ҳаммаси аён бўлди: одамлар ғирт аҳмоқ экан. Кимдир Пандора қутисини очди (ажабланарлиси, барча эркаклар бир овоздан бунга аёлларни айблашди) ва шу билан барча ёмонликлар дунёга тарқалди: ўлим, касаллик, нафрат, ҳасад ва Твиттер. Базмлар ниҳоясига етди. Одамларда бир-бирини ўлдириш даражасига борди. Энди одамларда бир-бирини ўлдириш учун сабаблар пайдо бўла бошлади. Бу сабаб аёллар ва аёлларни ўзига тортувчи бойлик эди. Шундай қилиб, инсоният тарихи деб номланган аҳмоқона тортишув юзага келди.

Урушлар бошланди. Қиролликлар пайдо бўлди, ўзаро адоват авж олди. Қуллик тушунчаси кириб келди. Императорларнинг ўзаро уруши ортидан юз минглаб одамлар қирилиб кетди. Бутун бошли шаҳарлар аввал пайдо бўлди ва кейинчалик улардан фақат вайроналар мерос бўлиб қолди. Шу билан бирга, аёлларга мулк сифатида қараш авж олди: эркаклар уларни зотдор эчкилар ёки шунга ўхшаш нарсаларга айирбошларди.

Умуман олганда, одамлар одамлар каби ҳаракат қила бошладилар.

Барчаси расво бўлгандек туюларди.

Аммо Пандора қутисининг энг қуйи қисмида нимадир ярақлаб, нур сочиб турарди.

Умид ҳали ҳамон мавжуд эди.

Пандора қутиси тўғрисидаги афсонанинг жуда кўп версияси мавжуд – улардан энг кенг тарқалганига кўра, эътиқодлар туфайли дунёда ҳар хил муаммолар юзага келиб, бизни жазолайди, аммо шу билан бирга, барча бахтсизликларга қарши бизни ягона ҳимоя воситаси билан таъминлайди: умид. Сиз буни инсонлар ўртасидаги абадий курашдаги «йин ва янг» деб тасаввур қилишингиз мумкин: азалдан ҳаммаси расво бўлиб келган, аммо янада расволашиб бориши билан умидимизни дунёнинг расволашишига қарши туриш ва уни енгиб ўтиш учун сафарбар қилишимиз керак.

Шу боис Витолд Пилецкий каби қаҳрамонлар бизни доим олдинга бошлайди: уларнинг ёвузликка қарши туриш учун етарли даражада умидни ривожлантириш қобилияти барчамиз ёвузликка қарши туришга қодир эканимизни ёдимизга солади. Касаллик тарқалади, бироз вақтдан сўнг даъвоси ҳам топилади, умид юқумли бўлгани сабабли. Умид дунёни қутқаради.

Аммо Пандора кутиси ҳақидаги ривоятнинг яна бир машҳур версиясига ҳам эътибор қаратишимиз зарур: Агар умид ёвузликка қарши восита бўлмаса-чи? Агар умид ёмонликнинг яна бир кўриниши бўлса-чи? Агар умид кутида қолган бўлса-чи?

Сабаби, умид фақатгина Пилецкийни илҳомлантирмаган. У, шунингдек, коммунизм инқилобини, миллатчилар қирғинини ҳам илҳомлантирган. Гитлер эволюциядан устун бўлган инсоният авлодини вужудга келтириш мақсадида яҳудийларни қириб ташлашни умид қилган. Советлар бутун дунё бўйлаб инқилоб оловини ёқиб, бутун сайёрани коммунизм байроғи остида бирлаштириб, дунёда ҳақиқий тенглик ўрнатишга умид қилишган. Ростини айтсам, сўнгги юз йил ичида Ғарб ва капиталистик жамиятлар томонидан қилинган ваҳшийликларнинг аксарияти умид устига қурилган: глобал иқтисодий эркинлик ва бойликка бўлган умид.

Жарроҳнинг тиғи сингари, умид инсон ҳаётини сақлаб қолиши, шунингдек, унга яқун ясаши мумкин. Умид бизни юқорига кўтариши ва, шу билан бирга, ер билан битта қилиши мумкин. Соғлом ва носоғлом ўзига ишонч шакллари ёки соғлом ва носоғлом севги турлари мавжуд бўлганидек, соғлом ва носоғлом умид турлари ҳам бор. Улар орасидаги фарқ ҳар доим ҳам кўзга ташланавермайди.

Шу пайтгача умид психологик фаровонлигимизнинг асоси эканини ва биз

- а) келажақдан нимадир кутишимиз;
- б) нимагадир эришиш учун ўз тақдиримиз устидан етарлича кучга эга эканимизга ишонишимиз;

в) унга эришишга ёрдам берадиган жамоани топишимиз кераклигини таъкидлаб келганман.

Агар ушбу рўйхатдаги бирортаси ёки ҳар учаласи узоқ вақт давомида мавжуд бўлмаса, умидни йўқотамиз ва аста-секин ёқимсиз ҳақиқат тубига ғарқ бўламиз.

Тажриба ҳиссиётларни келтириб чиқаради. Ҳиссиётлар эса қадриятлар юзага келишига сабаб бўлади. Қадриятлар эса маъноли ҳикояларини ишлаб чиқаради. Ва шунга ўхшаш маъноли ривоятларга эга бўлган одамлар эътиқодларни вужудга келтириш йўлида бирлашадилар. Эътиқод қанчалик самарали (ёки таъсирли) бўлса, издошларининг меҳнаткаш ва интизомли бўлишига туртки беради. Эътиқод қилувчилар қанча меҳнаткаш ва интизомли бўлишса, эътиқоднинг бошқа одамларга ёйилиш эҳтимоли ошади ва улар ўз ўзини назорат қилиш ва умидни ҳис қилиш бахтига муяссар бўлишади. Ушбу динлар ўсиб боради, кенгайди ва пировардида диний гуруҳларга қарама-қарши гуруҳларни аниқлайди, маросимлар ва таъқиқлар яратади, қарама-қарши бўлган қадриятларга эга бўлган гуруҳлар ўртасида зиддиятларни келтириб чиқаради. Ушбу зиддиятлар мавжуд бўлиши керак, чунки улар гуруҳлардаги одамларга ўз қадриятларининг маъноси ва мақсади борлигини ҳис қилишни қўллаб-қувватлайди.

Бу умидни сақлаб турадиган зиддиятлар ҳисобланади.

Келинг, ҳаммасининг оёғини осмондан қилиб ташлаймиз: ҳаммаси расво бўлганида умид талаб қилинмайди, балки умид ҳаммаси расво бўлишини талаб қилади. Бутун ҳаётимиз учун маъно берадиган умид нафрат ва бўлиниш пайдо бўлган жойда бошланади. Бизга энг кўп қувонч келтирадиган умид энг катта хавф-хатарларни ҳам келтириб чиқаради. Одамларни бирлаштирадиган умид кўпинча уларни бир-биридан узоқлаштиради.

Умид шунинг учун вайронкор бўлиши мумкин. У бизда мавжуд бўлган нарсадан воз кечишимизни талаб қилади.

Чунки умид бизда нимадир жойида бўлмаслигини хоҳлайди. Умид ўзимизнинг қайсидир қисмимиздан ва/ёки дунёнинг қайсидир қисмидан воз кечишимиз-

ни талаб қилади. Унинг учун биз нимагадир қарши бўлишимиз керак.

Олдимизда инсонлар ҳолатининг мисли кўрилмаган даражадаги даҳшатли тасвири пайдо бўлади. Охиروقибат, психологик тузилмамиз мавжуд иккита йўлни таклиф қилади: ё чексиз тўқнашув ёки нигилизм - қабилалар тизими ёки яккаланиш, диний урушлар ёки ёқимсиз ҳақиқат. Ницше илм-фан инқилоби натижасида юзага келган мафкураларнинг ҳеч бири узок давом этмайди деб ҳисоблар эди. У бу мафкуралар навбати билан бир-бирини йўқ қилади ва/ёки ичидан зил кетади деб ҳисоблаган. Ницшеннинг таъкидлашича, йиллар ўтиб, мафкураларда инқироз пайдо бўла бошлайди. Элита ахлоқи ич-ичидан сўкилади. Қуллик ахлоқи ёмон оқибатларга олиб келади. Биз ўзимизни ҳалокатга дучор қиламиз. Одамларнинг камчиликлари шундан иборатки, биз яратган барча нарсалар ишончсиз ва қисқа умрга маҳкум бўлиши керак.

Бунинг ўрнига Ницше умиддан, қадриятлардан узокроқ туриб оламга назар ташлашимиз кераклигига ишонди. Биз яхшилик ва ёмонликдан йироқ тарзда фикр билдиришимиз керак. Файласуфнинг фикрига кўра, келажак ахлоқи *amor fati*, яъни «ўз тақдирини севиш» деб номланган нарсдан бошланиши керак: “Менинг буюклигимнинг формуласи - *amor fati*: ҳар бир киши ўзгача бўлишни, олдинга юришни, орқада қолишни, абадий яшашни хоҳламаслиги. Нафақат эҳтиёжни ҳис қилиш, балки уни яширмаслик – барча идеал нарсалар зарурат олдида ёлғон бўлади – аммо уни севиш керак”.

Ницше учун *amor fati* ҳаётни ва барча ҳаётгий тажрибаларни сўзсиз қабул қилишни англатади: кўтарилишлар ва тушишлар, маънили ва маънисизликлар... У ўз оғриғини севиш, ғам-қайғуни кулиб қаршилаш деганидир. У кўпроқ истакларга ингилиш орқали эмас, балки ҳақиқатни хоҳлаш орқали истак ва ҳақиқат ўртасидаги ажралишни ёпиш дегани.

Бу аслида ҳеч нарсдан умид қилмаслик керак дегани-

дир. Ёки умид мутлақо бўш бўлгани сабабли фақат мавжуд нарсага умид қилиш деганидир. Онгингиз идрок этиши мумкин бўлган ҳар қандай тушунча нуқсонли ва чекланган бўлиб, ушбу тушунчаларга сўзсиз бўйсунсангиз, ўзингизга зарар етказишингиз ҳеч гап эмас. Кўпроқ бахт умид қилманг. Камроқ ғам-қайғу умид қилманг. Характерингизнинг яхшиланишига умид қилманг. Нуқсонларингизни камайтиришга умид қилманг.

Балки: ҳар лаҳзада мавжуд бўлган чексиз имконият ва чексиз босимдан умид қилинг. Озодлик билан бирга келадиган ғам-қайғудан умид қилинг. Бахт ортидан келган оғриқдан умид қилинг. Жоҳиллик ортидан келган донишмандликдан умид қилинг. Мазлумлик ортидан келган кучдан умид қилинг.

Ва кейин умидни ҳисобга олмасдан ҳаракат қилинг.

Бизнинг вазифамиз, бурчимиз – умидсиз ҳаракат қилиш, энг яхши бўлишга умид қилмаслик. Энг яхши бўлиш. Ҳозир ва ҳар доим. Ҳар доим. Ҳар доим.

Ҳаммаси расво. Бу расволикнинг сабаби ҳам, оқибати ҳам умиддир.

Буни қабул қилиш жуда қийин, чунки ширин умид шарбатидан ўзимизни айро тутиш пиёнистага ароқ бермаслик билан баробардир. Умид бўлмаса, тубсизлик қаърига кулаб тушамиз ва қоронғулик бизни ютиб юборади. Ёқимсиз ҳақиқат бизни даҳшатга сола бошлайди ва фикримизни бу ҳақиқатдан чалғитиш учун ўзимиз ва атрофимиздаги дунё ҳақидаги ҳикоялар, қадриятлар, ривоятлар, афсоналар ва ҳикояларни тўқиб чиқараверамиз. Аммо сиз-у бизни озод қила оладиган ягона нарса ушбу ҳақиқатдир: Сиз, мен ва бошқа ҳамма қачондир бу дунёни тарк этишимизни ва ҳеч қачон космик аҳамиятга эга нимадир қила олмаслигимизни яхши тушунамиз. Баъзилар бу ҳақиқат уларни барча масъулиятдан озод қилишидан кўрқиб, кокаинни чуқур тортиб, йўлнинг ўртасида рақс тушишади. Аслида, бу ҳақиқат одамларни масъулият учун озод қилгани сабабли ҳам кўрқинчли туюлади.

Бу ўзимизни ва бир-биримизни севмаслигимиз учун, ўзимизга ва сайёрамизга ҳурмат кўрсатмаслик учун, ҳаётимизнинг ҳар бир дақиқасини қайта-қайта бошдан кечираётгандай яшамаслик учун ҳеч қандай сабаб йўқлигини англади.

Китобнинг иккинчи ярми умидсиз ҳаёт қандай бўлиши мумкинлигини тушунишга бўлган уринишдан иборат. Сизга айтадиган биринчи нарсам: “бу нарсга ўйлаганингиздек ёмон бўлмайди”, деган таскиндир. Аслида, бу ўз муқобилидан яхшироқ бўлишига ишонаман.

Шунингдек, бу китобнинг иккинчи қисми замонавий дунёга ва ундаги жамики расво нарсаларга бўлган холис қарашлардан ташкил топган. Бу бирон бир нарсани тузатиш учун эмас, балки ҳамма нарсани борича севишни ўрганиш учун берилган баҳодир.

Биз шунчаки диний можаролар доирасидан чиқиб кетишимиз керак. Шунчаки мафкуравий қобиклардан қутулишимиз керак. Ҳис қилувчи мияга ҳис қилиш имкониятини беришимиз, лекин уни маъно ва қадрият ҳақидаги ҳикоялардан маҳрум қилишимиз керак. Дунёга яхшилик ва ёмонлик тушунчасидан ташқарида туриб назар солишимиз керак. Ўзимизда борини севишни ўрганишимиз керак.

Amor fati

Мета Швейцариянинг Силс-Мария қишлоғида ўзинининг сўнгги кунини ўтказар экан, кўпроқ вақт уйдан ташқарида бўлишни режалаштирди.

Фридрих қишлоқдан ярим километр нарида жойлашган Силваплана кўлининг шарқий соҳилида сайр қилишни хуш кўрарди. Йилнинг айнан шу даврида жуда порлоқ ва шаффоф бўлиб кўринадиган кўл уфқда оппоқ бўлиб кўринадиган тоғ тизмаларига туташиб кетганди. Тўрт йил олдин айни шу пайтда Ницше ва Мета ўртасида дўстлик ришталари пайдо бўлганди. Шу сабабли Мета охириги кунини файласуф билан ўтказишга, у билан ўтган дамларни эслашга қарор қилди.

Нонуштадан кўп ўтмай улар жўнаб кетишди. Қуёш

сахий нурларини ердан аямас, ҳаво ҳам танага ипақдек ёқарди. Мета олдинда юрар, ҳассасига таянган Ницше эсаунгаэргашарэди. Иккидўстўтлоқни, биружомподани ва қанд лавлаги етиштирилган кичик фермани орта қолдиришди. Фридрих Метага у кетганидан сўнг сигирлар унинг энг яқин ҳамроҳи бўлишини айтиб ҳазил ҳам қилди. Йўл-йўлакай улар кулиб, қўшиқ айтиб, ёнғоқ териб кетавердилар.

Тушга яқин тилоғоч дарахти тагида озроқ нафас ростлаш учун тўхташди. Айни шу вақтдан бошлаб Мета хавотирланишни бошлади. Иккиси ҳам ҳаяжонга тўлиб, бир-биридан нари тисарилди. Метанинг кутганидан ҳам кўпроғи содир бўлди. Айни шу вақтда Фридрихнинг ҳам жисмонан, ҳам руҳан чарчагани маълум бўлди.

Қайтиш йўли иккиси учун ҳам азобли бўлди. Ницше сезиларли даражада оёғини судраб борар, Метанинг эртага эрталаб кетиши иккисининг ҳам қалбини хира ой нури каби қамраб олди, ҳар иккисининг кўнглига чироқ ёқса, ёришмасди.

Файласуф маъюс ва хорғин кўринарди. Йўлма-йўл жуда кўп тўхташди. Ницше алжирашни бошлади.

Мета ўйга толди. У файласуфни бу аҳволда ташлаб кетишни истамас, аммо бошқа иложи ҳам йўқ эди.

Улар қишлоққа етиб боришганда, қоронғи тушиб қолганди. Куёш ботиб бўлган, ҳаво ҳам анча оғирлашиб қолганди. Фридрих йигирма қадамча орқада келар, Мета эса уни уйга қайтаришнинг ягона йўли уни кутиб турмасдан йўлида давом этиш эканини яхши биларди.

Улар келиш чоғида йўлида учраган қанд лавлаги фермаси, айнан ўша яйлов ва подани, файласуфнинг янги ҳамроҳлари олдидан ўтишди.

“Нима бу?! - Фридрих охири бақириб юборди. - Эътиқод қаерда, сендан сўраяпман?”

Мета ниманинг гувоҳи бўлишини олдиндан ҳис қилиб, орқасига ўтирилди: Ницше ҳассасини ҳавода силкитиб, атрофида тинчгина ўтлаб юрган сигирларга қараб бақирарди.

“Мен сенга айтяпман, – деди файласуф оғир нафас олганча. Ҳассасини кўтариб, ён-атрофдаги тоғларга ишора қилди: – Биз уни йўқотдик. Мен ва сен! Биз унинг қотилларимиз! Аммо биз бунга қандай журъат этдик?”

Сигирлар эса бамайлихотир ўтлашарди. Улардан бири думи билан пашшани ҳайдади.

“Биз денгиз сувини ичишга қодирмидик? Уфқдаги рангларни ўчириш учун биров қўлимизга ўчирғич бериб қўйганмиди? Ерни қуёш нуридан ажрата олдикми? Барча соҳаларда муваффақиятсизликка учрамаяпмизми? Чексиз йўқлик сари юриб, йўлдан адашмаяпмизми?”

“Фридрих, аҳмоқликни бас қилинг”, деди Мета Ницшенинг енгидан ушлаб ўзига тортганча. Аммо у аёлнинг қўлларидан сирғалиб чиқиб кетди. Унинг нигоҳида жиннилик зоҳир эди.

“Эътиқод қаерда? У йўқолди. Ҳа, йўқолди. Биз уни йўқотдик”, дея қичқирди.

“Бу майнавозчиликни зудлик билан бас қилинг, Фридрих, юринг уйга кетайлик...”

“Ўзимизга қандай тасалли берамиз, эй қотилларнинг қотиллари? Дунёдаги жамики мавжудотлар ичида энг муқаддаси ва энг қудратлиси бизнинг пичоғимиз остида қонга беланди. Бу қонни биздан ким ювиб ташлайди?”

Мета бош чайқади. Ҳаммаси фойдасиз эди. Бўлди. Ҳаммаси тутади. У кетишга чоғланди.

“Қайси сув бизни поклай олади? Бизни қутқариши мумкин бўлган қайси маросим, қайси муқаддас урф-одатларни ихтиро қилишимиз керак? Бу ишнинг буюклиги бизга оғирлик қилмайдими? Сукунат. Фақатгина олисдан пичирлаш эшитилди”.

“Инсон - бу махлуқ ва супермен ўртасида, тубсиз жарлик бўйлаб боғланган арқон. Инсоннинг буюклиги шундаки, у мақсад эмас, мақсадга элтувчи кўприк бўла олиши мумкин: инсоннинг энг севимли жиҳати у бирор соҳага ҳаддан ошиқ кириб кетишидир”.

Бу гаплар Метани лол қолдирди. У дарҳол ортига бурилди ва Ницшенинг кўзларига кўзи тушди. Худди шу

лаҳзада бир неча йил олдин Ницшега яқинлашишига сабаб бўлган жиҳатни топа олди. Бу бир пайтлар уни ақлдан озар даражада ўзига жалб қилган «буюк» феминизм ва аёлларнинг озодлиги (унинг мафкуравий эътиқоди) ғояси эди. Аммо, шу билан бирга, Ницше учун бу бошқа бир конструкция, бошқа бир манманлик, бошқа бир инсоният фожиаси, бошқа бир ўлик эътиқод эканини англаб етди.

Мета тўхтаб қолмади ва бир қанча эсда қоларли ишларни амалга оширди. Германия ва Австрияда, аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича митинглар уюштирди ва охир-оқибат бунга эришди. У бутун дунё бўйлаб минглаб аёлларни ўз муқаддас қадриятларини ҳимоя қилишга, ўз озодликлари учун курашишга илҳомлантира олди. У жимжитлик билан, ҳеч қаерга жар солмасдан дунёни ўзгартирди. У Ницше ва бошқа кўплаб буюк инсонларга қараганда кўпроқ инсонларнинг озодлик ва ҳурликка эришишига сабабчи бўлди, аммо буларнинг ҳаммасини соя остида, ҳеч кимга билдирмасдан қилишни маъқул кўрди. Дарҳақиқат, бугунги кунда у Фридрих Ницше билан дўст бўлиб, аёллар озодлиги йўлида курашган тарихий қаҳрамон сифатида эмас, балки юз йиллик мафкуравий ҳалокатни тўғри башорат қилган файласуф ҳақидаги пьесанинг орқа саҳнасидаги қаҳрамони сифатида машҳур. Яширин ришталар сингари деярли кўзга ташланмаган ва тезда унутилган, аммо айнан у қилган ишлари туфайли тарих мувозанатлашиб қолган.

Шунга қарамай, у давом этган. У ҳамма мақсадига эришишини яхши биларди. У олдинда давом этиши ва тубсиз жарликни енгиб ўтишга ҳаракат қилиши зарур эди - ўзи учун эмас, бошқалар учун яшаши керак эди.

“Мета”, деди Ницше бироздан сўнг.

“Ҳа?”

“Мен қандай яшашни билмайдиганларни севаман. Чунки улар кўприқдан ўтишади”.

II БЎЛИМ. ҲАММАСИ РАСВО

6-БОБ.

ИНСОНИЯТ ФОРМУЛАСИ

Файласуф Эммануэл Кантни дунёдаги энг зерикарли одам ёки самарадорлик борасида барча хакерларнинг орзуси деб аташимиз мумкин. Қирқ йил давомида у ҳар куни эрталаб соат бешда уйғонган ва уч соат давомида тинмай нималардир ёзган. Шундан сўнг ҳар куни роппароса 4 соат давомида университетда маъруза ўқиган ва маърузадан сўнг ҳар куни фақат битта ошхонада тушлик қилган. Тушлик қилиб бўлганидан сўнг, ҳар куни айнан битта истироҳат боғида, бир хил йўналиш бўйлаб сайр қилган ва бир пайтда уйга қайтган. Бу ишни оз эмас кўп эмас, 40 йил такрорлаган. Ҳар куни.

Кант ўтакетган перфекционист эди. У ўз одатларига шу қадар содиқ эдики, қўшнилари у квартирадан чиқиб кетаётганида соатларини тўғирлашлари мумкинлигини айтиб ҳазил қилишарди. Кундалик сайр учун роппароса кундузги соат 15:30 да жўнаб кетар, кечкурун дўсти билан бирга овқатланиб бўлиб, озроқ ишлаганидан кейин ҳар куни кечкурун ўнга бориб ухлашга ётар эди.

Даҳшатли даражадаги чарчоққа қарамай, Кант энг муҳим ва буюк мутафаккирлардан бири сифатида тарихдан жой эгаллади. Пруссия пойтахти Конйигсбергдаги бир хонали квартирасида бутун умрини ўтказган файласуф дунёнинг аксарият қироллари, президентлари, бош вазирлари, генералларидан кўра кўпроқ нарсани ўзгартира олди.

Шахс эркинлиги ҳимояси таъминланган демокра-

тик жамиятда яшайдиган бўлсангиз, бунинг учун маълум миқдорда Кантга раҳмат айтиб қўйишингиз керак. У биринчилардан бўлиб барча одамлар ўз қадр-қимматига эга бўлиб, хурмат қилиниши кераклиги тўғрисида гапирган. У дунё миқёсида тинчликни кафолатлай оладиган (охир-оқибат Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг шаклланишига илҳом берадиган ғоя) глобал бошқарув кенгашини илгари сурган биринчи одам эди. Унинг макон ва замонни қандай англашимиз кераклиги тўғрисидаги тушунчалари кейинчалик Эйнштейннинг нисбийлик назарияси яралишида муҳим аҳамият касб этди. У биринчи бўлиб ҳайвонлар ҳуқуқини илгари сурган шахс сифатида тарихда қолди. Эстетика ва гўзаллик фалсафасини қайта кашф этди. Рационализм ва эмпиризм ўртасидаги икки юз йиллик фалсафий мунозараларни бир неча юз саҳифадан ошиқ фикрлари билан ҳал қилди. Бу ҳам етмаганидек, Аристотел давридан бери Ғарб фалсафасининг асоси бўлиб келган ғояларни остин-устин қилиб, ахлоқ фалсафасини бошдан-оёқ қайтадан ислоҳ қилган.

Кантнинг мияси ақл билан тўлиб-тошганди. Агар ўйловчи мияда мускуллар бўлганида, Кантнинг мияси олимпиада чемпионига айланган бўларди.

Ҳаёт тарзи сингари Кантнинг дунёга нисбатан нуқтаи назари ҳам қатъий ва муросасиз эди. У дунё тўғри ва нотўғри икки қутбга ажралганига, ҳар қандай инсоний ҳис-туйғулар ёки ҳис қилувчи мия ҳукмларидан ташқарида бўлган ва улардан мустақил равишда истайдиган кадриятлар тизими мавжудлигига қаттиқ ишонган. Худди шу тизимга асосланиб умргузаронлик қилган. Қироллар унинг ишларини цензура қилишга уринган, руҳонийлар уни қоралаган, олимлар бўлса, унга ҳасад қилишган. Аммо ҳеч ким уни тўхтата олмаган.

Кантга мутлақо фарқи йўқ бўлган. Сўзларни қоғозга ўраб айтдим, аммо умумий маъноси ўзгармаган. У мен билган мутафаккирлар орасида умид ва ёлғон инсоний кадриятлардан воз кечган, ёқимсиз ҳақиқатга дуч келган

ва унинг даҳшатли оқибатларини қабул қилишдан бош тортган, тубсизлик сари мантиқ ва тиниқ онг билан борган, фақат миясидаги ғиж-ғиж донолик билан қуролланиб, эътиқодлар олдида турган ва уларни шубҳа остига қўйган... ва улар устидан ғалаба қозонган... ягона мутафаккир эди. Аммо Кантнинг Ҳирақлникидек жасоратини қадрлаш учун аввало психологик ривожланиш, ўсиб-улғайиш ва етуклик ҳақида гапиришимиз керак бўлади.

Ўсиб-улғайиш

Тўрт ёшлигимда онамнинг огоҳлантиришларига қарамасдан, қўлимни қизиб турган газ плитасига қўярдим. Ўша куни жуда муҳим сабоқни ўзлаштирганман: иссиқ нарсаларнинг ҳаммаси зарарли. Улар куйдиради. Ва ҳар доим улардан қочишга ҳаракат қила бошлайсиз.

Шу билан бирга, яна бир муҳим нарсани ўзим учун кашф қилганман: музқаймоқ совутгичнинг музхонасида сақланади ва бир оз оёқ учида турсам, бемалол унга етиб бора оламан. Бир куни онам бошқа хонадалигида (бечора онагинам) музқаймоқни олдим-да полга ўтириб, иккала қўлим билан очкўзларча унинг ҳаммасини паққос туширдим.

Ҳақиқий лаззат оғушини ҳис қилишимгача ҳали ўн йил вақт бўлса ҳам, қилган ишимдан роса лаззатлангандим. Агар менинг тўрт яшарлик миямдан жаннат ҳақида тасаввур қилиш сўралса, ҳеч иккиланмай жаннатни шу музқаймоқ қутисида тасаввур қилган бўларди. Музқаймоқ эриб бориши билан аста-секин юзимдан қўйлагимга оқиб туша бошлади. Буларнинг бари жуда секин содир бўлди. Ширин ва мазали таъм дарёсида чўмила бошладим. Музқаймоқни завқ билан баданимга ва полга сура бошладим: “Эй илоҳий шакарли сут, сирингни менга айт, чунки мен бугун буюклик ҳақида билиб оламан”.

Кейин онам кириб қолди ва дўзах ҳам у билан бир-

га пайдо бўлди. Дўзахнинг талабларидан бири дарҳол ювиниб чиқиш эди.

Айни шу куни иккита сабоқ чиқардим. Биринчиси, музқаймоқни ўғирлаш, кейин уни танангиз ва полга суриб чиқиш онангизнинг ғазабини кўзитади. Иккинчиси, ғазаби чиққан онангиз сизга қаттиқ танбеҳ беради ва жазолайди. Ўша куни худди қўлимни газ плитасига қўйган кунимдек нима қилмаслик кераклигини ўрганиб олдим.

Аммо учинчи, супер сабоқ ҳам бор эдики, унинг қачон ва қаерда содир бўлганини пайқамай қоламиз. У қолган икки сабоққа нисбатан анча кўпроқ аҳамият касб этади: Музқаймоқ ейиш қўлни куйдириб олишдан кўра анча яхши.

Бу сабоқ қийматни баҳолаш мавжудлиги сабабли ҳам муҳим эди. Музқаймоқ иссиқ плитадан кўра яхшироқ. Мен қўлимдаги куйиш изларидан кўра юзим музқаймоқ билан бежалганини афзал кўраман. Бу имтиёзларнинг, унинг кетидан устуворликнинг кашф этилиши эди. Менинг ҳис қилувчи миям бу дунёда битта нарса бошқа нарсадан афзалроқ деган қарорга келди, бу менинг бошланғич қиймат иерархиям эди.

Бир дўстим бола тарбиясини куйидагича таърифлаган эди: “Йигирма йил давомида унинг орқасидан юришингиз ва у тасодифан ўзини ўлдирмаслигига ишонч ҳосил қилишингиз керак - боланинг ўз жонига қасд қилишининг минг бир усули мавжудлигини билсангиз, ҳайратга тушасиз”.

Ёш болалар доимо ўзларини ўлдиришнинг янги усулларини излайдилар, чунки уларнинг психикасининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи янги нарсаларни синаб кўришдир. Ҳаётимизнинг илк босқичларида ҳаммамиз оддий бир сабаб билан атрофимиздаги оламни ўрганишга интиламиз: ҳис қилувчи миямиз бизга завқлантирадиган ва зарарлайдиган, ёқимли ва ёқимсиз, нимага эришиш ва нимадан қочиш кераклиги ҳақида маълумот тўплайди. Ўз қадриятларимизнинг иерархи-

ясини қурамиз, унда энг юқори поғоналарни эгаллашга қарор қиламиз ва келажақда унга умид қиламиз.

Охир-оқибат тадқиқ қилиш босқичи ўзини ўзи адо қилади. Дунёда биз кашф қилишимиз керак бўлган нарсалар тугаб қолгани сабабли эмас. Тескариси, яъни катта бўлганимиз сари, дунёда ўрганиш учун жуда кўп нарса борлигини англаб етганимиз сабабли тадқиқ қилиш босқичи ниҳоясига етади. Дунёдаги ҳамма нарсани ушлаб, таътиб кўра олмайсиз. Барча одамлар билан кўриша олмайсиз. Ҳамма воқеа-ҳодисаларни кўра олмайсиз. Эҳтимолий тажриба жуда катта миқёсда бўлиб, мавжудлигимизнинг буюклиги бизни енгиб, кўрқитиб қўяди.

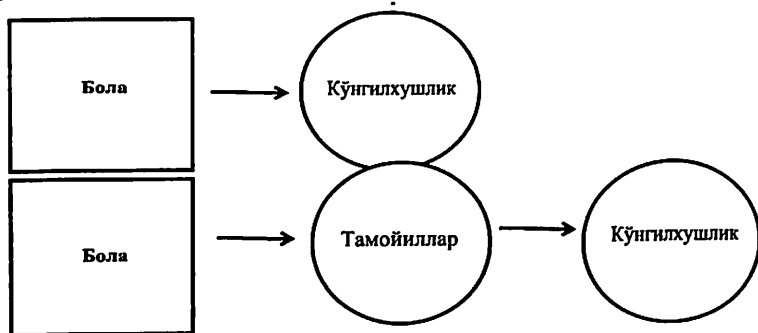
Шу сабабли иккита миямиз ҳамма нарсани ўзида синаб кўриш ўрнига, бу чексиз дунё мураккабликлари ни бошқаришга ёрдам берадиган қоидаларни ишлаб чиқишни бошлайди. Ҳаётнинг кўп сабоқларини ота-онамиз ва ўқитувчиларимиздан ўрганганимиз билан, барибир кўпчилигини ўзимиз белгилаймиз. Масалан, оловнинг иссиқлигини етарли даражада англаб етганимиздан сўнг фақатгина печнинг иссиқлиги эмас, балки барча оловли ва иссиқ нарсалар хавфли экани миямизда қоида сифатида шаклланади. Онангизнинг қаттиқ қўли бир-икки марта бўйингизни “силаб” ўтганидан сўнг, музлатгичдан музқаймоқ ўғирлаш ёмон иш эканини англаб етасиз.

Натижада, онгимизда баъзи умумий қоидалар шакллана бошлайди: ўзингизга зарар етказмаслигимиз учун хавфли нарсалардан эҳтиёт бўлмоғингиз даркор; ота-онангизга ростини айтинг, шунда улар сизга янада яхшироқ муомага қила бошлайди; ўзингизда борини яқинларингиз билан бўлишинг, шунда улар ҳам бўлишишади.

Ушбу янги қадриятлар нисбатан мавҳум бўлгани сабабли бироз мураккаб бўлиб туюлиши мумкин. “Адолат”га қўл силкишингиз, “эҳтиёткорлик”нинг расмини чизиб беришингизнинг иложи йўқ. 4 ёшли бола музқаймоқни ажойибот деб билган, шу сабабли мен музқаймоқ хоҳлаганман. Катта бўлганимдан сўнг ҳам, музқаймоққа нисбатан фикрим ўзгармади, аммо

ота-онамнинг жаҳлини чиқариб, жазоланишни истамаганим сабабли музқаймоқ ўғирлашни бас қилдим. Ўспирин ёш боланинг хаёлига келмайдиган “агар ... бўлса, ... бўлади” қоидаси бўйича, ҳамма нарсанинг сабаб ва оқибатларини ўйлаб қарор чиқаради.

Натижада ўспирин ўз хоҳиш-истакларини қондириш ва оғриқдан қочиш кўплаб муаммолар келтиришини билиб олади. Ҳар бир хатти-ҳаракатнинг ўз оқибати бўлади. Сиз хоҳиш-истакларингизни атрофингиздаги одамларнинг хоҳиш-истаклари билан ҳисоблашишга ўргатишингиз зарур. Жамият ва ҳукумат ишлаб чиққан ўйин қоидаларига биноан ўйнасангиз, ишларингиз беш бўлади ва хотиржам яшайсиз.

6.1-расм: Бола фақат ўз кўнгилхушлиги ҳақида қайгуради, ўспирин эса ўз мақсадларига эришиш учун қоидалар ва тамойиллардан фойдаланишга мойил бўлади.

Мана инсоннинг етукликка эришиш жараёни: кенгроқ миқёсдаги қарорларни қабул қилишни яхшилаш учун юқори даражадаги ва мавҳумроқ қадриятларни ишлаб чиқиш. Худди шу тарзда дунёга мослашасиз ва қилишнинг имкони йўқдек туюлган тажрибаларни муваффақиятли яқунлайсиз. Бу бола ҳаётидаги энг асосий билиш босқичи бўлиб, унинг соғлом ва бахтли ўсиб-униши учун асос вазифасини ўтайди.

Ёш болалар кичик зolimга ўхшайди. Улар шу лаҳзада ўзларига оғриқ ва лаззат келтирадиган нарсалардан

ташқари, барча нарсани билиб олиш учун қаттиқ курашишади. Уларда раҳм-шафқат туйғуси бўлмайди. Улар учун атрофида нима содир бўлаётгани умуман муҳим эмас. Фақат битта нарсани билишади – музқаймоқ. Ёш боланинг шахсияти жуда тор ва нозик бўлади. Улар фақатгина лаззат берадиган ва оғриқни йўқотадиган нарсаларнигина ўз шахсиятларига сиғдира олишади. Сюзни шоколадни ёқтиради. Кучукдан кўрқади. Деворни бўяшни ёқтиради. Тез-тез укасига ҳасад қилиб туради. Бу Сюзан шахсиятининг тўлиқ таркиби, сабаби ҳали унинг ўйловчи мияси тегишли ҳикояларни ишлаб чиқиш учун етарлича воқеаларга гувоҳ бўлмаган. Фақатгина лаззат нима-ю оғриқ нималигини фарқлай оладиган ёшга етганида ўзи учун баъзи мазмунли ҳикояларни ишлаб чиқиши ва шахсиятини шакллантириши мумкин.

Лаззатланиш ва азоб-уқубатлар ҳақидаги тушунчалар ўсмирлик даврида ҳам сақланиб қолади. Аммо энди улар қадриятлар асосини ташкил этмайди. Катта ёшдаги болалар ўз ҳис-туйғуларини жамият қонун қоидалари, урф-одатлари билан таққослашади, шундан кейингина режалар тузиб, қарорлар қабул қилишади. Бу шахсиятларининг кучли ва барқарор бўлиши учун хизмат қилади. Кичик ёшдаги бола сингари, ўспирин ҳам нима ёқимли-ю нима оғриқли эканини боши деворга урила-урила ўрганади, шунингдек, ўспиринларнинг турли ижтимоий қоидалар ва ролларни синиб кўришга мойиллиги уларнинг кўп нарсани ўрганиб олишига сабаб бўлади. Мен буни кийсам, ярашадими? Шунга ўхшаш гапирсам, атрофимдагиларга ёқаманми? Бу мусиқанинг шайдоси бўлсам, машҳур бўламанми?

Албатта, буларнинг ҳаммаси яхшиликка, аммо ўспиринларнинг бу ёндашуви ҳам бир нечта камчиликлардан холи эмас. Ҳаммаси келишилган савдо битимига ўхшайди. Ўсмирлар ҳаётга чексиз битимлар сериясига қарагандек қарашади: Пул топишим учун хўжайиним айтганини қилишим керак. Онам менга бақирмаслиги учун унга кўнғироқ қиламан. Келажак-

гимни барбод қилмаслик учун уйга вазифаларимни бажараман. Зиддиятлардан сақланиш учун ёлгон га-пираман ва яхши кўринишга ҳаракат қиламан.

Ҳеч нарса ўз-ўзидан содир бўлмайди. Ҳаммаси одатда салбий оқибатлар келиб чиқишидан кўрқув юз беради. Дунёдаги ҳамма нарса ижобий якун сари ета-клайдиган восита ҳисобланади.

Ўспирин қадриятларидаги муаммо шундаки, уларга фақат ўзингиздан келиб чиқиб ёндашасиз. Ичингизда эс-хушини йиғиб олган, ақлли ва мулоҳазали бола ҳали ҳам яшаб турган бўлади. Ҳаммаси ҳалигача қувончни кўпайтириш ва оғриқни камайтириш атрофида айлана-ди, ўспирин шунчаки анча билимга эга бўлиб, бир неча қадам олдиндан туриб мулоҳаза юритади.

Охир-оқибат, ўспиринлик қадриятлари сизни боши берк кўчага олиб боради. Уларга таяниб бу-тун умрингизни ўткази олмайсиз, мабодо, шундай қилмоқчи бўлсангиз ҳам, ўз ҳаётингизда яшамаётган ҳисобланасиз. Ўз ҳаётингизни бошқа одамларнинг хоҳиш-истаклари тўпламига айлантирасиз.

Ҳис-ҳаяжон жиҳатдан соғлом бўлиш учун бу чексиз битимларни тўхтатишингиз, атрофингиздаги барча одамларни ёқимли мақсадларингизга эришиш воси-таси сифатида кўришингиз ва янада юқори ва янада мавҳум тамойилларни тушуниб етишингиз керак.

Вояга етиш

“Қандай вояга етиш мумкин?” деган сўровни googleга юборсангиз, кўпчилик натижаларда ишга кириш интер-вьюларига тайёрланишингиз, молиявий ҳолатингизни назорат қилишингиз, ўз хонангизни тартибга келти-ришингиз ва бир қанча шўхликлардан воз кечишин-гиз кераклиги ҳақида гап боради. Буларнинг ҳаммаси жуда ажойиб ишлар бўлиб, ҳақиқатан ҳам, бу айнан ёшлар учун хос бўлган ишлардир. Аммо юқоридаги кўникмаларга эга бўлиш сизни катта одамга айлантдириб қўймайди деб айта оламан. Улар шунчаки сизни шунча-

ки бола бўлишдан сақлаб туради, холос. Катта бўлиш билан бола бўлмаслик ўртасида катта фарқ бор.

Бунинг сабаби шундаки, ёшлар асосан қоидалар ва битимларга риоя қилганликлари сабабли бундай ишларни қила олишади. Улар қайсидир бир юзаки мақсадга эришиш учун шунчаки восита вазифасини бажаради. Яхшироқ ишга кириш учун ишга кириш интервьусига тайёрланасиз. Уйингизга келган ҳар бир киши сиз ҳақингиздаги хулосани айнан унинг ҳолатига қараб чиқаргани сабабли, уйингизни тоза тутишга ўрганасиз. Бир куни арқон кўтариб молхонага кириб кетмаслигингиз учун, молиявий ҳолатингизни доимо назоратда ушлаб туришга ҳаракат қиласиз. Қоидаларга ва ижтимоий тартибга мослашиш атрофимиздагилар билан самарали ишлашимизга имкон беради.

Охир-оқибат, ҳаётимиз учун энг керакли бўлган нарсаларни битим тузиш йўли билан қўлга кирита олмаслигимизни тушуниб етамиз. Ота-онангиз билан ўртангиздаги меҳр-оқибатни, дўстларингизнинг қўллаб-қувватлашини ёки раҳбарингизнинг ҳурмат-эътиборини сотиб олиб бўлмайди. Одамлар билан севги ёки ҳурмат борасида келишувга эришиб бўлмайди. Бу барча қадриятларни ўлдиради. Агар кимнидир сизни севиши учун мажбурласангиз, у ҳеч қачон сизни сева олмайди. Агар кимнидир сизни ҳурмат қилишга ундасангиз, у ҳеч қачон сизни ҳурмат қилмайди. Агар кимнидир ишонтириш учун жонингизни берсангиз, у сизга умуман ишонмайди.

Дунёдаги энг муқаддас ва муҳим нарсалар, ҳеч қачон сотилмайди. Уларни сотиб олишга ёки мажбуран қўлга киритишга уриниш яхши оқибатларга олиб келмайди. Бахт билан савдолашиб бўлмайди – бу иложсиз. Аммо мотивация ва шахсий ривожланиш бўйича маслаҳат керак бўлган кўпчилик одамлар бунга уриниб кўришади. Бахтли бўлишларига тўсқинлик қиладиган қоидалар бор эканини ўйламасдан туриб, “Менга риоя этишим керак бўлган ўйин қоидаларини кўрсатинг ва мен ўйнашни бошламан” дейишади.

Ҳаёти давомида қоидаларга риоя қилиб яшаган инсонлар моддий жиҳатдан жуда кўп нарсаларга эришса ҳам, маънавий дунёсидаги ожизлик ва ёлғизлик сақланиб қолади. Бунинг натижасида уларнинг пул билан ўлчанадиган қадриятлари сохталик устида қурилган муносабатларни яратади.

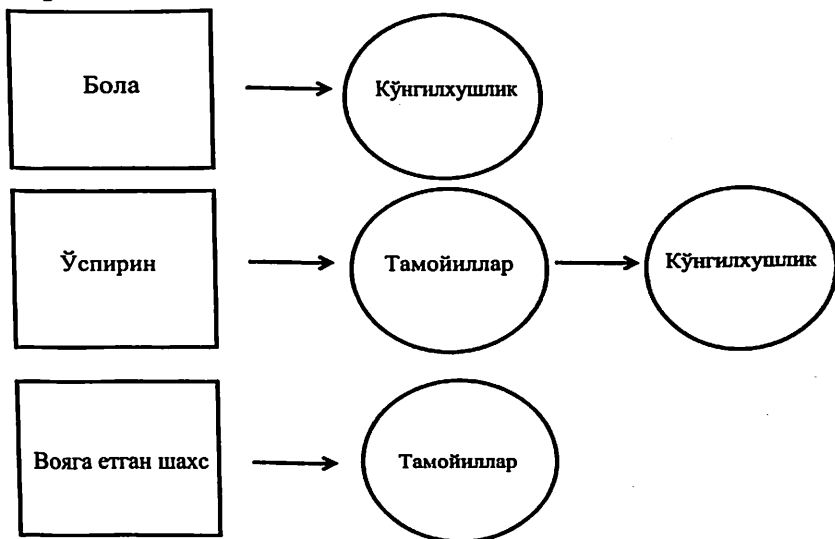
Вояга етиш деганда мавҳум тамойиллар ҳақ ва тўғри эканини англаб етиш тушунилади. Ростгўйлик сизга зарар етказса ҳам, бошқаларни “чақиб олса” ҳам, энг тўғри иш экани маълум. Ўспирин дунёда боланинг лаззати ва оғриғидан кўпроқ нарса борлигини тушуниб етса, вояга етган шахс дунёда ўспириннинг тан олиниш, тасдиқланиш ва мамнун бўлиш учун битимлар тузишидан кўпроқ нарса борлигини тушуниб етади. Вояга етиш тўғри ишларни тўғри бўлгани учунгина бажариш қобилиятини ривожлантириш деганидир.

Ўспиринлар ҳалолликни қадрлашини бот-бот таъкидлайди, бунга сабаб эса агар шундай деса, яхши таассурот қолдиришини ўрганиб олгани бўлади. Жиддий суҳбатларга дуч келганида қип-қизил ёлғон гапиришдан, ҳақиқатни бўрттиришдан тап тортмайди, натижада, пассив-тажовузкор инсонга айланади. Ёши катталар ҳалоллик лаззат ёки азоб-уқубатдан кўра муҳимроқ эканини билгани сабабли ҳалол бўлишга интилишади. Ҳалоллик ўзингиз хоҳлаган нарсани қўлга киритиш ёки мақсадга эришишдан кўра муҳимроқдир. Ҳалоллик жуда қадрли ва керакли тушунчадир. Ҳалоллик бирорга яхши натижанинг воситаси эмас, айнан натижанинг ўзидир.

Ўспирин сизга севишини айтиши мумкин, аммо у севгани эвазига сиздан нимадир олишга интилади. Унинг наздида севги ҳиссиётлар алмашинуви бўлиб, эвазига нимадир тақлиф қилишингизни кутади. Вояга етган киши эвазига ҳеч нарса кутмасдан севади, чунки айнан шундай севги ҳақиқий эканлигини яхши тушунади. Вояга етган киши сизга эвазига ҳеч нарса кутмасдан совға бера олади, чунки бундай қилмасдан туриб совға бериш мантиқсизлик ҳисобланади.

Вояга етишнинг асосий қадриятлари шартсиз, яъни

уларга бошқа воситалар билан эришиб бўлмайди. Уларнинг айнан ўзи восита ва натижа ҳисобланади.

6.2-расм: Вояга етган шахс ўз тамойиллари учун кўнгилихушликдан қочишга тайёр бўлади.

Бу дунёда жуда кўп ахлоқсиз болалар бор. Ўспиринлар ҳам. Вояга етганлар ҳам. Демак, маълум маънода етуклик ёшга боғлиқ эмас. Инсоннинг интилишлари кўпроқ аҳамиятга эга. Бола, ўспирин ва вояга етган шахс ўртасидаги фарқ уларнинг неча ёшга киргани ёки нима қилганида эмас, балки нима учун қилганидир. Бола кўзига яхши кўрингани учун музқаймоқни ўғирлади, оқибати эса, уни қизиқтирмади. Ўспирин бу ишни қилмайди, чунки у бу келажақда ёмон оқибатларга олиб келишини жуда яхши билади. Аммо унинг барча қарорлари келажақ билан савдолашганча қабул қилинган бўлади: келажақдаги азоб-уқубатларнинг олдини олиш мақсадида ҳозирги лаззатдан воз кечади.

Фақат катталаргина ўғрилиқ ёмон деган оддий сабаб билан ўғирламайдилар. Ўғирлик қилса ва жавобгарликка чап берса ҳам, виждон азоби уларни ҳеч қачон тарк этмайди.

Нега катта бўлмаймиз?

Жуда кичик пайтимизда лаззат/азоб қадриятларига (музқаймоқ яхши, қизиб турган плита ёмон) эрк беришни ўрганган йўлимиз қадриятларнинг изидан қувиш ва улар бизни қандай енгизишни кўришдир. Азоб-уқубатларни бошимизга солганидан сўнггина уларни қайта кўриб чиқишни бошлаймиз. Музқаймоқни ўғирладиқ, онамизнинг жаҳли чиқди ва бизни жазолади. “Музқаймоқ яхши” деганимиз биз ўйлаганчалик оддий сўз эмас экан – ўйлаб кўриш керак бўлган бир нечта омиллар бор экан. Музқаймоқни яхши кўраман. Онамни ҳам. Аммо музқаймоқ ўғирлаш онамни хафа қилди. Нима қилай? Охир-оқибат, бола ҳаётда мураса ва келишувларни амалга ошириш кераклигини тушуниб етди.

Шу нарсалар ота-онани кичик ёшли болани тарбиялашга мажбур қилади: улар боланинг завқли, оғриқли хатти-ҳаракатларини тўғри йўналтириши керак. Болалар музқаймоқ ўғирласа жазолашади, ресторанда шовқин солмай ўтиришса, мукофотлашади. Сиз болаларингизга ҳаёт уларнинг эҳтирослари ва хоҳишларидан кўра анча мураккаб эканини тушунишларида ёрдам берасиз. Бу борада эътиборсизликка йўл қўйган ота-оналар ўз фараңдларини ақл бовар қилмас даражада чеклашади – эртами-кечми бола дунё унинг инжиқликларини кўтармаслигини англаб етади. Вояга етганда буни англаб етиш болаликда англаб етишдан кўра анча оғриқлироқ бўлади. Бола буни вақтида англаб етмагани учун тенгдошларидан ёки бутун бошли жамиятдан ажралиб қолиши мумкин. Ҳеч ким худбин тўнка билан дўст бўлишни хоҳламайди. Ҳеч ким бошқаларнинг ҳис-туйғуларини ҳисобга олмайдиган ва жамият қонун-қоидаларини ҳурмат қилмайдиганлар билан бирга ишлашни хоҳламайди. Ҳеч қайси жамият музлаткичдан музқаймоқ ўғирлаб юрганларни қабул қилмайди. Уқувсиз бола катта бўлганида одамлар орасида кулгига қолади ва хулқ атвори учун жазоланади, бу эса янада кўпроқ азоб-уқубатларга олиб келади.

Ота-оналар ўз болаларини синдириб қўйишининг яна бир сабаби бу ҳақорат қилишидир. Ёшлигидан ҳақорат эшитиб катта бўладиган бола азоб-уқубат ва лаззатланиш қадриятларидан ташқарига чиқиб кета олмайди, чунки унинг жазоланиши мантиқий эмас, кўпроқ мавҳум қадриятларни мустаҳкамламайди. Қутилган муваффақиятсизликлар ўрнига, тасодифий ва шафқатсиз воқеаларни бошидан ўтказади. Музқаймоқ ўғирлаш баъзида жуда ҳам шафқатсиз жазоланади. Баъзида эса эътиборсиз қолдирилади. Шу сабабли ҳеч қанақа хулоса, ҳеч қанақа сабоқ чиқарилмайди. Ҳеч қанақа олий қадриятлар пайдо бўлмайди. Ривожланиш содир бўлмайди. Бола ўз хулқ-атворини назорат қилишни ўрганмайди, аммо доимий азоб-уқубатларни енгилш учун найранглар ишлаб чиқишни ўрганади. Шу сабабли ҳақорат эшитиб катта бўлган ва эркалатиб юборилган болалар улғайганида бир хил муаммога дуч келишади: уларда қадриятлар тизими ривожланмайди.

Бола ўспиринлик босқичига ўтганида фақат бир нарса талаб қилади – ишонч. Бола ўз хатти-ҳаракатлари қутилган натижани беришига ишониши керак. Ўғирлик ҳар доим ёмон оқибатларга олиб келади. Қизиб турган плитага қўл теккизиш ҳам. Бу оқибатларга ишониш болага ўз қоидалари ва принципларини ишлаб чиқишга ёрдам беради. Бола ўсиб улғайганида ва жамиятнинг бир қисмига айланганида ҳам худди шундай бўлади. Ишончли институтларсиз ёки етакчиларсиз жамият қоидалар ва ролларни ишлаб чиқа олмайди. Агар ишонч бўлмаса, қарор қабул қилиш учун керакли тамойиллар бўлмайди, натижада ҳамма нарса болаларча худбинликка айланиб қолади.

Одамлар ўсмирлик давридаги қадриятларга ўхшаш сабабларга кўра улар болалик қадриятларига ёпишиб қолишади: шикастланиш ва ёки эътиборсизлик. Кўрқув қурбонлари бунга яққол мисолдир. Болалиқдан кўрқитиб катта қилинганлар ҳеч қимга ёқмаслигини ёки ҳеч қим уни ҳурмат қилмаслигини ҳис қилиб яшайди, ҳар қандай хушмуомалаликка самимий суҳбатлар

ва олдиндан ўйлаб қилинган ҳаракатлар орқали эришиш мумкин, деб хулоса чиқаради. Шу тарзда кийинишингиз керак. Шу тарзда гапиришингиз керак. Шу тарзда ўзингизни тутишингиз керак.

Баъзи одамлар савдо-сотик ишларига уста бўлишади. Улар кўзимизга жуда ёқимли ва мафтункор бўлиб кўринади. Кўпчилик одамлар ундан нима кутаётганларини жуда яхши ҳис қилиб, дарҳол керакли ролни ўйнай бошлашади. Бундай манипуляция камдан-кам ҳолларда панд беради, шу орқали дунёни бошқаряпман, деб ўйлашади. Ҳаёт мактабнинг катта спорт залига ўхшайди – кимдир сизни безовта қилмаслиги учун тезда кийиниш хонасининг эшигини ичидан қулфлаб олишингиз керак бўлади.

Ўспиринларга савдолашиш ҳеч қачон тугалланмайдиган югуриш йўлакчаси эканини, ҳаётдаги ҳақиқий қадрият ва маънога эга бўлган нарсаларга ҳеч қанақа шартларсиз, битимларсиз эришилишини исботлаш керак. Бунинг учун ота-оналар ва ўқитувчилар ўспиринларнинг савдолашишига ён бермаслиги керак. Уларга ниманидир ўргатишнинг энг яхши йўли – намуна бўлиш. Уларга шартларсиз яшашни ўргатишнинг энг яхши йўли – шартларсиз яшаш. Ишонишни ўргатишнинг энг яхши йўли – ишониш. Хурмат қилишни ўргатишнинг энг яхши усули хурмат қилиш, севишни ўргатишнинг энг яхши йўли севишдир. Ўспиринларни севишга, ишонишга, хурмат қилишга мажбурлай олмайсиз – бу уларни шартлашишга ўргатиб қўяди. Шунчаки бу қадриятларни уларга беринг – натижада ўспириндаги шартлашиш ва савдолашиш йўқолади ва улар шартсизлик қадриятлари нима эканини тушуна бошлайди. Демак, улар катта ҳаётга тайёр!

Агар ота-оналар ва ўқитувчилар ўз вазифасини бажара олмасалар, ўспиринлик давридаги қадриятлар даражасига ёпишиб қолган ҳисобланишади. Улар ҳам дунёни тижорий кўз билан кўришади. Маишат учун сеvgи билан, таъсир ўтказиш учун содиқлик билан, итоаткорлик учун хурмат билан шартлашишади. Аслида, улар болалари билан ўзаро таъсир ўтказиш, сеvgи ва хурмат каби қадриятлар устида шартлашишади. Улар буни

оддий қабул қилишади, болалар ҳам буни оддий ҳол деб билиб катта бўлишади. Ота-она ва бола ўртасидаги саёз ва жирканч манфаатли муносабатлар бола жамиятга қўшилиб, бошқалар билан муносабат ўрнатганида ҳам қайтарилади, чунки у ҳам келажақда ота-она ёки ўқитувчи бўлади ва ўз ўспиринлик қадриятларини болага сингдиради, яна бир ёш авлоднинг миясини аҳмоқона ғоялар билан тўлдиришда давом этади.

Бола улғайгани сари “инсонлар ўртасидаги барча муносабатлар манфаатлар устида қурилади”, “ўзаро яқинлик фойда ёки манфаат юзасидан икки инсоннинг қалбаки муносабатидан ўзга нарса эмас”, “ҳар бир киши худбинлик қурбонидир”, деган фикрлар сингиб-ўрнашиб боради. Муаммолари айнан дунёга тижорий майдон деб ёндошгани сабаб юзага келаётганини тан олгиси келмайди, уларга савдолашишларининг узоқ вақт олаётганини сабаб қилиб кўрсатади.

Эвазига ҳеч нарса олмаслигини билган ҳолда ўзини тутиш жуда қийин. Бу вазиятда сизда кўнгли йўқлигини англаган ҳолда севишда давом этасиз. Сизни хафа қилиши ёки ранжитишини билган ҳолда кимгадир ишонасиз. Шу сабабли ҳам ҳеч қанақа шартсиз нимадир қилиш учун кучли ишонч талаб этилади – гарчи кўпроқ азоб-уқубат келтирса ҳам, гарчи сиз ёки бошқа кишига умуман фойда келтирмаса ҳам, тўғри иш қилаётганингизга бўлган Ишонч.

Баркамол ҳолда вояга етиш учун ишончнинг юқорилиги фақатгина азоб-уқубатларга бардош беришни эмас, умиддан юз ўгириш, яхшироқ, ёқимлироқ ва қувноқроқ хоҳишлардан воз кечишни талаб этади. Ўйловчи миянгиз адашаётганингизни бу ақл бовар қилмайдиган иш эканини аста шипшитади. Аммо ҳеч қачон фикрингиздан қайтмаслигингиз керак. Ҳис қилувчи миянгиз эса шафқатсиз ҳалолликнинг азоб-уқубати, кимнидир севиш ортидан келган заифлик, камтарликдан сабаб бўлган қўрқув каби нарсаларни пайсалга солади ва ваҳима кўзғатади. Аммо шунда ҳам ҳеч қачон фикрингиздан қайтмаслигингиз керак.

	Болалик	Ўспиринлик	Етуслик
Қадриятлар	Лаззатланиш/азоб	Қондалар ва аҳамият	Фазилавлар :
Муносабатларни... деб ҳисоблаш	Ҳокимият учун кураш	Иштирок	Заифлик
Ўз кадр-қиммати	Худбинлик: “Мен энг зўриман” ва “Мен энг расвоман” орасидаги тез-тез ўзгаришлар	Қарамлик: ташқи томондан бошқарилиш	Мустақиллик: Ўзини ўзи бошқариш
Мотивация	Ўз-ўзини мақташ	Ўз-ўзини қабул қилиш	<i>Amor fati</i>
Сийosat	Экстремист/ нарцист	Прагматик/идеологик	Прагматик/ноидеологик
Ўсиши учун унга ... керак	Ишончли муассасалар ва ишончли одамлар	Натижаларни йўқотиш учун жасорат ва шартсиз харакаатларга бўлган ишонч	Муттасил ўз-ўзини англаш

Вояга етган инсонларнинг хулқ-атвори ҳавас қилса арзийдиган ва диққатга сазовор бўлади. Уларни қахрамон деб аташ мумкин. Улар бизга бегона эмас: қўл остидагиларнинг хатоси учун панд еган раҳбарлар, фарзанди бахти учун ўз бахтини қурбон қилган оналар, гарчи дилини оғритса ҳам, дўстига ичи ачигандан ҳақиқатни айтадиган дўстлар – ана шулар дунёни ушлаб турган одамлар. Улар бўлмаганида аллақачон қиёмат бўлган бўларди.

Хоҳ Исо Масиҳнинг чексиз марҳамати бўлсин, хоҳ Муҳаммад алайҳиссаломнинг мукамал адолати, дунёдаги барча буюк динлар инсонларни шартсиз қадриятларга ундашлари тасодиф эмас. Дунёдаги барча динлар ўзининг энг соф шаклида фақат битта мақсадга интиладилар: умумбашарий инсоният инстинктига суяниб, бизни етуклик сари бошлаш.

Ёки камида асл нияти шунақа бўлган бўлади.

Афсуски, динлар ўсиб, кенгайиб боргани сари, бир гуруҳ одамлар диндан ўз манфаати йўлида фойдаланадиган кимсалар учун ниқобга айланади. Ҳар қандай инсон омили аралашган дин қайсидир маънода ахлоқий заифликка дуч келади. Ва унинг таълимотлари қанчалик гўзал ва олижаноб бўлмасин, жамоат институтига айланади ва вақт ўтиши билан ҳар қандай жамоат институти йўқлик қаърига сингиб кетиши мумкин.

Дунё тараққиёти имкониятларидан илҳомланган маърифат файласуфлари маънавиятни диндан олиб ташлашга ва мафкуравий эътиқод билан шуғулланишга қарор қилдилар. Улар фазилат ғоясини масхара қилиб, бунинг ўрнига аниқ ўлчов ва мақсадларга эътибор қаратишди: кўпроқ бахтга эришиш ва камроқ азоб кўриш; одамларга шахсий эркинлик ва озодликлар бериш; ҳамдардлик, раҳм-шафқат, тенглик улашиш.

Ушбу мафкуравий эътиқодлар ўзидан олдинги диний эътиқодлар сингари инсониятнинг барча институтлари каби муаммоларга йўлиқди. Бахт билан савдолашишга ҳаракат қилсангиз, бахт сизни тарк

этади. Озодликни ўзингизга бўйсундиришга ҳаракат қилсангиз, уни рад этган бўласиз. Тенглик ўрнатишга уринсангиз, уни йўқотасиз.

Ушбу мафкуравий эътиқодларнинг ҳеч бири яқинлашиб келаётган асосий масалага – ўзаро шартлашувга қарши чиқмаган. Улар муқаддас қадриятларингизни белгилаб олганингизда, маълум миқдорда унга эришиш учун у билан шартлашишдан узоқлашишингиз кераклиги тўғрисидаги ҳақиқатни тан олмади ёки эътиборсиз қолдирди. Мавҳум принципга, сўнмай диган истакка дучор бўлсангиз, ўз эътиқодингиз мақсадларига эришиш учун муқаррар равишда ўз инсоний қадр-қимматингиздан воз кечишингизга ёки бошқаларнинг инсоний қадр-қиммати менсимаслигингизга тўғри келади. Сизни азоб-уқубатлардан сақлаши кутилган нарса яна сизни азоб-уқубатга гирифтор қилади. Умидни йўқ қилиш жараёни яна янгиланади.

Шу ўринда Кант пайдо бўлади.

Ҳаётнинг бирламчи қоидаси

Кант ёшлик даврларида ўйинчоқни болға билан уриш ўйинининг моҳиятини тушуниб етди – бу ўйин ёқимсиз ҳақиқат олдида умидни сақлаб туради. Бу шафқатсиз ўйиндан хабардор бўлган кишилар сингари умидсизликка тушиб қолди. Аммо у ўйинни қабул қилишдан бош тортди. Борлиқда ажралмас қиймат йўқлигини инкор этди. Ҳаётимизга маъно берадиган ҳикояларни доимо ўйлаб топишни танқид қилди. Умидсиз қадриятлар нимага ўхшашини аниқлаш мақсадида ўзининг ақлга тўла ўйловчи миясидан фойдаланишни бошлади.

Кант ҳаммасини оддий кузатиш билан бошлади. Бутун коинотда биз айтишимиз мумкин бўлган энг ноёб ва энг муҳим бир нарса бор: онг. Кантга кўра, инсонни коинотдаги бошқа жонзотлардан фарқланувчи ягона жиҳати бу унинг фикрлаш қобилиятидир – инсон атрофидаги дунёни эгаллаб, унинг асосида фикр юритади ва

дунёни яхшилашга ҳаракат қилади. Бу Кант учун жуда муҳим эди. У буни мўъжиза ҳисобларди. Борлиқнинг чексиз хилма-хиллиги туфайли уни хоҳиш-истагимизга қараб йўналтира оламиз. Коинот ичида фақат инсонга ихтирочилик ва яратувчилик қобилияти берилган. Фақат биз ўз тақдиримизни ўзимиз белгилай оламиз. Фақат биз ўз-ўзимизни англай оламиз. Фақат биз коинотдаги ўзини-ўзи бошқара оладиган заррачалармиз.

Шу сабабли, Кант коинотдаги энг олий қадрият - бу ўз-ўзини англаш қобилияти деган хулосага келган. Борлиқда ҳақиқий маъноси бу маъно шакллантириш қобилиятидир. Дунёдаги ягона муҳимлик бу муҳимликнинг ўзидир.

Ҳаётдан маъно излаш, аҳамиятни тасаввур қилиш, мақсад қўйиш қобилияти маълум оламимиздаги ўзини тарғиб қила оладиган, ўз ақл-заковатини ёйдиган ва бутун коинот бўйлаб тарқаладиган ягона кучдир. Кант оламда ақл-идрок бўлмаса, борлиқ маъносиз, аҳамиятсиз, мақсадсиз бир маконга айланиб қолишига ишонган. Ақл-идрок ва ундан фойдаланиш эркинлиги бўлмаса, бир уюм тошдан фарқимиз қолмайди. Тошлар ўзгармайди Улар қадриятлар, тизимлар ва ташкилотлар нима эканини тушунмайди. Улар ўзгартиришга учрамайди, яхшиланмайди, нимадир яратмайди. Фақат жойида туради.

Аммо онг борлиқни қайта кура олади ва ушбу қайта куриш геометрик юксалишга эришиши мумкин. Онг муаммони, маълум миқдордаги мураккаблик тизимини қабул қилишга қодир бўлиб, катта мураккабликлар туғдиради. Инсоният минг йил ичида ғорлар ичида таёқларни бурашдан миллиардлаб одамларнинг онгини боғлайдиган рақамли оламларни лойиҳалашгача бўлган жараённи бошидан кечирди. Яна минг йил ичида биз бемалол юлдузларда бўлишимиз, сайёраларни ва макон-замон тушунчасини ўзгартиришимиз мумкин бўлади. Ҳар бир алоҳида ҳаракат катта-катта схемаларда аҳамиятсиздек туюлиши мумкин, аммо

ақл-идрокни сақлаш ва тарғиб қилиш ҳар нарсадан ҳам муҳимроқдир.

Кант, энг асосий ахлоқий бурч - бу ўзимизда ҳам, бошқаларда ҳам онгни сақлаш ва ривожлантириш, деган фикрида собит турган. У ушбу онг биринчи ўринга қўйилган тамойилни “Инсоният формуласи” деб атаган. Бу формула бизга кўп нарсани... жуда кўп нарсани тушунтириб беради. Формула бизга асосий ахлоқий сезгиларимизни тушунтиради. Фазилатнинг классик концепциясини тушунтиради. Умидга таянмасдан туриб ҳам, ҳаётда қандай яшаш кераклигини тушунтиради. Хуллас, инсоният формуласи бизни жирканч одам бўлмасликка ундайди.

Агар юқоридагилар етарли бўлмаса, инсоният формуласи ҳаммасини битта гап билан тушунтириб беради: “Ўзингиздан ёки бошқалардан мақсадга эришиш воситаси сифатида фойдаланманг”.

Бор гап шу. Инсоният формуласи одамларни ўсмирлик савдолашувидан вояга етиш фазилатлари тарафга тортадиган ягона тамойилдир.

Умид билан боғлиқ муаммо шундаки, у бутунлай тижорий тушунча - бу инсоннинг ҳозирги хатти-ҳаракатлари билан ҳаёлидаги ёқимли келажакнинг ўзаро алмашинувидир: буни емасанг, жаннатга тушасан. Одам ўлдирма, акс ҳолда, муаммога йўлиқасан. Қаттиқ ишла ва пул жамғар, бу сенга бахт беради.

Ушбу тижорий умид дунёсидан ташқарида туриш учун, ҳар бир киши шартлашишдан узоқлашиши керак. Бир кишини севсангиз эвазига ҳеч нарса кутмасдан севинг, акс ҳолда, бу ҳақиқий севги бўлмайди. Бирор кишини ҳурмат қилсангиз, эвазига ҳеч нима кутманг. Акс ҳолда, уни ҳурмат қилмаган бўласиз. Ҳақиқатни гапирганингиз эвазига олтин медал ёки исмингизни олтин ҳарфлар билан ёзилишини кутманг, акс ҳолда, сиз ҳақиқаттўй ҳисобланмайсиз.

Кант бу шартсиз хатти-ҳаракатларни битта оддий тамойил асосида умумлаштирди: инсонга восита сифатида эмас, балки мақсад сифатида муносабатда бўлинг.

Аммо буни кундалик ҳаётда қандай ифодалаш керак? Мана, оддий мисол:

Тасаввур қилинг, қорним жуда оч ва буритто ейишни хоҳлаяпман. Машинамга ўтираман, “Чипотле” кафесига бораман, доимо оладиганим икки ҳисса гўштлик буриттога буюртма бераман. Бу вазиятда буриттони ейишга муваффақ бўлганим менинг “азалий” мақсадим. Бунга эришиш учун ҳаммасини бажараман: машинага минаман, ҳайдайман, бензин сотиб оламан. Буларнинг барчаси буритто сотиб олиш учун восита ҳисобланади, ҳаммасидан азалий мақсадимга эришиш йўлида фойдаланган бўламан.

Воситалардан шартли мақсадларга эришиш йўлида фойдаланилади. Улар эвазига ўзимиз хоҳлаган нарсага эришамиз. Мен машинага ўтиришни хоҳламаслигим, бензин учун пул тўлашни истамаслигим мумкин, аммо мен буритто хоҳлайман. Шу сабабли азалий мақсадимга эришиш учун бу ишларни бажаришим керак.

Мақсад ўзимиз учун қилишимиз керак бўлган нарсадир. У қарорларимиз ва хатти-ҳаракатларимизнинг ҳал қилувчи омилдир. Агар мен хотиним хоҳлагани ва унинг хурсанд бўлиши учун буритто ейишни хоҳласам, буритто энди менинг мақсадим ҳисобланмайди, балки янада яхшироқ мақсадга эришишнинг воситаси бўлади: хотинимни бахтли қилиш. Ёки хотинимни хурсанд қилиш учун тунда унинг кўнглини овласам, хотинимнинг хурсандчилиги унинг кўнглини овлаш воситаси ҳисобланади.

Эҳтимол, сўнгги мисол сизни ғашингизга тегди ва мени қанақадир бир жирканч одам деб ўйлай бошладингиз. Аммо Кант айнан шу ҳақда гапирган. Унинг инсоният формуласи инсонга (ёки онгга) қандайдир мақсадга эришиш воситаси сифатида қараш барча нотўғри хатти-ҳаракатларнинг асоси эканини таъкидлайди. Шу сабабли, буриттога хотинимни хурсанд қилиш воситаси сифатида қарашда ҳеч қандай ёмон нарса йўқ. Рафиқангизни хурсанд қилиш ҳар доим олқишланадиган иш. Аммо рафиқамни хурсанд

қилишга уни ётоққа тортишнинг воситаси сифатида қарасам, Кант айтганидек, бу жуда ёмон иш.

Худди шундай, ёлгон гапириш ҳам яхши иш эмас, чунки бунда мақсадга эришиш йўлида бошқа инсоннинг онгли хатти-ҳаракатларини чалкаштириб юборган бўласиз. Сиз бу инсондан ўз мақсадингизга эришиш воситаси сифатида қараган бўласиз. Худди шундай фирибгарлик ҳам ахлоқсизлик саналади. Бу йўлда ўз мақсадингизга эришиш йўлида бошқа одамнинг орзу-истакларини чилпарчин қилган бўласиз. Сиз билан бир хил имтиҳон топшираётган ёки бир хил қоидалар бўйича ўйнаётган ҳар бир кишига мақсадингизга эришиш воситаси сифатида ёндашган бўласиз. Зўравонлик ҳам худди шундай: сиёсий ёки шахсий мақсадларингизга эришиш йўлида бошқа инсонлардан фойдаланган бўласиз. Бу ёмон, ҳурматли ўқувчим, жуда ҳам ёмон.

Кантнинг инсоният формуласи фақатгина нотўғри ахлоқий туйғуларимизни тасвирлабгина қолмай, вояга етиш фазилатлари, ўзи учун фойдали бўлган хатти-ҳаракатларни ҳам тушунтириб беради. Ҳалоллик одамларни восита деб ҳисобламайдиган энг яхши алоқа шаклидир. Жасорат ҳам яхши хислат, чунки ҳаракат қилишда иккиланиб, ўзингизни ёки бошқа одамлардан қўрқувни енгил воситаси сифатида фойдаланиб қўйишингиз мумкин. Камтарлик ҳам яхши хислат, чунки кўр-кўрона ишончни йўқотиб қўйиб, бошқаларга ўз мақсадингиз йўлидаги восита сифатида муносабатда бўлишингиз мумкин.

Агар инсон хулқ-атворининг ягона қоидаси бўлганида, бу инсоният формуласи дейиларди. Янада қизиқарлиси, бошқа ахлоқий тизимлар ёки қоидаларга кўра, инсоният формуласи ҳеч қачон умид устида қурилмайди. Дунёни зўрлаб ўзига бўйсундирадиган ҳеч қанақа буюк тизим мавжуд эмас.

Инсоният формуласи фақат тамойилдир. У қанақадир хомхаёл келажакни ваъда қилмайди. У ёмон ўтмишни деб йиғи-сиғи қилиб ўтирмайди. Ҳеч ким

бировдан яхшироқ ёки ёмонроқ бўлмайди. Фақат битта нарса муҳим: онг ҳурмат қилиниши ва ҳимояланган бўлиши керак. Тамом.

Чунки Кант келажак ҳақида қарор қилиш ва уни белгилаш ишига киришганингизда умиднинг вайронкорлик имкониятлари намоён бўлишини яхши билган. Шунда сиз одамларни ҳурмат қилишдан кўра уларни ўзгартириш, ўзингиздаги эмас, балки бошқалардаги ёвузликни йўқотишга кўпроқ қайғуришни бошлайсиз.

Кант бунинг ўрнига дунёни яхшилашнинг энг яхши усули авваламбор ўзимизни такомиллаштириш, деган қарорга келди. Ўсиб-улғайиб, обрўга эришиш орқали. Ҳар доим ўзимизга бошқаларга восита эмас, мақсад сифатида қараб, оддий қарорлар чиқариш орқали. Ҳалол бўлинг. Ўзингизни йўлдан адаштирманг. Ўзингизга зарар етказманг. Ўз мажбуриятингизни бошқаларга юкларманг. Қўрқувга ён берманг. Ҳеч кимдан яширмай, қўрқмасдан севинг. Қабилавий эҳтирослар ёки умидбахш алдамчиликларга берилманг...

Хўш, энди манфаат учун ҳаракат қиласизми ёки манфаатсизми? Одамларга мақсад сифатида муомала қиласизми ёки восита сифатида? Вояга етганлик фазилати кетидан қувасизми ёки болаларча худбинлик билан яшайсизми?

Умид ҳеч қачон тенгликни ёқтирмайди. Яхшироқ ҳаётдан умид қилманг. Балки яхшироқ ҳаётда яшанг.

Кант ўзимизни ва бошқаларни ҳурмат қилишимиз ўртасида узилмас ришта борлигини яхши тушунган. Психикамиз бошқалар билан муносабат ўрнатишимиз учун шаблон вазифасини ўтайди, ўзимизни такомилга етказмагунимизгача, бошқаларни мукамал ҳолга келтиришдан умид қилмасак ҳам бўлади. Агар хурсандчилик ва қониқишга тўла ҳаёт томон интиладиган бўлсак, ўзимизни ушбу ёқимли мақсадга эришиш воситаси сифатида кўраемиз. Шу сабабли, ўз-ўзини такомиллаштириш бу улкан бахтга эришиш эмас, аксинча, кўпроқ ўз-ўзини ҳурмат қилишни ривожлантириш

ҳисобланади. Ўзимизга қийматсиз ва аблаҳ инсон эканимизни айтиш худди бошқаларга шу гапни айтишдек ёмон оқибатларга олиб келади. Ўзимизни алдашимиз, бошқаларни алдашимиз сингари яхши амал ҳисобланмайди. Ўзимизга зиён этказиш, бошқаларга зарар этказиш билан баробар. Ўзини севиш ёки ўзини парваришлаш сиз ўрганадиган ёки машқ қиладиган нарсалар эмас. Агар сизда бу ҳаётда бошқа ҳеч нарса қолмаса ҳам, бу қобилиятларнинг сизда бўлиши ахлоқий бурчингиздир.

Инсоният формуласида занжир реакцияси мавжуд: ўзингизга нисбатан ҳалол бўлиш қобилиятингиз бошқаларга нисбатан ҳалол бўлишингизга ёрдам беради, бошқаларга нисбатан ҳалоллигингиз уларга ўзларига нисбатан янада ҳалол бўлишларига ёрдам беради, бу уларнинг ўсиши ва камолотга эришишига ёрдам беради. Ўзингизни бошқа бир мақсад учун воқифа сифатида кўрмаслик қобилияти, ўз навбатида, бошқаларга охиригача яхши муносабатда бўлишга имкон беради. Шундай қилиб, ўзингизга бўлган муносабатингизни ўзгартиришингиз бошқаларга бўлган муносабатларни ўзгартиришингиз учун ижобий таъсир кўрсатади, бу эса уларга ўзларига бўлган муносабатларни ўзгартиришга имкон беради ва ҳоказо.

Дунёни шундай ўзгартириш керак - қанақадир мафкуравий ёки диний эътиқодга ўтиш ёки келажак ҳақидаги амалга ошиши даргумон бўлган орзулар орқали эмас, балки ҳар бир инсоннинг камолоти ва қадр-қимматига ҳозир, бугун, айна пайтда эришиш орқали. Урф-одат ва тажриба асосида қурилган турли эътиқодлар ва турли қадрият тизимлари абадий яшайверади. Қаердан пайдо бўлганимиз ва қаерга боришимиз ҳақида ҳар доим турли фикрлар пайдо бўлаверади. Аммо Кант қадр-қиймат ва ҳурмат ҳақидаги ҳар қайси масала умуминсоний бўлиб қолиши керак, деб ҳисоблаган.

Замонавий етуклик инқрози

Замонавий демократия ўртача инсон худбин ва хаёлпараст бўлиши ва ўзимизни ўзимиздан ҳимоя қилишнинг ягона йўли ҳеч ким ёки бир гуруҳ аҳолининг қолган қисмини бутунлай тортиб ололмайдиган ўзаро боғлиқ бўлган тизимларни яратиш деган тахминлар устига қурилган.

Сиёсат бу битимга асосланган ва худбин бир ўйин бўлиб, демократия ҳозирча энг шаффоф бўлган ягона тизим эканлиги сабабли ҳам энг яхши бошқарув тизими бўлиб турибди. Ҳокимият бузуқ фикрли ва гўдакларча ўйлайдиган одамларни ўзига жалб қилади. Ҳокимият ўз табиатига кўра, етакчиларни савдолашишга ўргатади. Шунинг учун бу муаммони ҳал қилишнинг ягона усули - етуклик қадриятлари тизимининг ҳокимият таркибига киришидир.

Сўз, матбуот эркинлиги, хавфсизлик кафолати ва одил судлов ҳуқуқи – буларнинг барчаси инсоният формуласининг ижтимоий институтларга сингиб кетиши бўлиб, уларни ўзгартириш ёки хавф остига қўйиш жуда қийин.

Демократик тизимга хавф солишнинг ягона йўли бор: бирор бир гуруҳ тизим қадриятлари тизимнинг ўзидан кўра муҳимроқ деган қарорга келса ва бу демократик тизимни бошқа тизим билан, масалан, унчалик муқаддас бўлмаган бирорта дин ағдаришга ҳаракат қилса, сиёсий экстремизм авж олади.

Сиёсий экстремистлар гапга кирмайдиган бўлиши ва улар билан келишишнинг иложи йўқлиги сабабли, ҳали ҳам катта бўлмаган деб ҳисобланади. Уларнинг болалар боғчасидаги тирранчалардан деярли фарқи йўқ. Экстремистлар дунёда фақат ўзлари хоҳлаган ишлар бўлишини хоҳлашади ва ўзларидан ташқари ҳар қандай манфаат ёки қадриятларни тан олишни мутлақо исташмайди. Улар музокара ўтказишни рад этишади. Улар худбинларча хоҳиш-истакларидан

юқори турган фазилат ва тамойилларни рад этишади. Шундоқ экан, улардан бошқаларнинг умидларини бажаришни кутишдан маъно қолмайди. Улар муттасил авторитар бўлиб қолишади, чунки болаларга ўхшаб ҳамма нарсага қодир бўлган ота-оналари кун келиб ҳаммасининг “адабини бериши”га ишонишади...

Сўл қанотдаги экстремистлар ҳам худди шу ўйинни ўйнашади, фақатгина тил ўзгаради. Сўл экстремистлар доимо тенглик ҳамма учун бўлишини хоҳлашини ва ҳеч ким азоб чекиши, зарар кўриши ёки камситилишини хоҳламаслигини айтиб келишган. Улар ҳеч қачон ҳеч ким ахлоқий бўшлиқларга дуч келиб қолишини хоҳлашмайди. Улар ахлоқий бўшлиқларни барта-раф қилиш учун бошқаларни азоб-уқубатга гирифтор қилишга тайёр бўлишади.

Ўнг экстремизм ҳам, сўл экстремизм ҳам, сўнги бир неча ўн йилликлар ичида бутун дунё бўйлаб тарқалди. Кўплаб ақлли одамлар бунга ўзларининг мураккаб тушунтиришларини тақлиф қилишди. Ва, эҳтимол, бунинг чиндан ҳам мураккаб ва бир-бирини тўлдирадиган сабаблари бор.

Менга яна битта нарсани қўшиб қўйишга имкон беринг: маданиятимиздаги етуклик даражаси пасаймоқда.

Бой ва ривожланган дунёда биз моддий танглик билан эмас, балки характер инқирози, фазилатлар инқирози, воситалар ва мақсадлар инқирози билан яшаймиз. 21-асрдаги фундаментал сиёсий қутблар энди фақатгина ўнг ёки чапга эмас, балки ташқи таъсирларга берилувчи гўдак кадриятларга эга бўлган ўнг тараф ва ўспирин/вояга етганларнинг мураса кадриятларига эга бўлган ўнг ва чап тарафга бўлинади. Коммунизм ва капитализм, озодлик ва тенглик, етуклик ва ғўрлик, восита ва мақсад қарама-қаршиликлари энди кун тартибда эмас.

7-БОБ.

АЗОБ-УҚУБАТ ДОИМИЙЛИГИ

Тадқиқот қатнашчилари нималарнидир бирин-кетин даҳлиз бўйлаб кичкина хонага олиб киришарди. Унинг ичида хира экран ва иккита тугмадан бошқа ҳеч нарса бўлмаган оч-жигарранг компьютер консоли бор эди.

Унинг йўриқномаси жуда осон эди: ўтиринг, экранга кўз ташланг, агар кўк нуқтаси ёниб-ўчса, “кўк” тугмасини босинг. Агар сиёҳранг нуқтаси ёниб-ўчса “кўк эмас” тугмасини босинг.

Жуда осон туюлади, а?

Бунақа нуқталар сон мингта. Тўғри ўқидингиз, сон мингта. Бир мавзу тугагач, тадқиқотчилар бошқасини олиб келади ва жараён такрорланади. Оқ жигарранг консол, хира экран, минглаб нуқталар. Кейингиси! Бу бир нечта университетларда юзлаб мавзуларда давом этади.

Психологлар қийноқларнинг янги шакли устида ишлаши мумкинми? Инсон зерикишининг чегарасини баҳолай оладими? Йўқ. Аслида, тадқиқот миқёси фақат ўзининг қуруқлиги, пучлиги билан ажралиб турди. Бу сейсмик тадқиқот ҳисобланиб, бугунги кунда дунёда нималар содир бўлаётгани ҳақида яқинда ўтказилган бошқа илмий тадқиқотлардагига нисбатан кўпроқ нарса тушунтиради. Психологлар «бир хил турдаги ҳодисаларнинг тарқалиши таъсири остида онгнинг ўзгариши» деб номланган нарсани ўрганишди. Аммо бу даҳшатли ном саналгани туфайли, уларнинг кашфиётини “Кўк нуқта эффекти” деб атайман.

Тартиб қуйидагича эди: Нуқталарнинг аксарият

қисми кўк рангда эди. Баъзилари сиёхранг рангда. Баъзилари эса кўк ва сиёхранг ўртасидаги рангда.

Тадқиқотчилар шуни аниқлашдики, улар асосан кўк нуқталарни кўрсатишганда, барча одамлар қайси нуқта кўк, қайсиси кўк эмаслигини аниқлашда қийналишмаган. Аммо, кўк нуқталар сонини чеклаб, ўрнига сиёхранг нуқталарни кўрсатишни бошлашлари биланоқ, одамлар кўк ва пушти рангни фарқлашда анча қийналишган. Кўриниб турганидек, уларнинг кўзи рангларни бузиб кўрсатди ва сони қанча бўлишидан қатъи назар, маълум миқдордаги кўк нуқталарни излашни давом эттирди.

Ажойиб иш, шундай эмасми? Одамлар доимо нимадандир хато топишади. Бундан ташқари, нуқталарга бир неча соат давомида тикилиб турсангиз, кўзларингизнинг асаби чарчаб, ҳеч нарса кўра олмай қолиши мумкин.

Аммо масала кўк нуқта эмас эди, бу шунчаки одамлар тасавурларини тахминларига қандай қилиб мослаштираётганини ўлчашнинг бир усули эди. Кўк нуқта тўғрисидаги маълумотлар барча лаборантларни комага олиб келиш учун етарли бўлганда, олимлар яна муҳим саволларга ўтдилар.

Масалан, кейинги навбатда, тадқиқотчилар одамларга маълум даражада таҳдидли, дўстона ёки бетараф бўлган суратларни кўрсатдилар. Аммо тадқиқот давом этгани сари, бу суратларнинг сифати ҳам кўк нуқталарга ўхшаб пасайиб бораверди. «Таҳдид солувчи» фотосуратлар қанча кам бўлса, кўпчилик одамлар дўстона ва бетараф суратларни адаштириб юборишди. Инсон мияси кўриши керак бўлган кўк нуқтанинг муайян сони бўлгандай, у тажовузкор деб белгиланиши керак бўлган юз ифодаларининг сонининг ҳам маълум миқдори бор.

Сўнгра тадқиқотчилар янада олға юришди, жин урсин, нима учун? Ҳеч ким бўлмаган жойда хавф кўриш яхши эмас, аммо ахлоқий ҳукм ҳақида нима дейиш

мумкин? Дунёда ёвузликдан кўра ёвузроқ нарсалар борлигига ишониш ҳақида нима дейиш мумкин?

Бу сафар тадқиқотчилар одамлардан иш таклифларини ўқишни сўрадилар. Уларнинг баъзилари ахлоқсиз ва қайсидир маънода жирканч, баъзилари мутлақо зарарсиз ва умуман олганда яхши, баъзилари эса ўртача ҳолатда эди.

Тадқиқотчилар яна бир бор ахлоқий ва ахлоқсиз таклифларни аралаш кўрсатиб, тадқиқот иштирокчиларига ахлоқсиз таклифларга эътибор бермаслик кераклигини айтишди. Ахлоқсиз таклифлар сони, аввалги тажрибаларда бўлгани каби, аста-секин камайди. Шу ондан бошлаб кўк нуқта эффекти бошланади. Одамлар ахлоқий таклифларни ахлоқсиз деб талқин қила бошладилар. Ахлоқий чегаранинг ёрқин томонида тобора кўпроқ таклифлар мавжудлигини пайқаш ўрнига, одамларнинг онги ушбу чегарани силжита бошлади, натижада ахлоқсиз тараф ҳам анча "гуллаб-яшнади". Аслида, бу одамлар, ўзлари ҳам сезмаган ҳолда, ахлоқсиз нарсаларни аниқладилар.

Тадқиқотчилар таъкидлаганидек, бу йўлдан адашиш жуда ачинарли оқибатларга олиб келади. Қонунқоидалар устидан назорат олиб борадиган ҳукумат қўмиталари ҳуқуқбузарликлар ҳақида маълумотга эга бўлишганида, ҳуқуқбузарликлар бўлмаса ҳам, ҳамма жойдан хавф кутишади. Ташкилотлар ичидаги ахлоқсиз одатларни текшириш учун мўлжалланган мақсадли гуруҳлар бузуқ ниятли одамларни нотўғри иш қилаётганлиги учун айблаш ҳуқуқидан маҳрум бўлганида, жиноятчилар бўлмаса ҳам улар ҳақида тасаввур қилишдан тўхташмайди.

Кўк нуқта эффектида қанчалик кўп таҳдид изласак, атроф-муҳитимиз хавфсиз ёки қулай бўлса ҳам, уни кўриш имконияти шунчалик кўп бўлади. Бу ҳодиса ҳозирги дунёда рўй бермоқда.

Илгари зўравонлик қурбони деганда жисмоний зарар кўрганларни тасаввур қилардик. Бугунги кунда эса

кўпчилик одамлар ёқтирмаган сўзларни ёки ўзлари ёқтирмаган одамларнинг борлигини тасвирлаш учун ҳам зўравонлик сўзини ишлатишни бошладилар. Жароҳат деганда жабрдийда ҳаракатланишни давом эттира олмаслигини тушунардик. Ҳозирга келиб, ўзаро мулоқотдаги ёқимсиз жараёнлар ёки бир нечта ҳақоратли сўзлар «жароҳат» деб ҳисобланади ва “хавфсиз макон” бўлмаса, ҳеч ким ундан қутула олмайди. Геноцид деганда муайян бир этник ёки диний гуруҳнинг оммавий қатл қилинишини тушунардик. Ҳозирда эса, “оқ геноцид” сўзи Испаниядаги маҳаллий ресторанлардан бирининг менюсидан жой олган.

Буларнинг барчаси кўк нуқта эффекти. Ишлар яхшиланган сари, аслида йўқ бўлган таҳдидларни сезамиз ва тушкунликка тушамиз. Ва бу тараққиёт парадоксининг юраги ҳисобланади.

Социологиянинг асосчиси ва ижтимоий фанларнинг илк кашфиётчиси бўлган Эмил Дюркгейм китобларидан бирида тафаккур тажрибасини ўтказган: Жиноятлар бўлмаганида, нима бўларди? Ҳамма бир-бирини ҳурмат қиладиган, зўравонликларсиз ва ҳамма тенг бўлган жамият пайдо бўлса, нима бўларди? Ҳеч ким алдамаса ёки бир-бирига жароҳат етказмаса, нима бўларди? Коррупция мавжуд бўлмаса-чи? Нима бўларди? Зиддиятларга яқун ясалармиди? Тушкунлик ғойиб бўлармиди? Ҳамма одамлар дала ўртасига мойчечакларни тўплаб, Ҳанделнинг “Масих”идаги “Аллилуй” қўшиғини куйлашармиди?

Дюркгейм мутлақо тескариси содир бўлишини айтган. У жамиятимиз қанчалик қулай ва ахлоқли бўлиб борса, майда-чуйда нарсалар миямизда катталашиб бораверишини таъкидлаган. Агар одамлар бир-бирини ўлдиришдан тўхтаса, бундан хурсанд бўлишимиз керак эмас. Эҳтимол, унчалик жиддий бўлмаган муаммолар туфайли биз ҳам шундай аҳволга тушиб қолган бўлар эдик.

Ривожланиш психологияси узоқ вақтдан бери шу

ҳақида гапириб келади: одамларни муаммолардан ёки кулфатлардан ҳимоя қилиш уларни бахтли ёки хавфсиз қилиб қўймайди; биз уларни янада ҳимоясиз қилиб қўямиз. Вояга ютунича, жуда қўп қийинчиликлар ва адолатсизликларга гирифтор бўлган ёш йигитча катта бўлиб, ҳаётида озгина қийинчиликка дуч келганида, чидаши қийин бўлади ва болаларча характери билан омма эътиборига тушади.

Шундай қилиб, бизнинг муаммоларимизга бўлган ҳиссий реакцияларимиз муаммоларнинг катта-кичиклигига қараб белгиланмаслигини аниқлаймиз. Аксинча, онгимиз муаммоларни биз кутаётган стресс даражасига мослаштириш учун (ёки минималлаштириш) енгиллаштиради. Моддий ривожланиш ва хавфсизлик бизни хотиржам қилмайди ёки келажакка кўпроқ умид бағишламайди. Аксинча, қийинчилик ва бахтсизликларни бартараф этиш орқали одамлар кўпроқ курашаётгани аён бўлмоқда. Одамлар худбин ва тангик бўлиб боришмоқда. Уларда ўспиринлик давридаги ривожланиш ва етукликка интилиш етишмайди. Ҳар қандай фазилатдан йироқ бўлишади. Майда тепаликларда туриб тоғларни кўришади. Дунё тўкилган сутнинг чексиз ирмоғи каби бир-бирларига қараб қичқиришади.

Азоб-уқубат тезлигидаги саёҳат

Яқинда интернетда Алберт Эйнштейндан ажойиб иқтибосга кўзим тушди: “Инсон ҳаёлларидаги эмас, мавжуд нарсани излаши керак”. Жуда ажойиб фикр. Унинг ҳамма тадқиқотларига илҳом берадиган кичик расм бор эди. Иқтибоснинг ўзи жуда ажойиб эшитилди, ундан чиқаётгандек туюларди ва лентани пастга силжитишимдан олдин, бир неча дақиқа давомида мени ўзига ром қилиб турди.

Фақат бир муаммо бор эди. Аслида, Эйнштейн бунақа демаган.

Бироз вақт ўтиб Эйнштейннинг яна бир “машҳур”

иқтибосига навбат келди: “Ҳар бир киши даҳо бўла олади. Аммо агар балиқни дарахтга чиқиш қобилиятига қараб баҳоласангиз, у ўзини бутун умр аҳмоқ деб хисоблайди”.

Бу гап ҳам Эйнштейнга тегишли эмас.

“Технология қачондир инсонлар ўртасида оммалашадиган кун келишидан кўрқаман. Ушанда дунёда фақатгина аҳмоқлар авлоди яшайди”.

Бу гап ҳам уники эмас.

Эйнштейн, шубҳасиз, интернетда энг кўп жабр кўрган тарихий шахс. У маданиятимизнинг “ақлли дўсти”га ўхшайди, овозимиз баландроқ чиқиши учун шунчаки унинг номидан гапириб кўямиз. Унинг ғамгин юзи дунёдаги барча соҳага оид иқтибосларни безайди: эътиқоддан тортиб, руҳий ҳасталикларгача. Уларнинг ҳеч қайсисининг илм-фан билан алоқаси йўқ. Бечора олим қабрида тик турган бўлса, не ажаб?

Одамлар уни шунчалик шарманда қилиб ташлашганки, у ўзига хос афсонавий қаҳрамонга айланиб бўлган. Масалан, Эйнштейн мактабда жуда ёмон ўқиган, деган фикр хато. У ёшлигидан бошлаб математика ва илм фанни жуда яхши тушунган, 12 ёшидаги ёзги таътил мобайнида мустақил равишда алгебра ва Евклид геометриясини ўрганган, 13 ёшида Эммануэл Кантнинг “Соф онгнинг танқиди” асарини ўқиб тугатган. Тенгдошлари энди мустақил ҳаётга қадам қўйишни бошлаётган пайтда у докторлик даражасини олган. Бундан кўриниб турибдики, мактабдаги ишлари чакки бўлмаган. Ҳар ҳолда шундай дейишимизга асос бор.

Эйнштейннинг дастлабки ниятлари унчалик катта бўлмаган, у шунчаки ўқитувчи бўлишни истарди. Аммо немис муҳожирини бўлгани сабабли Швейцариядаги бирорта маҳаллий университетга жойлаша олмади. Охир-оқибат, отасининг дўсти ёрдами билан, патент марказига ишга киришга муваффақ бўлди. Аммо бу ерда айтарли иш қилмаган Эйнштейн

кун бўйи хонада ўтириб, келажакда бутун дунёни ўзгартириб юборадиган физик назариялар ҳақида бош қотиришига яхши шароит яратиб олганди. 1905 йилда у нисбийлик назариясини яратди, бу унга дунё даражасида машҳурлик берди. У патент марказини тарк этди. Президентлар ва давлат раҳбарлари у билан дўстлашишга интила бошлашди. Қисқаси ҳаммаси ажойиб эди.

Бутун умри давомида Эйнштейн физикада бир нечта инқилоб қилишда давом этди. Нацистлардан қочиб юрди, АҚШни ядро қуролининг зарурати (хавфи)дан огоҳлангирди, ўзининг тилини чиқариб турган расми билан машҳур бўлди.

Бугунги кунда эса у ҳеч қачон айтмаган афоризмлари ва иқтибослари билан жуда машҳурдир. Нютон давридан бери физика ҳамма нарсани макон ва замон нуқтаи назаридан ўлчаш мумкин деган ғояга асосланганди. Тасаввур қилинг, ёнимда ахлат қутиси турибди. Унинг коинотда ўз ўрни бор. Агар мен уни кўтарсам ва хонадан зарб билан отиб юборсам, вақт ўтиши билан унинг фазода жойлашувини назарий жиҳатдан ўлчаб, тезлиги, траекторияси, инерцияси ва деворда қанча ҳажмда из қолдиришини аниқлашимиз мумкин бўлади. Бошқа параметрлар ҳам ахлат қутисининг макон ва замон бўйлаб ҳаракатланишини ўлчаши орқали аниқланади.

Макон ва замон универсал доимийликлар саналади. Улар ҳеч қачон ўзгармайди. Ҳамма нарса улар орқали ўлчанади. Тўғри эшитиляптими? Албатта!

Сўнгра Эйнштейн бир қарорга келди ва деди: “Одатий нарсалардан воз кеч; сен ҳеч нарсани билмайсан, Жон Сноу”. Ва дунёни ўзгартирди. Шу орқали Эйнштейн макон ва замон доимий ўзгармас эмаслигини исботлади. Аслида, макон ва замон ҳақидаги тасаввурларимиз вазиятга қараб ўзгариши мумкинлиги аён бўлди. Масалан, маълум бир вақт ким учундир 10 сония бўлиб туюлса, ким учундир 5 сония. Кимдир учун

кўпчилик одамлар ёқтирмаган сўзларни ёки ўзлари ёқтирмаган одамларнинг борлигини тасвирлаш учун ҳам зўравонлик сўзини ишлатишни бошладилар. Жароҳат деганда жабрдийда ҳаракатланишни давом эттира олмаслигини тушунардиқ. Ҳозирга келиб, ўзаро мулоқотдаги ёқимсиз жараёнлар ёки бир нечта ҳақоратли сўзлар «жароҳат» деб ҳисобланади ва “хавфсиз макон” бўлмаса, ҳеч ким ундан қутула олмайди. Геноцид деганда муайян бир этник ёки диний гуруҳнинг оммавий қатл қилинишини тушунардиқ. Ҳозирда эса, “оқ геноцид” сўзи Испаниядаги маҳаллий ресторанлардан бирининг менюсидан жой олган.

Буларнинг барчаси кўк нуқта эффекти. Ишлар яхшиланган сари, аслида йўқ бўлган таҳдидларни сезамиз ва тушқунликка тушамиз. Ва бу тараққиёт парадоксининг юраги ҳисобланади.

Социологиянинг асосчиси ва ижтимоий фанларнинг илк кашфиётчиси бўлган Эмил Дюркгейм китобларидан бирида тафаккур тажрибасини ўтказган: Жиноятлар бўлмаганида, нима бўларди? Ҳамма бир-бирини ҳурмат қиладиган, зўравонликларсиз ва ҳамма тенг бўлган жамият пайдо бўлса, нима бўларди? Ҳеч ким алдамаса ёки бир-бирига жароҳат етказмаса, нима бўларди? Коррупция мавжуд бўлмаса-чи? Нима бўларди? Зиддиятларга яқун ясалармиди? Тушқунлик ғойиб бўлармиди? Ҳамма одамлар дала ўртасига мойчечакларни тўплаб, Ҳанделнинг “Масих”идаги “Аллилуй” кўшиғини куйлашармиди?

Дюркгейм мутлақо тескариси содир бўлишини айтган. У жамиятимиз қанчалик қулай ва ахлоқли бўлиб борса, майда-чуйда нарсалар миямизда катталашиб бораверишини таъкидлаган. Агар одамлар бир-бирини ўлдиришдан тўхтаса, бундан хурсанд бўлишимиз керак эмас. Эҳтимол, унчалик жиддий бўлмаган муаммолар туфайли биз ҳам шундай аҳволга тушиб қолган бўлар эдик.

Ривожланиш психологияси узоқ вақтдан бери шу

ҳақида гапириб келади: одамларни муаммолардан ёки кулфатлардан ҳимоя қилиш уларни бахтли ёки хавфсиз қилиб қўймайди; биз уларни янада ҳимоясиз қилиб қўямиз. Вояга ютгунича, жуда кўп қийинчиликлар ва адолатсизликларга гирифторм бўлган ёш йигитча катта бўлиб, ҳаётида озгина қийинчиликка дуч келганида, чидаши қийин бўлади ва болаларча характери билан омма эътиборига тушади.

Шундай қилиб, бизнинг муаммоларимизга бўлган ҳиссий реакцияларимиз муаммоларнинг катта-кичиклигига қараб белгиланмаслигини аниқлаймиз. Аксинча, онгимиз муаммоларни биз кутаётган стресс даражасига мослаштириш учун (ёки минималлаштириш) енгиллаштиради. Моддий ривожланиш ва хавфсизлик бизни хотиржам қилмайди ёки келажакка кўпроқ умид бағишламайди. Аксинча, қийинчилик ва бахтсизликларни бартараф этиш орқали одамлар кўпроқ курашаётгани аён бўлмоқда. Одамлар худбин ва тангиқ бўлиб боришмоқда. Уларда ўспиринлик давридаги ривожланиш ва етукликка интилиш етишмайди. Ҳар қандай фазилатдан йироқ бўлишади. Майда тепаликларда туриб тоғларни кўришади. Дунё тўқилган сутнинг чексиз ирмоғи каби бир-бирларига қараб қичқиришади.

Азоб-уқубат тезлигидаги саёҳат

Яқинда интернетда Алберт Эйнштейндан ажойиб иқтибосга кўзим тушди: “Инсон ҳаёлларидаги эмас, мавжуд нарсани излаши керак”. Жуда ажойиб фикр. Унинг ҳамма тадқиқотларига илҳом берадиган кичик расм бор эди. Иқтибоснинг ўзи жуда ажойиб эшитилди, ундан чиқаётгандек туюларди ва лентани пастга силжитишимдан олдин, бир неча дақиқа давомида мени ўзига ром қилиб турди.

Фақат бир муаммо бор эди. Аслида, Эйнштейн бунақа демаган.

Бироз вақт ўтиб Эйнштейннинг яна бир “машҳур”

иктибосига навбат келди: “Ҳар бир киши даҳо бўла олади. Аммо агар балиқни дарахтга чиқиш қобилиятига қараб баҳоласангиз, у ўзини бутун умр аҳмоқ деб ҳисоблайди”.

Бу гап ҳам Эйнштейнга тегишли эмас.

“Технология қачондир инсонлар ўртасида оммалашадиган кун келишидан қўрқаман. Ушанда дунёда фақатгина аҳмоқлар авлоди яшайди”.

Бу гап ҳам уники эмас.

Эйнштейн, шубҳасиз, интернетда энг кўп жабр кўрган тарихий шахс. У маданиятимизнинг “ақлли дўсти” га ўхшайди, овозимиз баландроқ чиқиши учун шунчаки унинг номидан гапириб қўямиз. Унинг ғамгин юзи дунёдаги барча соҳага оид иқтибосларни безайди: эътиқоддан тортиб, руҳий ҳасталикларгача. Уларнинг ҳеч қайсисининг илм-фан билан алоқаси йўқ. Бечора олим қабрида тик турган бўлса, не ажаб?

Одамлар уни шунчалик шарманда қилиб ташлашганки, у ўзига хос афсонавий қаҳрамонга айланиб бўлган. Масалан, Эйнштейн мактабда жуда ёмон ўқиган, деган фикр хато. У ёшлигидан бошлаб математика ва илм фанни жуда яхши тушунган, 12 ёшидаги ёзги таътил мобайнида мустақил равишда алгебра ва Евклид геометриясини ўрганган, 13 ёшида Эммануэл Кантнинг “Соф онгнинг танқиди” асарини ўқиб тугатган. Тенгдошлари энди мустақил ҳаётга қадам қўйишни бошлаётган пайтда у докторлик даражасини олган. Бундан кўриниб турибдики, мактабдаги ишлари чакки бўлмаган. Ҳар ҳолда шундай дейишимизга асос бор.

Эйнштейннинг дастлабки ниятлари унчалик катта бўлмаган, у шунчаки ўқитувчи бўлишни истарди. Аммо немис муҳожирини бўлгани сабабли Швейцариядаги бирорта маҳаллий университетга жойлаша олмади. Охир-оқибат, отасининг дўсти ёрдами билан, патент марказига ишга киришга муваффақ бўлди. Аммо бу ерда айтарли иш қилмаган Эйнштейн

кун бўйи хонада ўтириб, келажакда бутун дунёни ўзгартириб юборадиган физик назариялар ҳақида бош қотиришига яхши шароит яратиб олганди. 1905 йилда у нисбийлик назариясини яратди, бу унга дунё даражасида машҳурлик берди. У патент марказини тарк этди. Президентлар ва давлат раҳбарлари у билан дўстлашишга интила бошлашди. Қисқаси ҳаммаси ажойиб эди.

Бутун умри давомида Эйнштейн физикада бир нечта инқилоб қилишда давом этди. Нацистлардан қочиб юрди, АҚШни ядро қуролининг зарурати (хавфи)дан огоҳлантирди, ўзининг тилини чиқариб турган расми билан машҳур бўлди.

Бугунги кунда эса у ҳеч қачон айтмаган афоризмлари ва иқтибослари билан жуда машҳурдир. Нютон давридан бери физика ҳамма нарсани макон ва замон нуқтаи назаридан ўлчаш мумкин деган ғояга асосланганди. Тасаввур қилинг, ёнимда ахлат қутиси турибди. Унинг коиноғда ўз ўрни бор. Агар мен уни кўтарсам ва хонадан зарб билан отиб юборсам, вақт ўтиши билан унинг фазода жойлашувини назарий жиҳатдан ўлчаб, тезлиги, траекторияси, инерцияси ва деворда қанча ҳажмда из қолдиришини аниқлашимиз мумкин бўлади. Бошқа параметрлар ҳам ахлат қутисининг макон ва замон бўйлаб ҳаракатланишини ўлчаш орқали аниқланади.

Макон ва замон универсал доимийликлар саналади. Улар ҳеч қачон ўзгармайди. Ҳамма нарса улар орқали ўлчанади. Тўғри эшитиляптими? Албатта!

Сўнгра Эйнштейн бир қарорга келди ва деди: “Одатий нарсалардан воз кеч; сен ҳеч нарсани билмайсан, Жон Сноу”. Ва дунёни ўзгартирди. Шу орқали Эйнштейн макон ва замон доимий ўзгармас эмаслигини исботлади. Аслида, макон ва замон ҳақидаги тасаввурларимиз вазиятга қараб ўзгариши мумкинлиги аён бўлди. Масалан, маълум бир вақт ким учундир 10 сония бўлиб туюлса, ким учундир 5 сония. Кимдир учун

бир метр бўлиб туюлган масофа, кимдир учун бир неча сантиметрдек туюлади.

ЛСДга ўтириб қолган одамлар учун бу хулоса табиий бўлиши мумкин. Аммо ўша пайтдаги физика дунёси учун бу яққол аҳмоқлик бўлиб туюлди.

Эйнштейн макон ва замон кузатувчининг фикрига қараб ўзгариши мумкинлигини, яъни нисбийлигини намоиш этди. Ёруғлик тезлиги ўзгармас доимий бўлиб, у орқали кўп нарса ҳисобланади. Биз ҳаммамиз доимо ҳаракатдамиз ва ёруғлик тезлигига қанчалик яқинлашсак, вақт шунчалик секинлашади ва коинот ҳам кичраяди.

Келинг, сизнинг жуда ўхшаш эгизагингиз бор, деб тасаввур қилайлик. Эгизак бўлганингиз сабабли, ёшларингиз ҳам тенг. Шеригингиз сайёралараро кичик саёҳат қилишга қарор қилди ва иккалангиз ҳам алоҳида космик кема бўйлаб саёҳатга чиқдингиз. Сизнинг кемангиз секундига 50 километр тезликда ҳаракатланади, аммо эгизагингизнинг кемаси ёруғлик тезлигида – секундига 299 км тешилиқда учади. Иккалангиз ҳам бир мунча вақт космосда саёҳат қилишга, бир нечта ажойиботларни қидириб топишга ва йигирма йил ўтгандан кейин яна учрашишга келишиб оласиз:

Уйга етиб келганингизда, жуда ҳайратланарли нарса содир бўлди. Сиз йигирма ёшга қариган бўлсангиз, эгизагингиз деярли ўзгармаган бўлади. У йигирма йил “йўқолиб кетган” бўлса ҳам, аслида, у кемада атиги бир йил ўтказган бўлади.

Бу нима деган гап?

Эйнштейн айтганидек, “Дўстим, бу бидъат” (аммо Эйнштейн бунақа демаган).

Эйнштейннинг мисоли ҳар қандай ўзгармас доимийлик ҳақидаги тасаввуримиз қанчалик нотўғри экани ва бу хатолар бизнинг дунёга бўлган қарашимизга қандай таъсир қилиши мумкинлигини кўрсатиб беради. Макон ва замон ўзгармас, доимий, деб тасаввур қиламиз, чунки бу бизнинг дунёни қандай англаши-

мизни кўрсатиб беради. Аммо улар аслида ўзгармас ва доимий эмас, балки кимлар учундир ўзгарувчи, жумбоқли, ноаниқ доимийдир. Ҳаммаси ўзгариб кетди.

Мен бу бош оғриғига олиб келадиган нисбийлик тушунчасини тўла маъқуллаймаман, чунки шунга ўхшаш нарса психологиямизда ҳам давом этишига ишонаман: Тажрибамизга кўра ўзгармас доимий деб ҳисоблаганларимиз аслида мутлақо унақа эмас. Биз ҳақиқат деб ўйлаган нарсаларнинг кўпчилиги тушунчамизга қараб нисбийдир.

Психологлар ҳеч қачон бахт устида тадқиқотлар олиб бормаган. Психология деярли бутун тарихи давомида фан сифатида ҳаётнинг ижобий ва яхши жиҳатларни ўрганмаган, балки инсон ҳаётидаги барча бемаъниликлар, руҳий касалликлар ва эмоционал бузилишларни келтириб чиқарадиган омиллар, одамларга энг ёмон азоб-уқубатларга қарши курашда ёрдам бериш усулларини қидирган.

1980 йилдан бошлаб бир нечта жасур олимлар қуйидагилар ҳақида бош қотира бошлашди: “Бир сония тўхтаб туринг, менинг ишим ташвишланиш. Нега биз инсонларни бахтли қилиш тўғрисида ўйламаяпмиз? Келинг, бу ишни бошлаймиз”. Ҳамма жой тантанага тўлиб кетди, чунки тез орада “бахт” китоблари китоб жавонларини босиб кетди, ҳаётдан зериккан, тушқунликка тушган ўрта синф вакилларига миллионлаб нусхада сотила бошланди.

Психологлар бахт устида тадқиқот ўтказишни бошлаганларида қиладиган илк ишларидан бири бу оддий сўров ўтказиш эди. Бир нечта катта гуруҳлардаги одамларни оларди ва уларга қоғоз тарқатарди – эслаб қолинг, бу 80- ва 90-йилларда бўлиб ўтаётган воқеалар эди. Қоғоз сигнал беришни бошлаши биланок, ҳар бири тўхташи ва қуйидаги 2 саволга жавоб бериши талаб этиларди:

1. Айни пайтда ўзингизни қанчалик бахтли ҳис этасиз? 10 баллик шкалада жавоб беринг.

2. Ҳаётингизда айни пайтда нима содир бўлмоқда?

Тадқиқотчилар турли соҳаларда фаолият олиб борадиган юзлаб одамлардан минглаб натижаларни тўплади ва кашф этганлари ажабланарли ва жуда зерикарли эди: жуда кўпчилик одам ўз бахтини «7» баҳога лойиқ кўрган. Универмагдан сут сотиб олиш? Етти. Ўғлининг бейсбол ўйинида қатнашиш? Етти. Мижоз билан манфаатли шартнома тўғрисида хўжайинга хабар бериш? Етти.

Янада даҳшатлироқ нарсалар ҳам содир бўлган — Онам саратон касалига йўлиқди. Уй учун ипотека тўловини тўлашга улгурмадим, кенжамиз боулинг ўйини давомидаги бахтсиз ҳодиса оқибатида қўлидан айрилди - бахтнинг даражаси қисқа вақт ичида икки ёки бешга тушган бўлса ҳам, бир мунча вақт ўтгач яна еттига қайтди.

Бу ўта ижобий воқеаларга ҳам тегишли эди. Ишдан дадил мукофот пули олиш, таътилни кўнгилдагидек ўтказиш, никоҳлар — ушбу воқеалардан сўнг натижалар қисқа вақт давомида тепага кўтарилиб, сўнг кутилганидек 7 га қайтади.

Бу нарса тадқиқотчиларни ҳайратлантирди. Ҳеч ким тўлақонли бахтли эмас, аммо шу билан бирга ҳеч ким мутлақ бахтсиз ҳам эмас. Кўринишидан, одамлар, шароитидан қатъи назар, доимий равишда «мўътадил, аммо тўла қониқарли бўлмаган» бахтиёрлик ҳолатида яшайдилар. Бошқача айтганда, ҳаммаси жуда яхши, аммо янада яхшироқ бўлиши мумкин эди.

Афтидан, биз бутун ҳаётимиз давомида бундай «еттинчи даражадаги бахт» атрофида айланамиз. Биз доимо тўхталиб ўтадиган бу доимийлик миямизни озгина тозалайди ва биз яна ва яна унинг ҳийла-найрангига ишониб қоламиз.

Ушбу ҳийла миямизга қараб: “Биласан, менда ҳозир бироз кўпроқ бўлганида, охир-оқибат ўнга етиб борман ва у ерда муқим ўрнашиб қоламан”, дейди.

Кўпчилигимиз ҳаётимизнинг кўп қисмини шу тарзда яшаб ўтамиз ва доимо орзу қилинган ўн баҳо кетидан қувамиз.

Бахтли бўлишим учун ишимни ўзгартиришим ке-

рак, дейсиз ва янги ишга ўтасиз. Бир неча ойдан сўнг “қанийди, янги уйим бўлганида эди, ўзимни бахтли ҳис этардим”, деган фикр хаёлингизни эгаллаб олади ва янги уй сотиб оласиз. Орадан яна вақт ўтиб, энди таътилни соҳилда ўтказиш орзуингизга айланади ва буни амалга оширасиз. Соҳилда тобланиб ётар экансиз, ўйлай бошлайсиз: “Тўла бахтга эришиш учун менга яна нима керак?” Лаънати, мохито! Мохито қуйиш шунчалар қийинми? Шу сабаб, ўз мохитоингизни деб тушкунликка тушасиз, фақатгина ўша мохито сизга 10 баҳо олиб келишига ишонасиз. Биринчисини ичасиз, сўнг иккинчисини, учинчисини... Бу нима оқибатларга олиб келишини яхши биласиз: қаттиқ бошоғриқ билан уйғонасиз ва ўзингизнинг бахт даражангизни 3 га баҳолайсиз.

Эйнштейн маслаҳатини ёдга оламиз: “Ҳеч қачон коктейлларга шакар аралаштирманг. Мабодо, ростдан ҳам аралаштиришни хоҳласангиз, сизга газланган сув тавсия қиламан. Агар пудингиз ошиб-тошиб кетган бўлса, шампан виноси сотиб олган маъқулароқ”.

Ҳар биримиз ўзимизни сўзсиз ҳаётимизнинг ўзгармас доимийси деб биламиз – ўзимизни ўзгармас деб ўйлаймиз, аммо тажрибамиз об-ҳаво каби ўзгаради. Баъзи кунларда қуёш чарақлайди, баъзи кунларда эса осмонни булут қоплайди. Осмон ўзгарса ҳам, биз ўзгармаймиз.

Аммо бу тўғри эмас, аслида, бутунлай тескариси. Азоб-уқубат ўзгармас, доимийдир. Одам ҳис-туйғулари ва тахминларини ўз азобининг муайян миқдорига мос келадиган тарзда ўзгартиради. Бошқача айтганда, осмон қанчалик мусаффо бўлмасин, миямиз хафа бўлиш учун етарли булутларни тасаввур қила олади. Оғриқнинг доимийлиги “гедонистик югуриш йўлакчаси” сифатида машҳур бўлган ҳодисага олиб келади. Ўрни орзу қилиб, югурасиз, югурасиз, югурасиз. Ҳар қанча югурманг, барибир еттига бориб тўхтайсиз. Азоб ҳар доим ҳозир-у нозир. Фақатгина идрок сизни ўзгартира олади. Ҳаётингиз

яхшиланиши биланоқ, кутганларингиз ўзгаради ва яна ҳаётдан норози бўла бошлайсиз.

Аммо азоб қарама-қарши йўналишда ҳам ишлайди. Биринчи марта татуировка қилдирган даврларимни яхши эслайман. Дастлабки дақиқаларида жуда ҳам кучли оғриқ бўлган. Мен бу 8 соатлик қийноққа қандай розилик бериб қолганимни тасаввуримга сиғдира олмасдим. Аммо, учинчи соатга бориб, анча бўшашдим, татуировка устаси эса ишлашда давом этаверди.

Ҳеч нарса ўзгармади: ўша игна, ўша қўл, ўша уста. Аммо онгим ўзгарди: оғриқ одатий ҳолга айланди ва ўзимнинг севимли еттинчи поғонамга қайтган эдим.

Бу кўк нуқта эффектининг бошқачароқ талқини эди. Бу Дуркгейм орзу қилган “мукамал” жамият эди. Бу Эйнштейн нисбийлик назариясининг психологик кўриниши эди. Бу умрида жисмоний зўравонликни бошидан кечирмаган, аммо онгини йўқотган кишининг китобдан дуч келган ноқулай сўзларни юлиб олиб, “зўравонлик” деб даъво қилиши эди. Бу “ҳақсизликлар ҳақида фильмлар кўпайиб кетгани сабабли жамият эгаллаб олинмоқда ва таназзулга юз тутмоқда” деган ортиқча бўрттириш эди.

Кўк нуқта эффекти ҳамма жойда бор. У барча ҳиссиёт ва мулоҳазаларимизга таъсир кўрсатади. Атрофимиздаги ҳамма нарса енгил норозилигимизга мослашади. Бу эса бизни бахтга эришишимизга тўсқинлик қилади.

Қадим замонларда, ҳаёт жуда оғир бўлган. Очлик, ўлатлар ва тошқинлар одатий ҳол эди. Ахолининг жуда кўп қисми қул қилинган ёки туганмас урушларга жалб этилган, қолган қисми ҳам бекор турмаган, зolim ҳукмдордан олқиш олиш мақсадида тунда бир-бирининг бўғзига пичоқ тортган. Қотилликни исталган ерда учратиш мумкин бўлган. Одамлар узоқ яшамаган, нари борса, ўттизга кирган. Инсон ҳаётининг аксарият қисми шу тарзда ўтган: ифлослик ва очлик.

Илм-фан ҳаётимизга кириб келгунгача азоб-уқубат

кутилган меҳмон каби эди. Антик давр файласуфлари бахтни фазилат санашмаган. Аксинча, улар ўздан кечишни яхши амал деб ҳисоблашган, чунки ҳаётдан завқланиш ёқимли, шу билан бирга хавfli бўлган. Тўғри маънода гапирадиган бўлсак, қайсидир довдирнинг озроқ сусткашликка йўл қўйиши билан икки дақиқадан кейин қишлоқнинг ярми ёниб кул бўлади. Эйнштейн “айтмаганидек”, “Ичаётганингизда машъала атрофида ўтирманг, акс ҳолда, кулгига қоласиз”.

Илм-фан ва технология ривожланиши биланоқ бахт тушунчаси “мода”га кирди. Инсоният ҳаётни яхшилаш воситасини ўйлаб топганидан кейин “Яна нимани ўзгартириш керак?” саволи урфга кирди. Ўша даврдаги бир қанча файласуфлар инсониятнинг асосий мақсади бахтни тарғиб қилиб, азоб-уқубатни камайтириш деган қарорга келишди.

Бир қарашда бу жуда ажойиб ва олижаноб иш эди. Ким ҳам бироз бўлса-да азоб-уқубатлардан қутулишни хоҳламаса? Қайси нодон буни ёмон гоё дея олади?

Ҳа, ўша нодон менман. Бу яхши гоё эмас.

Сиз барибир азобдан қутула олмайсиз, сабаби оғриқ инсон ҳолатининг ўзгармас доимийсидир. Шунинг учун ундан қутулишга ҳаракат қилиш, ундан ўзини ҳимоялаш бизга фақат зарар етказади. Азоб-уқубатни енгиллатишга бўлган ҳар қайси ҳаракат ундан халос бўлишнинг ўрнига, унга қарши туриш қобилиятини кучайтиради, холос. Ҳар бир бурчақда даҳшатли арвоҳлар кўзимизга кўрина бошлайди, ҳар бир ҳукумат кўзимизга золим ва шафқатсиз бўлиб кўринаверади, ҳамма нарсадан ёмонлик ва нафрат кутаверамиз.

Қанчалик тараққиёт сезилмасин, қанчалик тинч, бахтли ва қулай ҳаёт тарзига эга бўлмайлик, кўк нуқта эффекти бизни маълум миқдордаги азоб ва норозилик томон тортаверади. Лоторядан миллионлаб доллар пул ютган одамлар бутун умр бахтни ҳис қилиб яшайди, дея олмаймиз. Улар одатий нарсаларни ҳис қилишади. Бахтсиз ҳодиса туфайли фалажланиб

қолган одамлар бутун умр бахтсиз бўлиб яшамайдилар. Улар ҳам одатий нарсаларни ҳис қилишади.

Азоб-уқубат бор экан, ҳаёт мавжуд. Ижобий ҳиссиётлар вақтинча азоб-уқубатдан халос қилади, салбийлари эса уни вақтинча кучайтиради. Азобдан тўла қутулишга уринсангиз, барча ҳиссиётларни ўлдириб қўясиз. Бу худди жимгина, ҳеч кимга сездирмасдан ҳаётдан умидини узишга ўхшайди.

Эйнштейн бу ҳақида жуда топиб гапирган:

“Оқим тўсиқларга дуч келмагунича сокин оққани каби, инсон ва ҳайвонлар хоҳиш-истакка мувофиқ қилинадиган ҳаракатларни пайқамайди ва англаб етмайди. Агар инсон ниманидир пайқаса, хоҳиш-истак барбод бўлади ва кутилмаган зарбага дуч келади. Аксинча, хоҳишларимизга қарши чиқадиган, уни ранжитадиган, газаблантирадиган, қисқача айтганда, ёқимли ва оғриқли бўлган нарсалар бизга осонликча таъсир кўрсатади. Бутун бошли танамиз саломатлиги ҳақида эмас, балки пойабзалимиз қисганида юзага келадиган оғриқ ҳақида ўйлаганимиз каби, муваффақиятга эришиш йўли ҳақида эмас, балки аҳамиятсиз майда-чуйда муаммолар ёки бизни муттасил хафа қиладиган нарсалар ҳақида ўйлаймиз”.

Ҳа, бу фикрлар ҳам Эйнштейнники эмас. Булар Эйнштейн каби немис бўлган ва кулгили соч турмаги эгаси Шопенгауэрники. Аммо гап шундаки, азоб-уқубатлардан қочиб қутулиб бўлмайди, чунки ҳаётнинг турган-битгани ўзи азоб-уқубатдир.

Шундай қилиб, умид бир вақтнинг ўзида ҳам ўз-ўзини йўқотади, ҳам ўз-ўзини абадийлаштиради: истаганимизни қўлга киритсак ҳам, ўзимиз хоҳлаганимиздек хотиржамлик ва фаровонликка эришсак ҳам, онгимиз барқарор бахтсизлик ҳиссини бир маромда сақлаб туриш учун мослаштиради, шу сабаб янги умид, янги эътиқод, янги зиддиятларни шакллантириш учун кураш олиб боради. Газабланган юзларда ҳеч қанақа газаб кўрмаймиз. Ноахлоқий иш таклифларида ҳеч қанақа ахлоқсизлик кўзга ташланмайди. Ҳаво қанчалик қуёшли

бўлмасин, осмон ҳар қанча мусаффо бўлмасин, бир парча бўлса ҳам, булут сузиб юради.

Шу сабабли, бахтга интилиш нафақат муваффақиятсизлик билан якун топади, балки бу имконсиздир. Бу худди орқангизга қадалган таёқнинг учига боғлаб қўйилган сабзини тутишга интилишга ўхшайди. Қанча олдинга юрсангиз, яна шунча олдинга боришга мажбур бўласиз. Сабзи якуний мақсадингизга айланганида, ўзингизни шу мақсадга эришиш воситасига айлантирасиз. Бахтни таъқиб қилганингизда эса, унга эришиш имконияти пасайиб бораверади.

Бахтга интилиш маданиятимиздаги азалдан белгилаб қўйилган зарарли қадриятдир. У одамни муваффақият сари етакламайди, балки йўлдан адаштиради. Яхши яшаш азоб-уқубатдан асраб қолмайди; бу шунчаки тўғри сабабларга кўра азобланишни англатади. Агар шунчаки мавжуд бўлганимиз сабаб азобланишга гирифтор бўлсак, яхшироқ азоб чекиш йўллари ни ўрганиш зарар қилмайди.

Ҳаётдаги ягона танлов

1954 йилда 75 йиллик истибдод ва 20 йиллик урушлардан сўнг Вьетнам халқи Францияни мамлакатдан қувиб чиқаришга муваффақ бўлди. Бу, шубҳасиз, қувончли воқеага айланиши керак эди. Муаммо шунда эдики, хатарли совуқ уруш, яъни либерал ғарб капиталист кучлари ва шарқий коммунист блоки ўртасидаги халқаро диний уруш давом этаётган эди. Французларга ҳужум уюштирган йигит Хо ши Миннинг коммунист экани ошкор бўлгач, 3-жаҳон уруши бошланиб кетиш эҳтимоли ошди.

Катта уруш келиб чиқишидан қўрқувга тушган бир нечта давлат раҳбарлари Швейцарияда думалоқ стол атрофида ўтириб, ядровий қирғинларсиз Вьетнамни иккига бўлишга келишиб олишди. Ҳеч кимга ҳеч нарса қилмаган давлат иккига бўлинишга лойиқ эдими, деб

мени саволга тутманг. Ҳамма бир овоздан Шимолий Вьетнамни коммунизмда яшашига, Жанубий Вьетнамни капиталист бўлишига келишиб олди. Шу билан ҳамма мурод-мақсадига етди.

(Балки унақа эмасдир.)

Бир нечта муаммолар келиб чиқа бошлади. Ғарб кучлари муқобил сайловлар ўтказилгунгача Нго Дин Зем исмли шахсни ҳокимиятга олиб келишди. Бошида, Зем ҳаммага ёққандек таассурот уйғотди. Католик динига содиқ, француз тилини яхши биладиган бу одам бир неча йил Италияда яшаган ва бир неча тилда эркин гаплаша олган. У билан учрашган АҚШ вице-президенти Линдон Жонсон уни "Осиёнинг Уинстон Черчилли" деб атади. У аслида бошқалардан фарқ қилмасди.

Зем, шунингдек, харизматик ва шуҳратпараст эди. У нафақат ғарб етакчиларида, балки Вьетнамнинг собиқ императорида ҳам таассурот қолдирди. Зем жануби-шарқий Осиёга охир-оқибат демократия ўрнатадиган шахс сифатида тарихда қолишига ҳаммани ишонтирди.

Сезиб турганингиздек, бу амалга ошмади. Ҳокимият тепасига келганига 1 йил бўлмай туриб, Шимолий Вьетнамдаги ўз сиёсий партиясидан бошқа барча партияларни таъқиб остига олди. Мамлакатда референдум ўтказиш пайти келганида барча сайлов участкаларини назорат қилишни акасига топширди. Сиз бунга ишонмассиз, аммо Зем сайловда ғалаба қозонди. 98,2 фоиз овоз билан!

Эҳтимол, Земни дунёдаги энг жирканч одам деб ўйлаётгандирсиз. Жанубий Вьетнам етакчиси Хо Ши Мин ҳам жуда жирканч шахс эди. Коллежда ўқиганимда шу хулосага келганман: геосиёсий назариянинг биринчи қоидаси шундан иборатки, агар сиз иккита жирканч билан ёнма-ён яшасангиз, миллионлаб одамлар курбон бўлади.

Бу худди Вьетнам фуқаролик урушини бошидан кечиргандаги ҳолатга ўхшайди.

Сизга Зем ҳақида жуда ҳайратланарли бир нарсани

айтиб беришни хоҳлардим, аммо шундан сўнг у сизнинг тасаввурингиздаги энг золим кимсага айланиб қолади. У бутун бошли бошқарувни оила аъзоларига ва коррупционер дўстларига топшириб қўйди. У ва оиласи тўкин-сочинликда, айшини суриб юрганида, қишлоқлардаги юз минглаб одамлар қашшоқлик ва очарчилик сабаб ўлимга дучор бўлишарди. Земнинг ўз ишига нолайиқ ва лаёқатсиз бўлгани сабабли, АҚШ Вьетнамнинг ҳалокатини олдини олиш мақсадида аралашига мажбур бўлди, бу эса биз Вьетнам уруши деб биладиган воқеанинг бошланиб кетишига сабаб бўлди.

Зем қанчалик жирканч бўлишига қарамай, Ғарб кучлари унинг орқасида туришда давом этди. Ахир, у либерал капитализм эътиқодига сўзсиз бўйсунувчи ва Коммунизм босқинига қарши жиддий курашувчи ғарбликларнинг ўз одами эди-да. Зем уларнинг эмас, ўз эътиқодига содиқлигини англаб етиш учун ғарбликларга жуда кўп йил ва сон-саноксиз ўлимлар керак бўлди.

Кўпгина золимлар сингари, Земнинг энг сеvimли машғулотларидан бири ўзини ҳурмат қилмайдиган одамларни таъқиб қилиш ва ўлдириш эди. Католик мутаассиби бўлгани ҳолда, Буддистларни ёмон кўрарди. Муаммо шунда эдики, ўша пайти Вьетнамдаги 80 фоиз аҳоли буддистлардан ташкил топганди, шу сабаб бу аҳоли томонидан яхши кутиб олинмаган. Зем буддистларга оид байроқ ва баннерларни таъқиқлади. Буддизм байрамлари ўтказилишини тўхтатиб қўйди. Буддизм динига эътиқод қилувчиларни ҳукумат ишларидан четлаштирди. Мамлакат бўйлаб юзлаб пагодаларни вайрона ҳолга келтириб, будда роҳибларини қашшоқликда яшашга мажбур қилди.

Будда роҳиблари тинч намоишлар ташкил қилишди, аммо уларнинг оғзи тезда ёпилди. Сўнгра норозиликлар янада кучайди, шу сабабли Зем қонунга зид равишда норозиликларни таъқиқлади. Полиция намоишчиларга тарқалишни буюрди, аммо роҳиблар буни рад этгач, полиция уларни қирғин

қила бошлади. Тинч намоишлардан бирида, ҳаттоки, қуролсиз роҳиблар устига гранаталар ёғдирилди.

Ғарб мухбирлари бу диний ғалаён давом этаётганини билишса ҳам, биринчи навбатда, Шимолий Вьетнам билан уруш бошланишидан чўчирдилар, шу сабаб бу воқеага унчалик аҳамият қаратмадилар. Муаммо кўлаמידан жуда кам одам хабардор бўлиб, деярли ҳеч ким тўқнашувлар ҳақида ёзишни хаёлига ҳам келтирмасди.

1963 йилнинг 10 июнида журналистлар кейинги куни Саигондаги президент саройи яқинидаги ғавжум кўчалардан бирида “муҳим” воқеа содир бўлиши ҳақида сирли хабар олишди. Аммо улар бунга етарлича эътибор қаратишмади ва кўпчилиги воқеа жойига бормасликка қарор қилишди. Келаси куни бир нечта журналист, атиги иккита сураткаш кўрсатилган жойда кўриниш берди. Улардан бири камерасини унутиб қолдирганди. Иккинчиси эса Пулитзер мукофотини кўлга киритди. Ўша куни диний эркинлик руҳидаги баннерлар осилган фируза рангли машинада бир қанча роҳиб ва роҳибалар олға юришарди. Роҳиблар маъруза қилишди. Одамлар тўхтаб, намоишларни томоша қилишди ва ишларига йўл олишди. Тиғиз кунда кўча одамлар билан тўлиб тошганди. Буддистларнинг норозилиги одатий ҳолга айланиб қолди.

Жараён Камбоджа элчихонаси ёнидаги чорраҳада ўзининг авж палласига етди ва шаҳардаги транспорт қатновини тўсиб қўйди. Бир гуруҳ роҳиблар фируза рангли машина атрофида ярим доира ҳосил қилиб, жимгина вазиятни кузатишарди. 3 нафар роҳиб машинадан тушди. Улардан бири чорраҳага, кўчанинг ўртасига ёстик қўйди. Тхит Куанг Дик исмли қария роҳиб эса ёстик ёнига юриб борди, унга бош қўйди, кўзларини юмди ва ором олишни бошлади.

Учинчи роҳиб эса машина юкхонасини очди, ундан 5 галлонлик канистерда бензин олди, уни Куанг Дик ётган жойга олиб борди ва унинг бошидан оёғигача бензин қуя бошлади. Одамлар оғизларини беркитишди.

Баъзилари бензин ҳидидан кўзларини пирпиратиб, юзларини кафтлари билан яширишди. Гавжум шаҳар чорраҳасида оғир сукунат чўқди. Ўткинчилар юришни тўхтатди. Полиция нима қилаётганини унутди. Ҳавода ҳам оғирлик пайдо бўлди. Муҳим ҳодиса содир бўлиш арафасида эди. Ҳамма кута бошлади.

Бензин билан намланган кийимда ўтирган Куанг Дингнинг юзидан маъно уқиш амримаҳол эди. У қисқа ибодат матнини ўқиди, секин гугуртга қўл узатди, уни ёқди, ётган жойидан қимирламасдан, кўзини очмасдан гугуртни ерга ташлади ва ўзини ёқиб юборди.

Атрофини аланга эгаллади. Олов унинг вужудини қамраб олди. Устидаги халати тупроққа сингиб кетди. Териси қорайиб куйиб кул бўлди. Ҳавонинг хушбўй ифори куйган гўшт, бензин ва тутун билан алмашди. Оломон орасида фарёд ва қичқириқлар янгради. Кўпчилик ерга ўтириб қолди, айрим одамлар ўзини йўқотиб қўйди. Баъзилари эса, ҳайратланиб, нима содир бўлаётганини англолмай ҳалак эди.

Аммо Куанг Динг ҳали ҳам ҳаракатсиз эди.

“Нью-Йорк Таймс” мухбири Девид Ҳалберстам кейинчалик вазиятни шундай тасвирлаб берганди: “Кулишни ҳам, йиғлашни ҳам билмасдим. Бирор нима ёзишга ва кимнидир сўроққа тутишга қўлим бормасди. Фикрларим чалкашиб кетди. Аланга ичида ёниб-куйса ҳам, бирорта аъзоси қимир этмади, бирорта сас чиқармади, унинг ташқи қиёфаси атрофида йиғлаётган одамлардан тубдан фарқ қиларди”.

Куанг Дингнинг ўзини-ўзи ёндириши воқеаси жуда тез тарқалди ва сайёрадаги минглаб одамларнинг ғазабини кўзитди. Воқеадан саросимага тушган Зем ўша кечадаёқ радио орқали халққа мурожаат йўллади. У буддавийлик дини етакчилари билан музокаралар ўтказишга ва вазиятни тинч йўл билан ҳал этишга ваъда берди.

Аммо энди кеч эди. Земнинг обрўси энди қайта тикланмасди. Тўғри, нима ёки қандай ўзгарганини тасвирлаб бериш қийин эди, аммо, энг муҳими,

об-ҳаво ўзгариб, кўчалар анча жонланиб қолди. Гургуртнинг асфалтга урилиши ва сураткашнинг шу кадрни эътиборсиз қолдирмагани Земнинг кўринмас қудратини заифлаштирди, буни ҳамма кўриб-билиб турарди, жумладан, Земнинг ўзи ҳам.

Кўп ўтмай, минглаб одамлар унинг ҳокимиятига қарши норозилиklarини ифодалаб, кўчага чиқишди. Унинг ҳарбий қўмондонлари буйруқларини бажармай қўйди. Маслаҳатчилари қарорларига эътироз билдира бошлашди. Ниҳоят, АҚШ уни бошқа қўллаб-қувватламаслигини билдирди. Президент Кеннеди тез орада Зем ишонган генералларнинг уни йўқ қилиш борасидаги қарорини қўллаб-қувватлади. Ёнаётган роҳиб сурати тўғонни бузиб ташлаб, сел келишига сабаб бўлди. Бир неча ойдан сўнг Зем ва унинг оиласи қатл этилди.

Куанг Дингнинг ўлими сурати воқеа-ҳодисаларнинг шов-шув бўлиб кетишидан олдинги тўлқин эди. Сурат инсоннинг Роршах синовига айланди: ҳар бир киши унда ўз қадриятларини ва курашларини акс эттирарди. Россия ва Хитой коммунистлари Ғарб капиталистларига қарши ўз тарафдорларини йиғиш мақсадида бу суратни чоп этишди. Шарқда содир этилган ваҳшийликларга қарши откриткалар бутун Европа бўйлаб сотилди. АҚШдаги урушга қаршилар гуруҳи мамлакатнинг урушга қўшилишига норозилик сифатида суратни чоп этди. Консервативлар ушбу расмдан АҚШнинг урушга қўшилиш зарурати учун далил сифатида фойдаланишди. Ҳаттоки, президент Кеннеди ҳам “тарихдаги ҳеч бир сурат бу каби бутун дунёни ларзага келтирмаган” ини тан олишга мажбур бўлди.

Куанг Дингнинг ўзини-ўзи ёқиб юбориши фотосурати одамларда ғоят муҳим ва умумбашарий бўлган бир нарсани кўзғатди. У дин ва сиёсатдан мутлақо ҳоли эди. Ушбу фотосуратда инсон ҳаётининг янада муҳим таркибий қисми мавжуд эди: ақлга сиғмайдиган оғриқларга дош бериш қобилияти. Мен ҳатто тушлик қиладиган столимда ҳам қимирламасдан ўтира олмай-

ман. Аммо бу одам танаси кулга айланса ҳам, умуман қимирламади. Сесканмади. Қичқирмади. Кулмади. Ёрдамга чақирмади. Ҳаттоки, ортида қолаётган дунёга сўнги нигоҳини ташлаш учун кўзини очмади.

Мутлақо ақл бовар қилмайдиган қатъият ҳақида гапириб ўтирмасак ҳам, унинг хатти-ҳаракатларида поклик мужассам эди. Бу руҳнинг тана устидан мутлақ галабаси эди.

2011 йилда Насим Толиб исмли одам “анти-мўртлик” концепцияси ҳақида ёзган. Толиб баъзи тизимлар ташқи кучлар босими туфайли кучсизланганидек, бошқалари ташқи кучлардан қувват олиши ҳақида баҳс юритган.

Ваза мўрт: уни синдириш жуда осон. Классик банк тизими жуда мўрт: иқтисодиёт ва сиёсатдаги қутилмаган ўзгаришлар унинг мувозанатдан чиқиб кетишига олиб келади. Эҳтимол, қайнонанинг билан муносабатлар ҳам жуда мўрт бўлиши мумкин: ҳар бир айтган сўзингиз унинг ҳамиятига тегиб, қуюшқондан чиқиб кетишига сабаб бўлиши мумкин. Мўрт тизимлар гўзал ва нозик гулларга ёки ўсмир ҳис-туйғуларига ўхшайди: уларни доимо асраб-авайлаш керак.

Ўшанда сизда мустаҳкам тизимлар пайдо бўлади. Мустаҳкам тизимлар ўзгаришларга тезда мослашади. Ваза мўрт бўлиб, ерга ташлашингиз билан синиб кетса, темир бочка жуда мустаҳкам бўлади. Уни ҳафта давомида бир неча маротаба ерга уришингиз мумкин, аммо унга ҳеч қанақа шикаст етмайди. Аввалги ҳолида тураверади.

Ҳамият сифатида биз кўп вақтимиз ва пулимизни нозик тизимларни ушлаб олиб, уларни янада мустаҳкамлашга сарфлаймиз. Бизнес мустаҳкамлиги учун яхши адвокат ёллаймиз. Молия тизими мустаҳкамланиши учун ҳукумат қарорлар қабул қилади. Ҳамиятимизни янада мустаҳкамланиши учун светофорлар ва мулк ҳуқуқи каби қонун-қоидалар ўрнатамиз.

Аммо, Толиб айтганидек, учинчи – “анти-мўрт” тизим ҳам мавжуд. Мўрт тизим инқирозга юз тутса,

мустаҳкам тизим ўзгаришларга дош берса, анти-мўрт тизим босим ва ташқи кучлардан қувватланади.

Стартаплар анти-мўрт тизимга яққол мисол бўла олади: улар тезда муваффақиятсизликка учраш ва муваффақиятсизликлардан сабоқ олиш йўлларини кидиради. Гиёҳванд моддалар сотувчилари ҳам анти-мўрт тизимга киради: дунёни қанчалик залолат эгалласа, “осмонда учиш”ни хоҳлаганлар шунчалик кўпаяди. Соғлом севги муносабатлари ҳам “анти-мўрт”ликка мисол бўла олади: бахтсизлик ва оғриқ муносабатларни заифлаштириш ўрнига, мустаҳкамлайди. Уруш қатнашчилари ҳам урушдаги тартибсизликлар аскарлар ўртасидаги муносабатларни совуқлаштириш ўрнига, уларни янада жипслаштирганини кўп эшлашади.

Инсон танаси қандай фойдаланилишига қараб ўзгариб бораверади. Агар олға интилиб, азоб-укубатга тик қараб юрсангиз, танангиз “анти-мўрт” бўлади ва қанча кўп азоб ва стресс ортганингиз сари, бақувватлашиб бораверади. Жисмоний машқлар ва жисмоний меҳнат орқали танангизнинг зўриқиши мушакларнинг жипслашишига сабаб бўлади, қон айланишини яхшилади ва сизга чиндан ҳам хушрўй қадди-қомат ато этади. Аммо стресс ва оғриқдан қочиб (кун бўйи Нефтлик киноларини томоша қилиб ётаверсангиз), мушакларингиз кучсизланади, суякларингиз мўртлашади ва заифлик ботқоғига ботиб бораверасиз.

Инсон онги ҳам худди шу тамойил асосида ишлайди. У ҳам қандай фойдаланишингизга қараб мўрт ва анти-мўрт бўлиши мумкин. Хаос ва тартибсизликка дуч келганимизда, онгимиз барча нарсани тушунишга ҳаракат қилади, тамойилларни аниқлайди ва ақлий моделларни яратади, келажакдаги воқеаларни башорат қилади ва ўтмишга назар солади. Бунинг номи “ўрганиш” дейилади ва бизни яхши томонга ўзгартиради. У бизга муваффақиятсизлик ва тартибсизликдан қувват олишимизга имкон яратади.

Аммо оғриқдан, стресс, тартибсизлик, фожиа ва без-

овталиқдан қочар эканмиз, мўртлашиб бораверамиз. Сабримиз тутаб адо бўлади, ҳаётимиз қисқариб, дунёнинг биз бардош бера оладиган кичкина қисми билан чекланади.

Чунки азоб ўзгармас доимийликдир. Ҳаётимиз қанчалик яхши ва ёмон давом этмасин, у доимо биз билан бирга. Охир-оқибат у бошқариладиган ҳолга келади. Фақат бир масала сўроқ остида: уни қабул қиласизми? Азобни қабул қиласизми ёки ундан қочасизми? Мўртликни танлайсизми ёки антимўртликними?

Нима қилсангиз ҳам, ким бўлсангиз ҳам, нима тўғрисида қайғурсангиз ҳам, ҳаммаси ушбу танловни акс эттиради: муносабатларингиз, жамиятга киришиб кетишингиз, ҳаётгий тажрибангиз кенглиги, ўзингизга бўлган ишончингиз ва жасоратингизнинг катталиги, ҳурмат қилиш, ишониш, кечириш, қадрлаш, тинглаш, ўрганиш ва раҳм-шафқат қилиш қобилиятингиз.

Агар ҳаётингиздаги ушбу нарсалардан бири мўрт бўлса, бу азобдан қочиш йўлини танлашингизга сабаб бўлади. Сиз оддий кўнгилхушлик, хурсандчилик ва ўз-ўзидан қониқиш каби болалик қадриятларини танлаган ҳисобланасиз.

Жамият сифатида, азобга қарши тура олиш тушунчаси жуда камайиб бормоқда. Бу бизга ҳеч қанақа бахт келтирмайди. Катта миқдордаги ҳиссий заифликни келтириб чиқариб, барчасини расво ҳолга келтиради.

Яна Тхит Куанг Дингга қайтсак. Унинг оловда ўзини ушлаб туриши ва хўжайинга ўхшаб ўтириши менда катта таассурот қолдирган. Кўпчилик замонавий ғарбликлар медитацияни дам олиш техникаси деб билади. Йога кийимларини киясиз ва тинч, сокин хонада 10 дақиқа давомида кўзингизни юмиб ўтирасиз. Телефонингиздан дунёдаги энг яхши одам эканингиз, сиз билан ҳаммаси яхши эканлиги, ҳаммаси тубдан ўзгараётгани, юрагингизга қулоқ солишингиз кераклиги ҳақидаги маърузалар жаранглаб туради.

Аммо буддистларнинг ҳақиқий медитацияси янада жўшқин бўлиб, замонавий иловалардан тубдан

фарқ қилади. Ҳақиқий медитация жим ўтиришни ва ўзингизни холис таҳлил қилишни талаб этади. Ҳар бир фикр, ҳар бир мулоҳаза, ҳар бир мойиллик, ҳар дақиқадаги безовталиқ, ҳиссиётларнинг портлаши, субъектив эътиқодларнинг ҳар бир акс-садоси идеал тарзда ушланади, тан олинади ва яна бўшлиққа қайтарилади. Энг ёмони, бунинг охири йўқ. Одамлар доимий яхши медитация қила олмаслигидан нолишади. Яхши бўлиш деган тушунчанинг ўзи йўқ. Ҳамма гап шунда. Сиз ундан ўзингизга керагини олишингиз керак. Керагини қабул қилинг. Керагига қучоқ очинг. Керагини севинг.

Бирор киши узоқ вақт давомида медитация қилганда, ҳар хил ярамас нарсалар пайдо бўлади: ғалати хаёлот, ўн йиллик армонлар, ғалати жинсий хоҳишлар, чидаб бўлмас зеркиши, ёлғизлик туйғусидан эзилиш. Уларни кузатиш, тан олиш ва қўйиб юбориш керак. Бу ҳам вақтинчлик.

Медитация, моҳиятига кўра “антимўртлик”нинг машғулоти дир: онгингизни чексиз хафагарчилик ва азоб-уқубатларни кўришга ва уларга хотиржамлик билан боқишга, «мен»ни эса бу тубсизликка тушишига йўл қўймасликка ўргатасиз. Шу сабаб ҳамма оддий кўринадиган нарса одатда жуда ёмон бўлади. Ахир, сиз шунчаки ёстиққа ўтирасиз ва кўзингизни юмасиз. Бунинг нимаси қийин? Тўғри позицияни эгаллаш ва ҳаракат қилмаслик учун иродани жамлаш шунчалик қийинми? Бу жуда осон бўлса ҳам, кўпчилик буни бажаришдан қўрқади.

Кўпчилик одамлар медитациядан ёш болалар уйга вазифани бажаришдан кўрққанидек кўрқишади. Бунга сабаб улар медитация аслида нима эканлигини билишида дир: медитация – азоб-уқубат билан ёнма-ён келиш, мия ва юракнинг ич-ичига назар солиш ундаги даҳшат ва роҳатни кўздан кечириш дир.

Одатда 1 соатлик медитация менга етиб ортади. Бу борада ўрнатган рекордим 2 кун қимирламасдан туриш бўлган. Охир-оқибат, миям мени ташқарига чиқишга ва кўнгилхушлиқ қилишга ундаган. Узоқ ва узлуксиз давом этган мулоҳаза менга қуйидаги тажрибани тухфа этди:

ўз ақлини бошқариш ҳисси шунчаки хом хаёл эканини англаб етиш ва даҳшатли зерикиш аралашмаси – шунчаки иллюзия. Ёқимсиз ҳиссиётлар ва хотираларни хаёлдан чиқариб ташланг (эҳтимол, болаликдаги олинган жароҳат) ва ёқимли ҳиссиётларга эга бўлинг.

Энди 60 йил давомида эртадан кечгача шу иш билан шуғулланишни тасаввур қилинг. Ичингиздаги чироқнинг ёруғ ва тинимсиз нур сочишини ўйланг. Азоб остонасин, антимўртлигингизни хаёл қилинг.

Тҳит Куанг Дингнинг диққатга сазовор томони сийёсий норозилиги туфайли ўзини оловга топширганида эмас. Балки бу ишни ҳаракатсиз, хотиржам, тинч ҳолатда амалга оширганидир.

Будда азоб-уқубатни икки ўқ билан яраланган ҳолатга ўхшатади. Биринч ўқ жисмоний азоб – тананинг пўлат ўқ томонидан тешилиши, танани эмирадиган куч. Иккинчи ўқ – руҳий азоб, миямизда ўрнашиб қолган воқеа-ҳодисаларнинг маъноси ва ҳиссиётлари, содир бўлган воқеага лойиққимизми ёки йўқ, деб миямизни банд этадиган ҳикоялар. Кўп ҳолларда, руҳий азоб жисмоний азобдан кўра ёмонроқ бўлади. Кўп ҳолларда, у узоқ вақт давом этади.

Медитация амалиётларидан хулоса қилган Будда фақатгина биринчи ўқ билан тайёргарлик кўрсак, ҳар қандай ақлий ва руҳий азобларга бардош бериш қобилиятимизни йўқотамиз, деган фикрни илгари сурган.

Етарли даражадаги эътибор, етарли антимўртлик, ҳақоратларнинг тегиб кетиши, танамизни тешиб ўтган жисм, танамиз бўйлаб сепилган бензин юзимиздаги чивиннинг беўхшов ғўнғиллашидан бўлак ноқулайлик келтириб чиқармайди.

Азоб-уқубат муқаррар бўлса, уни бошдан кечириш танловга асосланган бўлади.

Бошимиздан кечирадиган воқеа-ҳодисалар ва уларни талқин қилиш бир-биридан фарқ қилади.

Ҳис қилувчи миянинг ҳис қилиши билан ўйловчи миянинг ўйлаши ўртасида катта бўшлиқ бор. Бу

бўшлиқ ичида сиз ҳар қанақа қийинчиликка қарши туриш учун куч топа оласиз.

Болаларда азобга қарши бардошлилик хусусияти жуда паст бўлади, чунки боланинг бутун бошли этикаси азоб-укубатдан қочиш атрофида қурилади. Бола учун азоб-укубатдан қочишдаги муваффақиятсизлик ҳаётдан маъно ва мақсад топишдаги муваффақиятсизлик билан тенг.

Шу сабабли ўртача миқдордаги азоб ҳам болани нигилизмга мойил қилади.

Ўспиринларда азобнинг энг юқори даражаси мавжуд бўлади, чунки улар азоб деганда нимагадир эришиш учун тўланадиган товонни тушуннашади. Келажакдаги фойда учун азобга дош бериш тушунчаси қийинчилик ва муваффақиятсизликлар пайтида ўспиринларга умид бахш этади: Мактабда яхши ўқисам, келажакдаги иш фаолиятим учун пойдевор қуйган бўламан. Бесўнақай холамга сабр қилсам, оилам билан таътилни мароқли ўтказаман. Ҳар куни тонг саҳардан туриб бадантарбия қилсам, ташқи кўринишимга ҳамманинг ҳаваси келади.

Ўспирин ўзи кутган фойдага эришмаганида, азоб миқдори кутилганидан ошиб кетганида муаммо юзга келади. Бу ўспиринни ёш болага ўхшатиб қўяди, унинг умидлари чиппакка чиқади: Ўзимни шунча қурбон қилиб, топганим шу бўлдими? Шуми адолат? Бу ўспиринни нигилизм тубига чорлайди ва ёқимсиз ҳақиқат билан юзма-юз қилади.

Вояга етганларда ҳам азобнинг энг юқори даражаси мавжуд бўлади. Чунки вояга етган шахс ҳаёт маъноли бўлиши учун азоб-укубат зарурлигини, ҳеч нарса назорат қилинмаслиги ва савдолашиб бўлмаслигини, оқибатлардан қатъи назар қўлингиздан келган энг яхши ишни қилишингиз кераклигини яхши тушунади.

Психологик ўсиш деганда нигилизмдан қочиш, ҳаёт сизга нима туҳфа этса, ҳазм қилиб юбориш мақсадида мураккаб ва мавҳум қадриятлар иерархиясини шакллантириш жараёнидир.

Болалик қадриятлари мўрт бўлади. Бола қўлидан

музқаймоқни олиб қўйсангиз, экзистентал инқироз юзага чиқади – юрагингизни эзадиган даражада йиғлашни бошлайди. Ўспирин қадриятлари эса азобни ҳисобга олгани учун мустаҳкамроқ, шу билан бирга кутилмаган фожиали ҳодисаларга ҳам мойил бўлади. Ўспиринлик қадриятлари ҳаддан ошиқ азоб кучайганда ёки узоқ вақт давомида бузилиши мумкин.

Вояга етганлик қадриятлари эса антимўрт бўлади. Улар кутилмаган воқеалардан қувват олади. Муносабатлар ёмонлашиб бораверса, ҳалоллик даражаси шунчалик ошиб бораверади. Дунё қўрқинчли бўлиб боргани сари, унга қарши туриш учун жасоратни тўплаш осонлашиб бораверади.

Буларнинг барчаси умидсиз бўлишнинг фазилатлари, ҳақиқатан вояга етган кишининг қадриятлари ҳисобланади. Улар онгимиз билан юрагимизнинг икки юлдузидир. Ер юзида ҳар қандай нотинчлик, тартибсизлик юз бермасин, улар ҳаммасидан юқорида туради, уларга тегиб бўлмайди, улар доимо ёрқин нур сочишади, қоронғу кечаларда бизга йўл кўрсатади.

Азоб – қадрият

Кўпчилик олимлар ва техника ишқибозлари кун келиб ўлимнинг давosi топилишига ишонишади. Генларимиз ўзгартирилади ва оптималлаштирилади. Саломатлигимизга хавф туғдирадиган ҳолатларни аниқлайдиган ва бартараф қиладиган наноботларни яратамиз. Биотехнология танамизни абадий ҳолатга келтириш ва абадий яшашимизга имкон беради.

Бу фантастика ҳисобланса ҳам, баъзи одамлар умри давомида бунга гувоҳ бўлишига сўзсиз ишонишади.

Ўлим хавфидан халос бўлиш, биологик заифликни йўқ қилиш, барча азоб-уқубатлардан халос бўлиш ғояси бир қарашда жуда кулоққа ёқимли эшитилади. Аммо, ўйлайманки, буларнинг барчаси психологик ҳалокатга олиб келади.

Агар ўлимдан халос бўлсак, барча чекловлардан халос бўламиз. Чекловлардан халос бўлсак, қадриятларни аниқлаб олиш қобилиятидан маҳрум бўламиз. Ҳамма нарса сизга бир вақтнинг ўзида ҳам яхши, ҳам ёмон бўлиб туюлади. Бир вақтнинг ўзида сизнинг вақт ва эътиборингизга арзийдиган ва арзимайдиган бўлади. Чунки, сизда абадий вақт ва эътибор мавжуд бўлади. Битта телевизион шоуни юз йил давомида томоша қилаверасиз ва бу умуман аҳамият касб этмайди.

Муносабатларнинг ёмонлашиши ва дарз кетишига йўл қўйиб беришингиз мумкин, чунки, дунёда ҳамма абадий яшайди, шундай экан, не ғамингиз бор? Ҳар бир нотўғри хатти-ҳаракатингизни, ҳар қандай аҳмоқона инжиқлигингизни ушбу гап билан оқлай оласиз: “Бемалол, барибир бу мени ўлдира олмайди”.

Ўлим психологик жиҳатдан жуда керакли нарса, у ҳаётда яшаш учун инсонни руҳлантиради. Инсонда йўқотадиган нарса бўлади. Бир нарсани йўқотиб қўйиш ҳисси пайдо бўлмагунча, унинг қийматини аниқлаш имкони мавжуд бўлмайди. Нима учун курашиш кераклиги ва нимадан воз кечиш кераклиги англай олмайсиз.

Азоб қадриятларимизнинг валюта курсидир. Азоб ортидан келган йўқотишларсиз қадриятларни белгилаб олишнинг имкони бўлмайди.

Азоб барча ҳиссиётларнинг асосидир. Салбий ҳиссиётлар азоб-укубатни бошдан кечирганда пайдо бўлади. Ижобийлари эса азоблар енгиллашганида. Азоблардан қочиб, ўзимизни мўрт одамга айлантириб қўйганимизда, ҳиссий реакцияларимиз воқеанинг аҳамиятига мутлақо номутаносиб бўлади. Буюртма берган гамбургеримизда гўштдан кўра кўпроқ салат барги мавжуд бўлса, заҳримизни сочамиз. Ютубда ҳақлигимиз ҳақида видео томоша қилгандан сўнг, ҳаволаниб кетамиз. Экрани юқоридан пастга силжитганимиздек, юрагимизни тепадан пастга ўйнатамиз, ҳаёт ҳам бемақсад ғилдиракчага айланиб қолади.

Қанчалик анти-мўрт бўлганимиз сари, ҳис-

туйғуларимиз ёқимли бўлиб, ўзимизни назорат қилиш кўрсаткичларимиз ошиб, қадриятларимиз муҳимлашиб бораверади. Антимўртлик ривожланиш ва етуклик сўзлари билан маънодош ҳисобланади. Ҳаёт бу доимий азоб-укубатлар оқими бўлиб, ривожланиш оқимдан чиқиб кетиш йўлини топганда эмас, балки унга шўнғиб, унинг тўлқинлари узра муваффақиятли сузишни амалга оширгандагина содир бўлади.

Бахт кетидан қувиш эса, ривожланишдан, етукликдан ва фазилатлардан воз кечиш деганидир. Бунда сиз шунчаки ўзингизни ва онгингизни қандайдир ҳиссий жиҳатдан юқори мақсадга эришиш воситаси сифатида кўрасиз.

Бу ўзингизни яхши ҳис қилишингиз учун онгингизни қурбон қилиш деганидир. Бу қулайликка эришиш учун кадр-қийматингизни йўқотиш деганидир.

Антик давр файласуфлари буни яхши билган. Платон, Аристотел ва Стоиклар бахт ҳақида эмас, балки азобни енгиб ўтиш ва тегишли қурбонликларни амалга ошириш характери ҳақида гапирган – ўша даврдаги ҳаёт тахминан шунақа эди: узоқ ва азобли қурбонлик. Жасурлик, ҳалоллик ва камтарлик каби қадимий фазилатлар анти-мўртликнинг амалиётдаги кўринишларидир: улар тартибсизлик ва қийинчиликлар туфайли шаклланади.

Илм-фан ва технология асри ва ҳеч қачон тўхтамайдиган иқтисодий ўсиш юз берган уйғониш давригача мутафаккирлар Томас Жефферсон “Бахтга интилиш” деб ном берган ғояга ҳаммани ишонтиришган. Уйғониш даври мутафаккирлари илм-фан ва бойлик қашшоқлик, очлик ва касалликларни енгиллаштиргани сабабли азоб енгиллашувини ғалаба сифатида қабул қилишган. Кўпчилик эл ардоғидаги инсонлар ва зиёлилар бугунги кунда ҳам бу хатони такрорлашмоқда: улар иқтисодий ўсиш бизни нафақат жисмоний азоблардан, руҳий азоблардан ҳам ҳалос этади деб ўйлашади. Баъзи ўринларда уйғониш даври файласуфлари тўғри фикр билдирганлар. Масалан, баъзи азоблар

бошқаларидан кўра яхшироқдир. 20 ёшда ўлиб кетгандан кўра, 90 ёшда вафот этган афзалроқ. Касал бўлгандан кўра соғлом бўлган маъкулроқ. Бировга хизмат қилгандан кўра, озод бўлиш ва ўз мақсадларингиз кетидан қувиш афзалроқ. Шундай қилиб, “бойлик” азоб-уқубатларингиз қанчалик оғир-енгиллиги билан ўлчанади.

Биз антик давр файласуфларини унутиб қўйган кўринамиз: дунёда қанча бойлик кўпаймасин, одамлар қанча бойимасин, ҳаёт қанчалик осонлашмасин, ҳаётимиз маъноси феъл-атворимизнинг сифати билан, азоб-уқубатларга бўлган муносабатларимиз билан белгиланади.

Бахт кетидан қувиш бизни нигилизм ва бепарволик томонга бошлайди. У бизни қайтадан болаларча инжиқликка, тўхтовсиз ва туганмас хоҳишларга, ҳеч қачон тўлмайдиган тешикка, ҳеч қачон қондирилмайдиган чанқоқликка гирифтормас қилади. У барча ёмон ва зарарли одатларнинг, ўз-ўзига ачиниш ва ўз-ўзини хароб қилишнинг илдизидир.

Азоб кетидан қувар эканмиз, қандай азобланишни ўзимиз танлаш имкониятига эга бўламиз. Бу танлов азоб-уқубатларимизга мазмун бахш этади ва шунинг учун ҳам ҳаётимиз ҳам маъноли бўлади.

Азоб ҳаётнинг ўзгармас доимийси бўлгани сабабли, азоб орқали ривожланишга эришиш имконияти ҳам чексиздир. Биздан талаб қилинадигани, биз уни зериктирмаслигимиз, ундан юз ўтирмаслигимиздир. Биз унга чиппа ёпишиб, ундан маъно-мазмун излаб топишимиз керак.

Азоб барча қадриятларнинг асосидир. Азобдан халос бўлиш – дунёдаги барча аҳамиятли нарсалардан халос бўлиш деганидир. Азоб-уқубатлар бизнинг ахлоқий бўшлиқларимизни очиб беради, улар эса пайти келиб бизнинг энг керакли қадриятларимиз ва эътиқодларимизга айланади.

Азоблардан халос бўлишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйсақ, ҳаётимиздаги ҳар қандай мақсадни ҳис қилиш қобилиятидан махрум бўламиз.

8-БОБ.

ҲИССИЁТЛАР ИҚТИСОДИЁТИ

XX асрнинг 20-йилларида аёллар чекишмас эди. Одамлар битта-яримта аёлнинг чекаётганини кўриб қолишса, унга маломат тошларини ёғдиришарди. Чекиш таъқиқланган эди. Олий таълим олиш ёки конгрессга сайланиш каби, чекиш ҳам фақат эркаларга мумкин эди. “Хоним, ўзингизни зарарлаб олишингиз мумкин. Ундан кўра чиройли сочларингизни ёққанингиз маъқулоқ эмасми?”

Бу тамаки саноати учун катта йўқотиш эди. Бир тасаввур қилиб кўринг, қанақадир одобсизлик ва ибосизликни деб, 50 фоиз аҳоли сигарет чекмаса. Бунақаси кетмасди. Америка тамаки компанияси президенти Жорж Вашингтон Хилл ўша пайтда бунга куйидагича муносабатда бўлган эди: “бу бизнинг олд ҳовлимиздаги олтин кони”. Бу саноат аёлларга сигарет сотишга бир неча маротаба уришиб кўрди, аммо бу ҳеч қанақа натижа бермади. Бунга қарши маданий тоқатсизлик жуда чуқур илдиз отган эди.

Ниҳоят, 1928 йилда Америка тамаки компанияси ёввойи ғояларга эга ва ёввойи маркетинг кампаниялари билан машҳур бўлган Эдуард Бернайсни ишга ёллади. Унинг маркетинг тактикаси ҳақида ўша пайтда ҳеч ким хабардор эмасди.

XIX асрнинг бошларидан бери маҳсулот тарғиботи унинг моддий, реал фойдали жиҳатларини оддий ва содда шаклда тасвирлаш билан чекланган. Ўша пайтларда фактлар ва маълумотларга қараб маҳсулотлар сотиб олинади, деган фикрга ҳамма ишонган. Агар кимгадир пишлоқ керак бўлиб қолса, нега айнан сизнинг пишлоғингиз бошқалардан ажралиб туриши

Агар ўлимдан ҳалос бўлсак, барча чекловлардан ҳалос бўламиз. Чекловлардан ҳалос бўлсак, қадриятларни аниқлаб олиш қобилиятидан маҳрум бўламиз. Ҳамма нарса сизга бир вақтнинг ўзида ҳам яхши, ҳам ёмон бўлиб туюлади. Бир вақтнинг ўзида сизнинг вақт ва эътиборингизга арзийдиган ва арзимайдиган бўлади. Чунки, сизда абадий вақт ва эътибор мавжуд бўладида. Битта телевизион шоуни юз йил давомида томоша қилаверасиз ва бу умуман аҳамият касб этмайди.

Муносабатларнинг ёмонлашиши ва дарз кетишига йўл қўйиб беришингиз мумкин, чунки, дунёда ҳамма абадий яшайди, шундай экан, не ғамингиз бор? Ҳар бир нотўғри хатти-ҳаракатингизни, ҳар қандай аҳмоқона инжиқлигингизни ушбу гап билан оқлай оласиз: “Бемалол, барибир бу мени ўлдира олмайди”.

Ўлим психологик жиҳатдан жуда керакли нарса, у ҳаётда яшаш учун инсонни руҳлантиради. Инсонда йўқотадиган нарса бўлади. Бир нарсани йўқотиб қўйиш ҳисси пайдо бўлмагунча, унинг қийматини аниқлаш имкони мавжуд бўлмайди. Нима учун курашиш кераклиги ва нимадан воз кечиш кераклиги англай олмайсиз.

Азоб қадриятларимизнинг валюта курсидир. Азоб ортидан келган йўқотишларсиз қадриятларни белгилаб олишнинг имкони бўлмайди.

Азоб барча ҳиссиётларнинг асосидир. Салбий ҳиссиётлар азоб-уқубатни бошдан кечирганда пайдо бўлади. Ижобийлари эса азоблар енгиллашганида. Азоблардан қочиб, ўзимизни мўрт одамга айлантириб қўйганимизда, ҳиссий реакцияларимиз воқеанинг аҳамиятига мутлақо номутаносиб бўлади. Буюртма берган гамбургеримизда гўштдан кўра кўпроқ салат барги мавжуд бўлса, захримизни сочамиз. Ютубда ҳақлигимиз ҳақида видео томоша қилгандан сўнг, ҳаволаниб кетамиз. Экранны юқоридан пастга силжитганимиздек, юрагимизни тепадан пастга ўйнатамиз, ҳаёт ҳам бемақсад гилдиракчага айланиб қолади.

Қанчалик анти-мўрт бўлганимиз сари, ҳис-

туйғуларимиз ёқимли бўлиб, ўзимизни назорат қилиш кўрсаткичларимиз ошиб, қадриятларимиз муҳимлашиб бораверади. Антимўртлик ривожланиш ва етуклик сўзлари билан маънодош ҳисобланади. Ҳаёт бу доимий азоб-уқубатлар оқими бўлиб, ривожланиш оқимдан чиқиб кетиш йўлини топганда эмас, балки унга шўнғиб, унинг тўлқинлари узра муваффақиятли сузишни амалга оширгандагина содир бўлади.

Бахт кетидан қувиш эса, ривожланишдан, етукликдан ва фазилатлардан воз кечиш деганидир. Бунда сиз шунчаки ўзингизни ва онгингизни қандайдир ҳиссий жиҳатдан юқори мақсадга эришиш воситаси сифатида кўрасиз.

Бу ўзингизни яхши ҳис қилишингиз учун онгингизни қурбон қилиш деганидир. Бу қулайликка эришиш учун қадр-қийматингизни йўқотиш деганидир.

Антик давр файласуфлари буни яхши билган. Платон, Аристотел ва Стоиклар бахт ҳақида эмас, балки азобни енгиб ўтиш ва тегишли қурбонликларни амалга ошириш характери ҳақида гапирган – ўша даврдаги ҳаёт тахминан шунақа эди: узоқ ва азобли қурбонлик. Жасурлик, ҳалоллик ва камтарлик каби қадимий фазилатлар анти-мўртликнинг амалиётдаги кўринишларидир: улар тартибсизлик ва қийинчиликлар туфайли шаклланади.

Илм-фан ва технология асри ва ҳеч қачон тўхтамайдиган иқтисодий ўсиш юз берган уйғониш давригача мутафаккирлар Томас Жефферсон “Бахтга интилиш” деб ном берган ғояга ҳаммани ишонтиришган. Уйғониш даври мутафаккирлари илм-фан ва бойлик қашшоқлик, очлик ва касалликларни енгилаштиргани сабабли азоб енгилашувини ғалаба сифатида қабул қилишган. Кўпчилик эл ардоғидаги инсонлар ва зиёлилар бугунги кунда ҳам бу хатони такрорлашмоқда: улар иқтисодий ўсиш бизни нафақат жисмоний азоблардан, руҳий азоблардан ҳам халос этади деб ўйлашади. Баъзи ўринларда уйғониш даври файласуфлари тўғри фикр билдирганлар. Масалан, баъзи азоблар

ҳақидаги фактларни харидорга айтиб беришингиз зарур бўлган (тоза француз эчки сути, 12 кун давомида пиширилиб, совитилган). Одамлар ўзлари учун оқилона харид қарорларини қабул қила оладиган онгли мавжудот сифатида кўрилган. Бу классик тахминга мисол бўла олади: ҳаммасида ўйловчи мия жавобгар.

Биттагина Бернайс бошқача фикрлар эди. У одамлар одатда оқилона қарор қабул қила олишига ишонмасди. У тескарисига фикрларди. У одамларни ҳиссиётга берилувчан ва эҳтиросларга таяниб қарор қабул қилишини яхши билар ва буни яшира оларди. У кўпчилик қарорлар ҳис қилувчи мия томонидан қабул қилинишига ишонган, аммо ҳеч ким буни тушунишни истамаган.

Тамаки саноати ҳар бир аёлни сигарет сотиб олишга ва чекишга мантиқий далиллар билан кўндиришга ҳаракат қилган бўлса, Бернайс масалага ҳиссий ва маданий нуқтаи назардан ёндашди. Агар аёлларнинг чекишини чин дилдан хоҳласангиз, унинг ўйларига эмас, қадриятларига мурожаат қилиш кераклигини илгари сурди. У аёллар шахсиятига мурожаат қилиши керак эди.

Буни амалга оширишни мақсад қилган Бернайс бир тўда аёлларни ёллаб, уларни Нью-Йорқдаги пасха якшанба парадига олиб борди. Бугунги кундаги парадларни диванда уйқусираб, телевизор каналларини алмаштириб томоша қиласиз. Ўша даврларда эса, парадлар жуда катта ижтимоий воқеълик сифатида кўриларди.

Бернайс режалаштирганидек, белгиланган вақтда барча аёллар тўхташар ва сигаретларини ёқиб олишарди. У шунингдек сигарет чекаётган гўзал аёлларни тасвирга туширадиган бир нечта сураткашларни ёллаб, кейинчалик бу расмларни барча мамлакат миқёсидаги газеталарга тарқатди ва мухбирларга “бу аёллар фақатгина сигаретларини эмас, балки “озодлик машғаласини” ёқишди, шу орқали ўз озодликларини ва эркин фикрли аёл эканликларини намоиш этишди” дея интервью берди.

Албатта, буларнинг бари сохта баландпарвоз гаплар эди, аммо Бернайс буни сиёсий норозилик сифатида

сахналаштирди. У бу ҳодиса бутун мамлакатдаги аёлларнинг ҳиссиётларини жунбушга келтиришини яхши биларди. Феминистлар 9 йилгина олдин аёлларга овоз бериш ҳуқуқини олиб беришганди. Аёллар энди уйдан ташқарида ишлашар ва мамлакат иқтисодий ҳаётига тобора чуқур кириб боришарди. Сочларини калталаш ва ирқчиликка қарши кийимларни кийиб, ўзларини намойиш этишарди. Аёлларнинг бу авлоди ўзларини эркаклардан тўла мустақил деб билган ягона авлод дея ҳисоблашади. Баъзи бирлари буни янада жиддий қабул қилди. Бернайс шунчаки ўзининг “чекиш тенгликка асосланиши” ҳақидаги ғоясини аёллар озодлик ҳаракатига киритмоқчи эди, шундан сўнг савдоларнинг 2 баробар ошишини ва бойиб кетишни мақсад қилганди.

Бу амалга ошди. Аёллар чека бошлашди ва ўпка саратонида ҳам гендер тенглиги вужудга келди.

Бернайс бундай маданий инқилобларни 20-, 30-, 40-йилларда ҳам давом эттирди. У маркетинг соҳасида катта ўзгаришларни амалга оширди ва жамоатчилик билан алоқалар тизимини ихтиро қилди. Маҳсулотингизни тарғиб қилиш учун офатижон машҳурларга пул тўлайсизми? Бу Бернайснинг ғояси. Компанияни реклама қилиш учун у ҳақида сохта мақолалар ёзиш услуби ҳақида биласизми? Буни ҳам у ўйлаб топган. Мижозлар эътиборини жалб қилиш ва мижоз онгида носоғлом фикр шакллантириш воситаси сифатида провокацион оммавий тадбирларни ўтказиш дейсизми? У ҳам Бернайсдан қолган ғоя. Бутунги кунда биз дуч келадиган маркетинг ва реклама усулларининг деярли барчасини Бернайс ўйлаб топган.

Бернайс ҳақида яна бир гап юради: У Фрейднинг жияни эди.

Фрейд онгни автоуловга олиб борувчи ҳис қилувчи мия экани тўғрисида баҳс юритган биринчи замонавий мутафаккир сифатида машҳур бўлган. У уят ва ўз-ўзидан шубҳа қилиш одамларни нотўғри қарорлар чиқаришга, ҳаддан ташқари ошириб юбо-

ришга ёки ўзи етишмаётган нарсани қоплашларига ишонган. Фрейд ҳар биримизнинг онгимизда шахсиятимиз ҳақидаги воқеа-ҳодисаларни бирлаштирувчи ҳикоялар мавжудлигини, биз бу ҳикояларга ҳиссий жиҳатдан боғлиқлигимизни ва уни сақлаб қолиш учун ҳаракат қилишимизни таъкидлайди. Фрейд куннинг охирида эҳтиросли, худбин ва ҳиссиётларга берилувчан ҳайвонга айланишимизни айтган.

Фрейд умрининг кўп қисмини ёлғиз ўтказган. У ихота қилинган, билимга, чуқур фалсафага эга европалик мутафаккир эди. Аммо Бернайс америкалик. У амалиётни ёқтирарди. Унинг ичида нималардир қайнаб чиқарди. У фалсафага умуман қизиқмасди. У бой бўлишни истарди. Бернайс Фрейднинг ғояларини маркетингга татбиқ қилиб, амалиётга жорий этди. У Фрейд орқали ўзидан олдин умуман англаб етилмаган бир нарсани яхши тушуниб олди: агар одамларнинг ишончига кирсангиз, сиз таклиф қилган ҳар қанақа аҳмоқона нарсани ҳам сотиб олаверишади.

Юк машиналари эркаклар учун куч ва ишончликни таъминлаш воситаси сифатида сотилади. Пардоз воситалари эса аёллар кўпроқ севилиши ва эътиборни жалб этиши учун тарғиб қилинади. Пиво эса дам олиш ва зиёфатларнинг диққат-марказида бўлиш воситаси сифатида таклиф этилади.

Буларнинг барчаси маркетинг асослари ҳисобланади. Ва бугунги кунда бунга одатий ҳодиса сифатида ёндашилади. Маркетингни ўрганаётганда билиш керак бўлган устувор жиҳатлардан бири бу мижозларнинг «оғриқли нуқталарини» топиш ва... айнан шу нуқтага мулойимлик билан зарба беришдир. Одамларнинг уят ва ишончсизлик тарафларига игна санчинг, сўнг улар томонга ўгирилиб, маҳсулот уятни йўқ қилиши ва ишончсизликни бартараф этишини уқтиринг. Бошқача айтганда, маркетинг – инсоннинг ахлоқий бўшлиғини аниқлаб, сўнг уни тўлдириш усулини таклиф қилишдир.

Бир тарафдан, бу иқтисодий хилма-хиллик ва дунё-

даги бор бойликнинг ҳозирги ҳолатга келишида катта ёрдам берган. Бошқа тарафдан эса, одамларнинг етишмовчилик ҳисларини кўзгашига мўлжалланган маркетинг хабарлари ҳар куни ҳар бир кишига минглаб реклама хабарлари кўринишида тарқалганида, психологик таъсир ўтказмасдан қолмайди. Бу албатта, яхши оқибатларга олиб келмайди.

Дунёни ҳис-туйғулар бошқаради

Дунё фақат бир нарса устида айланади: ҳис-туйғулар. Айнан шу сабаб одамлар пулларини кўнгилларини шод қиладиган нарсаларга сарфлашди. Пул бор жойда ҳокимият бўлади. Шундай қилиб, бутун дунёдаги одамларнинг ҳис-туйғуларига қанчалик таъсир қила олсангиз, дунёдаги жамики пул ва мутлақ ҳокимият қўлингизда бўлади.

Пулнинг ўзи ахлоқий бўшлиқларни ёпиш учун зарур бўлган алмашинув шаклидир. Пул махсус, универсал мини-эътиқоддир, чунки биз у орқали ҳаётимизни анча яхшилашимиз мумкин. Пул ўзаро келишиб олаётганимизда қадриятларимизни универсал ҳолга келтиришимизга имкон беради. Сиз денгиз чиғаноқлари ва моллюскаларини яхши кўрасиз. Мен эса қасамхўр душманларимнинг қони билан ерни суғоришни хуш кўраман. Жангда менга ёрдамлашинг, шунда уйга келганимизда кўнглингиз тусаганича чиғаноқ ва моллюска ҳадя этаман. Келишдикми?

Шундай қилиб, иқтисодиёт пайдо бўлади. Йўқ, ҳақиқатан ҳам, улар бир гуруҳ ғазабланган қироллар ва императорлар ўзлари қасд қилган душманларини ўлдирмоқчи бўлганлари сабабли бошланди уруш, аммо улар ўз армияларига бунинг эвазига нимадир беришлари лозим эди, шу сабабли, аскарлар учун уйга қайтганларида ишлатиш шарти билан қарз сифатида (ёки ахлоқий бўшлиқ) пул сарф қила бошладилар.

Табиийки, ўшандан бери кўп нарса ўзгармади. Ўша пайтда дунёни бошқарган ҳиссиётлар ҳозир ҳам бошқармоқда. Ўзгарган ягона нарса бу бир-биримизга

нисбатан нафратимиздир. Технологик тараққиёт ҳис қилувчи иқтисодиётнинг намоён бўлишидир. Масалан, олдин ҳеч ким гапирадиган вафли ўйлаб топишга ҳаракат ҳам қилмаган. Нега? Чунки бу жуда ғалати ва аҳмоқона иш, унинг тўйимсиз эканини айтмасак ҳам бўлади. Бунинг ўрнига технологиялар устида тадқиқотлар олиб борилади ва ихтиро қилинади, ҳа, топдингиз, одамлар ўзларини яхши ҳис қилиши учун (ёки ўзларини ёмон ҳис қилмаслиги учун). Шарикли ручка, янада қулай ўриндиқ иситгичлари, ошхона сантехника таъминоти учун яхшироқ мосламалар – ҳаммаси машаққатни енгиллаштирадиган ёки бутунлай йўқ қиладиган нарсалар устида қурилган. Бу нарсалар инсонларнинг ўзини яхши ҳис қилишларига ёрдам беради. Одамлар ўзларини хотиржам сезади. Пул сарфлашади. Натижада, портлаш содир бўлади, бўтам.

Бозорда қиймат яратишнинг 2 хил йўли мавжуд:

1. Инновациялар (машаққатни камайтириш).

Қиймат яратишнинг биринчи усули - битта машаққатни чидаб бўладиган исталган енгилроқ машаққат билан алмаштириш. Бунинг энг ёрқин намуналари тиббий ва фармацевтик инновациялар ҳисобланади. Полиомиелитга қарши вакциналар умр бўйи заифлаштирадиган азоб-машаққат ва ҳаракатсизликни бир неча сониялик игна муолажаси билан алмаштиради. Юрак жарроҳликлари эса... ўлимни операциядан бир-икки ҳафта ўтгач тузалиб кетиш билан алмаштиради.

2. Чалғитиш (оғриқдан халос бўлиш.)

Бозорда қиймат яратишнинг иккинчи усули – одамларга азоб-машаққатлардан қутулишга ёрдам беришдир. Холбуки, машаққатнинг енгиллашуви уларга янада ёқимлироқ машаққат туҳфа этади. Чалғитиш деганда дам олиш кундаги соҳил саёҳати, дўстлар билан тун бўйи кўчада санғиш, жуда қизиқ кинони томоша қилиш тушунилади. Ушбу қўнғилхушликларнинг бирортасида ҳам ёмон нарса йўқ, ҳаммамиз ҳам вақти-вақти билан уларга муҳтож бўламиз. Муаммо улар ҳаётимизни бошқаришга киришган ва хоҳиш-иродамизни қул қилиб олган пайт-

ларидан бошланади. Кўплаб кўнгилочар нарсалар ми-
ядаги маълум механизмларни кўзғатади ва уларни
ўзига қарам қилиб кўяди. Қанчалик азобдан қутулишга
ҳаракат қилсангиз, азоб шунчалик кучайиб бораверади
ва сизни бу ҳақида кўпроқ гапиришга ундайди. Баъзи
вақтларда азобнинг кўлами шу даражада катта бўладики,
ундан қочиб-қутулишга мажбурсиз. Ўзингизни назорат
қилишдан тўхтайсиз – ҳис қилувчи миянгиз ўйловчи
миянгизни сандиққа қамаб кўяди ва навбатдаги зарба-
ни қабул қилмагунгача уни бўшатиб юбормайди. Пастга
қараб спирал ҳосил бўлади.

Илм-фан инқилоби бошланганида иқтисодий
тараққиёт инновацияларга асосланган эди. Ўша пайтда-
ги аҳолининг аксарият қисми қашшоқликда умр кечир-
ган: ҳамма касал, оч, совуқ қотган ва яшайдан чарчаган
эди. Жуда камчилик ўқишни биларди. Жуда кам одам
соғлом тишлари билан мақтана оларди. Ҳаётда қизик
нарсанинг ўзи йўқ эди. Охири юз йилликлардаги маши-
налар, шаҳарлар, меҳнат тақсимоти, замонавий медици-
на, гигиена, вакиллик ҳукумати кабиларнинг ҳаётимизга
кириб келиши қашшоқлик ва оғир ҳаёт тарзини анча ен-
гиллаштирди. Вакцина ва дори-дармонлар миллиардлаб
одамлар ҳаётини сақлаб қолди. Машиналар одамларни
ортиқча иш юкламалари ва очликдан қутқарди. Инсон
азобларини енгиллаштирган технологик инновациялар-
ни, шубҳасиз, ижобий ўзгариш дея оламиз.

Аммо катта миқдордаги одамлар соғлом ва бой
бўлиб кетса, нима содир бўлади? Бу вазиятда иқтисодий
тараққиёт инновациядан чалғитиш, кўзбўямачиликка
ўзгаради, одамлар азобни енгиллаштириш ўрнига уни
йўқотишга ҳаракат қила бошлайди. Бунинг сабабларидан
бири – ҳақиқий инновация таваккал ва қийинчиликни
бўйинга олишни талаб қилади ва ҳар доим ҳам керакли
натижа келтиравермайди. Тарихдаги жуда кўп муҳим
инновацияларнинг эгалари қаровсиз ва қашшоқ ҳолда
умр кечиришган. Агар кимдир янги компания очмоқчи
ва таваккалга қўл урмоқчи бўлса, чалғитувчи йўллардан

бориш унинг учун хавфсизроқ ҳисобланади. Натижа нима бўлади? Технологик «инновация»лар вақтимизни сарфлашнинг янги, янада самарали (ва зерикарли) усларини излаш билан шуғулланувчи маданият деган тунча одамлар онгида шаклланиб қолди. Венчур-капиталист Питер Тил айтганидек “Учар машиналарда юришни хоҳлаймиз, аммо ўрнига твиттер қабул қилиб оламиз”.

Иқтисодиёт чалғитиш принцига ўтиши билан, маданият ҳам ўзгаришни бошлади. Қашшоқ мамлакатлар дори-дармон, телефон ва бошқа инновацион технологияларни ривожлантириб, жорий этар экан, аҳоли бошидан кечираётган машаққатлар енгиллашиб, енгилроғига алмашиши билан, фаровонлик кўрсаткичи барқарорлашиб бораверади. Аммо биринчи дунё мамлакатлари даражасига етганидан сўнг фаровонлик даражаси бир жойда тўхтаб қолади ёки пастга тушиб кетади. Шу билан бирга, рухий хасталиклар, депрессия ва ташвиш кучайиб боради.

Бунинг сабаби шундаки, жамиятни очиш ва унга замонавий инновацияларни жорий этиш одамларни янада мустаҳкам ва антимўрт ҳолатга келтиради. Улар қийинчиликларга дош беришни, самаралироқ ишлашни, яхшироқ мулоқот қилишни ва жамоавий бирдамликни ўрганиб олишади.

Аммо инновациялар ўрнашиб, ҳамманинг шахсий уяли алоқа телефони олишга ва МсДоналдс да Ҳапписи Меал танновул қилишга қурби етадиган даражага чиққанида, буюк замонавий чалғитиш бозорга кириб келади. Чалғитувчи воситалар ўзини намоён қилиши билан, психологик мўртлик юзага чиқади ва барчаси издан чиқиб кетади. Реклама асри Бернайс одамларнинг онгсиз ҳис-туйғулари ва истаклари орқали маҳсулотга қизиқиш уйғотиш мумкинлигини англаган 20-асрнинг илк даврларида бошлаган. Бернайс пенцилин ёки юрак жарроҳликлари ҳақида қайғурмади. У сигарет, олди-қочди журналлар ва гўзаллик воситалари каби одамларга унчалик керак бўлмаган нарсалар

билан овора эди. Ундан олдин ҳеч ким одамларни кераксиз нарсаларга беҳуда пул сарфлашга қандай мажбур қилиш кераклигини ҳатто ўйлаб ҳам кўрмаган.

Маркетингнинг ихтиро қилиниши одамларнинг бахт кетидан қувиш йўлидаги замонавий олтин васвасасини келтириб чиқарди. Оммавий маданият пайдо бўлди, машҳурлар ва спортчилар керагидан ортиқ машҳурликка эришди. Биринчи марта, дабдабали ва ҳашаматли буюмлар ўрта синф учун ишлаб чиқарилиб, тарғиб қилинди. Одамларга қулайлик яратадиган технологиялар ишлаб чиқариш соҳасида катта портлаш бўлди: микроўлқинли печда иситиладиган тайёр тушлик, фаст-фуд, Ла-3-Бойс қулай мебелли, тагига олмайдиган това ва бошқалар.

Ҳаёт шу қадар осон, тезкор, қулай ва қийинчиликларсиз масканга айланиб қолдики, қанақадир юз йил ичида одамлар бир пайтлари 2 ойда бажарган ишларини телефон орқали икки дақиқада бажариб қўядиган даражага етишди.

Реклама асридаги ҳаёт илгаригидан мураккаброқ бўлса ҳам, бугунги кунгига нисбатан анча содда эди. Катта ва шовқинли ўрта синф ягона маданият доирасида жипслашган эди. Ҳаммамиз бир хил телеканалларни кўраддик, бир хил мусиқа тинглардик, бир хил овқат тановул қилардик, бир хил диванда дам олардик ва бир хил газета, журналларни мутолаа қилардик. Ушбу даврда бизга хавфсизлик ҳиссини туҳфа этадиган маълум бир изчиллик, маълум бир хиллик мавжуд эди. Биз бир вақтнинг ўзида ҳам эркин, ҳам бир эътиқодга таянадиган инсонларга айлангандик. Бу жуда қулай эди. Ядро қуроли портлашининг доимий хавфи остида яшаганимизга қарамай, бу даврни мукамал қилишга интилардик. Ижтимоий ҳамжиҳатлик ҳисси йўқлиги сабабли ҳам бугунги кунда кўп одамлар эски даврларни қўмсашади деб ўйлайман.

Сўнгра ҳаётимизга интернет кириб келди.

Албатта, интернет инсоният тарихидаги энг яхши ихтиролардан биридир. Ким нима дейишидан қатъи назар, у ҳаётимизни тубдан ўзгартирди. Албатта, яхши томонга. Ҳамма муаммо ўзимизда...

Интернетни яратишдан мақсад эзгу бўлган: Силикон водийси ва бошқа ҳар қаердаги ихтирочилар ва технологик мутахассислар рақамли технологиядан катта умидлар қилишган. Улар одамлар ва маълумотлар ўртасида узвий алоқани таъминлаш мақсадида ўнлаб йиллар давомида бош қотиришган. Интернет одамларни эркинлаштиради, цензура ва иерархиялардан халос қилади ва барчага бир хил маълумотга эга бўлиш ва ўз фикрини эркин баён этиш учун бир хил имконият ва шароит тақдим этади деб ўйлашган. Улар агар ҳаммининг ўз овози бўлса ва ўз фикрларини жуда осон оммага тақдим этиш имконияти пайдо бўлса, ҳаёт янада яхшироқ, эркинроқ мақсадга айланади деб ишонишган.

1990-2000 йиллар давомида утопик оптимизм анча ривожланди. Ишлаб чиқувчилар битта бармоқ изи орқали олам-олам донишмандликка эга бўладиган юксак билимга эга одамлар дунёни босиб кетади деб тахмин қилишди. Улар буни миллатлар, элатлар ва ҳаёт тарзларидаги улкан ҳамдардлик ва бир-бирини тушуниш имконияти сифатида кўришди. Улар бутун сайёра тинчлик ва фаровонлик йўлида бир ёқадан бош чиқариб, бир тан-у бир жон бўлишини орзу қилишди.

Аммо улар битта нарсани унутишган эди.

Одамлар диний ва шахсий орзу-умидларга жуда чуқур киришиб кетганини унутишган эди.

Ахборот орқали дунёни бошқариб бўлмаслигини унутишган эди.

Одамлар ҳақиқатлар ёки фактларга қараб қарор қабул қилишмайди. Улар маълумотларга қараб пулларини сарфлашмайди. Қанақадир устувор фалсафий ҳақиқат сабаб ўзаро алоқага киришишмайди.

Дунёни ҳис-туйғулар бошқаради.

Агар ўртача савиядаги одамга инсоният донишмандлигининг туганмас захирасини топшириб қўйсангиз, онгининг туб-тубидаги эътиқодларига зид бўлган маълумотларни қидириб ўтирмайди. Тўғри, аммо аччиқ ҳақиқатларни тан олгиси келмайди.

Бунинг ўрнига кўпчилигимиз ҳақиқатдан йироқ, аммо ёқимли нарсаларни излаш билан банд бўламиз.

Сизда янглиш ирқчилик тушунчалари борми? Яхши, сичқончанинг чап тутмасини икки марта бошиш орқали бу фикрдан уялмаслик кераклиги ҳақида кўплаб ишончлидек туюладиган далилларга дуч келасиз. Рафиқангиз сизни ташлаб кетди ва шундан сўнг барча аёллар худбин ва ёвуз деган тушунча хаёлингизга келдими? Бундай нотўғри қарашларни исботлаш учун googleда мураккаб вазифаларни бажариш шарт эмас. Болаларингизни ўлдириш учун мактабма-мактаб юришадими? Ишончим комилки, интернетда бу фикрни “исботлайдиган” фитна назариялари тикилиб ётибди.

Салбий ҳис туйғуларимиз ва ноҳолис ёндашувларимизни эркин ифодалашга қарши курашиш ўрнига, стартап ва компаниялар бунга пул тика бошлашди. Шундай қилиб, ҳаётимиздаги энг катта инновация бизни энг кўп чалғитувчи воситага айланди. Натижада, интернет бизга мутлақо кераксиз нарсаларни бераётгани маълум бўлди. Лекин у одамлар хоҳлаган нарсани беряпти. Агар ушбу китобдан инсон психологиясига оид нимадир ўрганган бўлсангиз, у кўринганидан кўра анча хавфли эканини аллақачон пайқагансиз.

Сохта озодлик # Fake Freedom

Супер муваффақиятли бизнесменлар учун ҳозир жуда ғалати давр деб ўйлайман. Бир тарафдан бугун бизнес юритиш ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ. Дунёда ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ ресурс мавжуд, фойда олиш барча даврлардаги рекордларни бузмоқда, маҳсулдорлик ва ўсиш яхши натижаларга олиб келмоқда. Аммо, шу билан бирга, даромадлар тенгсизлиги кенгайиб бормоқда, сиёсий қутбланиш барча оилаларнинг жанжал билан яқунланишига сабаб бўлмоқда ва коррупция эпидемияси бутун дунёга тарқалаётгандек туюлмоқда.

Шундай қилиб, бизнес ҳозирда жадал ривожла-

наётган бўлса ҳам, баъзида ҳеч қандай сабабсиз жуда ғалати ҳимояланиш воситаси пайдо бўлмоқда. Бу ҳимоя воситасини ким ишлаб чиққанидан қатъи назар, бир хил кўринишда бўлишини пайқадим: “Биз одамларга ўзлари хоҳлаган нарсаларини беряпмиз”.

Нефть компаниялари бўладими, ёлгон реклама берувчиларми ёки шахсий маълумотларингизни ўғирлайдиган facebookми, ҳар қандай компания, бирор каттароқ шов-шувга аралашиши биланоқ, одамларга керакли нарсаларни бераётганини пеш қилаверади: юклаб олишдаги тезкорлик, янада қулай ҳаво айланиши, ёқилғи тежамкорлиги, арзонроқ соч олувчи ускуна – буларнинг қай бири нотўғри?

Ҳаммаси ҳақиқат. Технология одамларга истаган нарсаларига ҳар қачонгидан ҳам тезроқ ва самаралироқ эришишига имкон беради. Ахлоқий нуқсонлари учун қудратли шахсларни маломат қилар эканмиз, улар бозор талабидан келиб чиқиб иш юритишаётганини унутиб қўямиз. Улар бизнинг эҳтиёжларимизни қондиришмоқда. Ёвузлик маскани деб ҳисобланган facebook, БП ёки бошқа гигант корпорациялардан воз кечсак ҳам, уларнинг ўрнига бошқалари пайдо бўлаверади.

Демак, муаммо сигарет тутатиб, қанча пул топаётганини ҳисоблаб, мағрурлик ила қаҳқаҳа отиб, мушугини силаб ўтирган очкўз амалдорларда эмас.

Эҳтимол, бизнинг ҳам аҳмоқона хоҳишларимиз бордир?

Масалан, уйимдаги катта идишда кўплаб мармеладлар бўлишини хоҳлайман. Ёки бўлмаса, ҳеч қачон қайтариб бера олмаслигимга амин бўлсам ҳам, кредитга 8 миллион долларлик ҳовлини сотиб олмоқчиман. Ҳар ҳафта дам олиш кунларида янги оролга учиб бориб, у ерда Ваго стейклари еб ўтириш ҳам доимий орзуларимдан.

Орзуларим ростданам аҳмоқона. Шу сабабли ҳам, ҳис қилувчи миям хоҳишларим устидан ҳукмронлик ўрнатган. У даҳшатли шимпанзе каби бир стакан текилани ямламасдан ичиб юборади ва стакан ичига шахвоний ҳисларини тўкиб-солади.

Шу сабаб мен “одамларга ўзлари истаган нарсани бериш” ахлоқий тарафлама жуда паст иш деб ҳисоблайман. “Одамларга ўзлари истаган нарсани бериш” фақатгина уларга сунъий буйрак ёки машинанинг тўсатдан ёниб кетиши олдини олиш каби инновациялар бераётганингиздагина самара келтиради. Бунақа одамларга хоҳлаганини беришингиз мақбул иш. Аммо фикр-ухаёли кўнгилхушлиқдан иборат бўлган одамга хоҳлаганини берсангиз, жуда қалтис ўйин ўйнаган бўласиз. Биринчидан, кўпчилик жуда даҳшатли ишларни амалга оширишни хоҳлайди. Иккинчидан, кўпчилик ўзлари аслида истамаган нарсаларга ишониб кетиши мумкин. (Бернайс стратегиясини эсланг.) Учинчидан, инсонларни кўнгилхушлик эвазига азобдан қутулишга чорлаш уларни нозиклаштириб, мўртлаштириб ташлайди. Тўртинчидан, сизнинг Скайнет рекламанингиз қаерга борсам мени таъқиб қилишини ва маълумот қидиришим учун миямни эгвлашини асло истамайман. Тингланг, мен бир мартагина хотиним билан Перуга саёҳат ҳақида гаплашган бўлсам, бу келаси олти ҳафта давомида телефонимни Мачу-Пичу расмлари билан тўлдириб ташлаш керак дегани эмас. Жиддий равишда айтаман, менинг шахсий суҳбатларимни тинглаб, мен ҳақимдаги маълумотларни ҳаммага ва исталган одамга катта пул эвазига сотишни бас қилинлар!

Хўш, мен нима ҳақида гапиряпман?

Ҳайратланарлисиз, Бернайс буларнинг ҳаммасини содир бўлишини кўра олганди. Ёлғон рекламалар, махфийликка таҳдид, онгсиз истеъмол туфайли кўп сонли аҳолини итоаткор оломонга айлантириш – йигитча шунчаки даҳо эди. Фақатгина у бундан тўла қониқарди, шу сабаб уни ёвуз даҳо эди десак бўлади.

Унинг сиёсий қарашлари жуда кўрқинчли эди. У мен “Парҳезли фашизм” деб атайдиган эътиқодга содиқ эди: худди шундай золим ва авторитар ҳукумат, аммо кераксиз геноцид калорияларисиз. Бернайс оммани кўрқинчли ҳисоблаб, у доимо бақувват марказлашган давлат томонидан бошқарилиши керак деган фикрда

бўлган. У, шунингдек, қонхўр тоталитар режимлар мукамал эмаслигини тан олган. У яратган маркетинг илми ҳукуматларга ўз фуқароларини ўнг, чап, марказга ажратмасдан ва уларни қийноққа солмасдан бошқариш ва тинч ушлаб туриш йўлларини таклиф қилган.

(Йигитча, эҳтимол, сиёсий партиялар учун ҳам муҳим концепсия яратиб кетгандир.)

Бернайс кўпчиликка эркинлик беришни бир тарафдан имконсиз, иккинчи тарафдан хавfli деб ҳисоблаган. Амакиси Фрейднинг ёзганларидан яхши хабардор бўлган йигитча жамият учун ҳис қилувчи мияларнинг ўзини намоиш этишидан бўлак ёмонроқ нарса йўқлигини яхши биларди. Жамиятлар буйруқ, иерархия ва авторитар тизимларга муҳтож эди, озодлик эса улар учун мутлақо бегона тушунча эди. У маркетингни одамларга эркинлик тухфа этадиган ақл бовар қилмас восита сифатида кўрди, масалан, у ёрдамида одамлар дидларига қараб ўзларига ёққан тиш пастасини сотиб олиш имкониятини қўлга киритишар эди.

Яхшиямки, Ғарб ҳукуматлари (аксарияти) реклама компаниялари орқали ўз халқини тўғридан-тўғри манипуляция қилишга чуқур шўнғиб кетишмаган. Бунинг ўрнига улар тескарисини қилишган. Корпоратив дунё одамларга хоҳлаган нарсаларини беришда шунчалик яхши эдики, улар босқичма-босқич кўпроқ сиёсий кучкуватга эришиб бораверардилар. Қоидалар бузилди. Бюрократик назорат барҳам топди. Хавфсизлик йўқолди. Пул сиёсатда ҳар қачонгидан ҳам муҳимроқ воситага айланди. Хўш, буларнинг барчаси нега содир бўлди? Бугунга келиб сиз бунини билишингиз керак: улар шунчаки одамларга ўзлари хоҳлаган нарсаларини беришди.

Аммо, жин урсин, сал реалистик фикрласак, “Одамларга ўзлари истаган нарсаларини бериш сохта озодликдан (#Fake Freedom) ўзга нарса эмас, чунки кўпчилигимиз чалғитувчи воситаларни кўпроқ хоҳлаймиз. Ҳамма жойни кўнгилхушлик босиб кетганида, қанақадир оқибатлар бўлиши тайин.

Биринчидан, биз тобора заифлашиб боряпмиз. Дунё эса тобора камайиб бораётган қадриятларимизга мослашиб бораверади. Биз қулайлик ва кўнгилхушлик билан ўралашиб қолганмиз. Бу кўнгилхушлиқдан айрилиб қолиш биз учун бутун дунё бойлигини йўқотиш ва коинот даражасидаги адолатсизлик бўлиб туюляпти. Концептуал дунёмизнинг йўқолишини озодлик эмас, балки қарамлик деб ҳисоблайман.

Иккинчидан, унчалик аҳамият касб этмайдиган хатти-ҳаракатларга мойил бўлиб боряпмиз: бўлар-бўлмасга телефон, электрон почта, инстаграмни текшириш; ўзимизга ёқмаган нефтликс сериалларини тугатиш; ўзимиз ўқимаган узун матнларни бошқаларга улашиш; ўзимиз ёқтирмайдиган базм ва зиёфатлар учун таклифларга розилик бериш; ўзимиз хоҳлаганимиз учун эмас, балки бошқаларга ҳикоя қилиб бериш учун саёҳатларга чиқиш. Кўп нарсаларни бошдан кечиришга қаратилган компулсив хатти-ҳаракатлар озодлик эмас, балки қарамликдир.

Учинчидан, шахсиятни аниқлаш, сабр қилиш ва салбий ҳиссиётларни излашнинг ўзи бир чекловдир. Ҳаётингизда ғам-қайғу бўлмасдан, кунингизни жононлар кучоғида ўтказганингиздагина ўзингизни бахтли ҳис қилиб, ҳаётингиздан қониқсангиз, нима бўлади? Бу вазиятда сиз эркин ҳисобланмайсиз. Сиз буткул қарамсиз. Ўзингизнинг эҳтиросларингизга қулсиз, бетоқатлигингиз томонидан асир олингансиз, ҳиссий заифлигингиз томонидан майибга айлантирилгансиз, деб бемалол айтишимиз мумкин. Келиш-келмаслиги номаълум бўлган қанақадир ташқи қулайлик ва тасдиқлаш манбаларига эҳтиёж сезасиз.

Тўртинчидан, қийин танлов юзага келади: Бизга қанча танлов берилса (яъни кўпроқ озодлик берилса), қайси танловни танлашимиздан қатъи назар, камроқ қониқиш ҳиссига эга бўламиз. Агар Жейн 2 қути, Майк эса 20 қути донни танлашига тўғри келса, бу Майк Жейнга қараганда кўпроқ эркинликка эга дея олмай-

миз. Унда шунчаки хилма-хиллик мавжуд. Иккаласининг ўртасида фарқ бор. Хилма-хиллик бу ҳали эркинлик дегани эмас. Хилма-хиллик бир турдаги маъносиз нарсаларнинг турлича шакл ва ўлчамларда намоён бўлишидир. Бунинг ўрнига фашистларнинг кийимини кийиб олган Майк Жейннинг пешонасига тўппонча тираб, тоза Бавария шевасида “Энг ёмон донни ол”, деб ўшқирса ўшанда Жейн Майкдан қараганда камроқ эркинликка эга деб айтишимиз мумкин бўлади. Аммо агар бу иш содир бўлса, мени уйғотиб юборинглар.

Айнан шунинг учун инсон онги эркинликни қабул қилиши жуда қийин. Хилма-хиллик бизни эркинроқ қилмайди, балки тўғри танловни амалга оширдикми ёки нотўғри танловними, деган иккиланиш бизни хавотирга солади. Биз учун мақсад хилма-хиллик эмас, балки мақсадга эришиш воситаси сифатида кўришимиз лозим бўлади. У бизни чексиз умид айланасига янада боғлиқ қилиб қўяди.

Агар бахт кетидан қувиш бизни болаларча инжиқлик сари тортса, сохта эркинлик у ерда кўпроқ ушлаб туради. Чунки эркинлик кўпроқ дон маҳсулотларининг мавжудлиги, соҳилдаги таътилда ҳар хил усулда селфи тушиш, уйқутираб кўриладиган сунъий йўлдош телеканаллари дегани эмас.

Тўғри, буларнинг ҳаммаси хилма-хиллик. Аммо вакуум ичидаги хилма-хиллик маъносиз бўлади. Агар ишончсизлик сабаб хавф-хатарга йўлиқсангиз, шубҳага мойил бўлсангиз, мурасасизлик билан бўғилиб қолсангиз, сиз дунёдаги барча хилма-хилликларга эга бўласиз. Аммо шунда ҳам озод бўлмайсиз.

Ҳақиқий эркинлик

Эркинликнинг ҳақиқий кўриниши, унинг ягона шакли – ўз-ўзини чеклашдир. Ҳаётда ўзи хоҳлаган нарсани танлаган одам эмас, балки нимадандир воз кеча олган одам кўпроқ эркин ҳисобланади.

Бу эркинликнинг энг яхши туридир. Кўнгилхушликлар бутун бор, эртага йўқ. Лаззат абадий давом этмайди.

Хилма-хиллик маъносини йўқотади. Аммо ҳар доим нимани қурбон қилишингиз кераклигини, нимадан воз кечишингиз лозимлигини танлаш имкониятига эга бўласиз.

Кўп нарсадан воз кечишинг бу тури ҳаётдаги ҳақиқий эркинликни, кенгайтирадиган ягона нарсadır. Мунгазам жисмоний машқларни бажаришдаги оғриқлар сизнинг жисмоний эркинлигингизни – кучингиз, ҳаракатчанлигингиз, чидамлилигингиз ва бардошлилигингизни оширади. Иш этикасидаги қурбонликларингиз сизга янада яхшироқ иш имкониятлари кетидан қувишга, карьерангиз йўналишини ўзингиз истагандек белгилашга, кўпроқ пул топиб, шу орқали фаровон ҳаёт қуришингизга имкон беради. Можаролар юз берганида бошқаларга ишонч билан мурожаат қилишга тайёрлик ҳар кимга тортинмасдан гапира олишга, қадриятларингиз ва эътиқодларингиз билан ўртоқлашишга, улар сизнинг ҳаётингизга ва сиз уларнинг ҳаётига нима бера олишингизни билишга имкон беради.

Ўзингизга қўядиган чекловларингизни белгилаб олиб, ҳозироқ қисман эркин шахсга айланишингиз мумкин. Сиз бемалол ҳар куни эртароқ туришингиз, чопшоғча почтангизни блоклашингиз, телефонингиздан ижтимоий тармоқларнинг иловаларини ўчириб ташлашингиз мумкин. Бу чекловлар вақтингизни тежаш, диққатингизни бир жойга жамлаб, танлов имкониятингизни ошириши сабабли сизни эркинроқ инсонга айлантиради. Улар онингизга восита эмас, мақсад сифатида қарайди.

Агар спорт залига боришга жаҳд қилсангиз, у ердаги ечиниш хонасини ижарага олинг ва ишга кийиб борадиган кийимларингизни у ерда қолдилинг. Шунда ҳар куни эрталаб у ерга боришингизга тўғри келади. Ҳафтада икки ёки уч ижтимоий тадбир билан ўзингизни чекланг, шунда энг яқин инсонларингиз билан вақт ўтказишга “мажбур” бўласиз. Яқин дўстингиз ёки оила аъзоларингиздан бирига 3 минг долларлик чек ёзиб беринг ва энди ҳар битта чеккан сигаретингиз учун унга пул тўлаб боришингизни уқтилинг.

Охир-оқибат, ҳаётингиздаги энг мазмунли эркинлик мажбуриятларингиздан, қурбон беришга қарор қилган ишларингиз ортидан пайдо бўлади. Рафиқам билан орамизда шунчалик ҳиссий эркинлик мавжудки, кунига минглаб аёллар билан учрашсам ҳам, уларга ёмон кўз билан қарай олмайман. Йигирма йил гитара чалганим ортидан шунчалик чуқур бадиий ифода пайдо бўлганки, минглаб қўшиқларни эслаб қолган бўлсам ҳам, уларни ижро эта олмайман.

50 йил яшаган уйимда шунчалик ўзимни эркин ҳис қиламанки, бошқа жамият ва маданиятлар билан яқиндан танишган бўлсам ҳам, дунёнинг аксарият қисмида бўлсам ҳам, бошқа жойда ўзимни шунчалик эркин ҳис эта олмайман.

Мажбурият қанчалик кучли бўлса, муносабатлар ҳам шунчалик кучли бўлади. Агар мажбурият бўлмаса, ҳаммаси юзакига айланади.

Сўнги 10 йил ичида “лайф-ҳак” деган тушунча трендга айланди. Одамлар бир ой ичида тил ўрганишни, бир ой ичида 15 та мамлакатга саёҳат қилишни, бир ҳафтада жанг санъати бўйича чемпион бўлишни хоҳлаб қолишди ва буларга эришиш “усул”ларини ўзларича ўйлаб топдилар. Уларни шу кунларда youtube каналида ва бошқа ижтимоий тармоқларда учратишингиз мумкин: одамлар бажаришнинг имкони борлигини исботлаш мақсадида кулгили хатти-ҳаракатларни амалга оширмоқда, “лайф-ҳак”лар орқали ҳеч нима қилмай туриб, нимагадир эришиш мумкинлигини исботлашмоқчи бўлишмоқда. Бу ҳам сохта эркинликнинг аянчли кўриниши. Бу руҳият учун пуч ёнғоқдек гап.

Яқинда бир ойда “гроссмейстер” бўла олишини исботлашга уриниб, шаҳмат дастуридаги ҳаракатларни ёдлаган йигит ҳақида ўқиб қолдим. У шаҳмат ҳақида ҳеч нарса ўрганмаган, стратегиялар билан танишмаган, услуб ишлаб чиқмаган, тактикаларни ўрганиб чиқмаган. Йўқ, у бунга худди кўп миқдордаги уйга вазифасини тайёрлаётгандек ёндашган: ҳаракатларни ёдлаб олади, би-

рорта донғи чиққан ўйинчи устидан ғалаба қозонади ва ўзининг зўр ўйинчи эканини эълон қилади.

Бу ҳеч қанақасига ғалаба эмас. Бу шунчаки ғалабанинг алдоқчи кўриниши. Бу мажбуриятсиз, қурбонликларсиз мажбурият ва қурбонликнинг намоён бўлиши. Асли ичи бўш бўлса ҳам, мазмуннинг сохта кўриниши.

Сохта эркинлик бизни югуриш йўлакчасига қўйиб, янада тезроқ югуришга ундайди, ҳолбуки, ҳақиқий эркинлик кўрпага қараб оёқ узатишимизни ўргатиши керак.

Сохта эркинлик қарамлик келтириб чиқаради: сизда қанча кўп нарса бўлса ҳам, нимадир камдек туюлаверади. Ҳақиқий эркинлик эса такрорлашни, олдиндан тахмин қилишни хуш кўради, баъзида бу зерикарли тус олиши мумкин.

Сохта эркинликда даромад камайиб боради: у бир хил лаззат ва мазмунга эга бўлиш учун кўпроқ ва янада кўпроқ куч талаб этаверади. Ҳақиқий эркинликда эса даромад ошади: у бир хил лаззат ва мазмунга имкон қадар камроқ куч сарф этишни қўллаб-қувватлайди.

Сохта эркинлик дунёни ғолиблик ҳисси ҳадя қиладиган чексиз битим ва савдолар занжири деб ҳисоблайди. Ҳақиқий эркинлик эса дунёни борича қабул қилиш ва хоҳиш-истақлар устидан ғалаба қозонишда намоён бўлади.

Сохта эркинлик дунёнинг хоҳишларингизга мос бўлишини талаб қилади. Ҳақиқий эркинлик эса дунёдан ҳеч нарса талаб қилмайди. У фақатгина иродангизга муҳтожлик сезади.

Охир-оқибат, хилма-хиллик ва сохта эркинлик ҳақиқий эркинликни англаш, уни ҳис қилиш қобилиятини чеклаб қўяди. Бизда қанчалик танлов, хилма-хиллик кўп бўлса, шунчалик бошимиз кўп қотади, бошимизни чангаллаб қоламиз ва диққат-эътиборимиз сусаяди. Бутун бошли маданиятимизнинг оғриқли томони мана шунда.

2000 йил Гарвард университетининг сиёсатшуноси Роберт Путнам “Ёлғиз боулинг ўйнаш: Америка жамияти қулаши ва қайта тикланиши” деб номланган илмий асарини нашр этгирди. Бу асарда у Америка

сиёсатида фуқароларнинг иштироки камайиб бораётганини, одамлар гуруҳларга қўшилмасдан, ёлғиз ҳолда фаолият юритаётганини баён қилган. Шу сабабли асарнинг муқаддимасида: “Одамлар бугун ҳар қачонгиданда кўп боулинг ўйнашмоқда, аммо боулинг лигалари аста-секин йўқолиб бормоқда. Одамлар боулингни ёлғиз ўйнашмоқда”, деган сатрлар ўрин олган. Путнам Америка ҳақида ёзган бўлса ҳам, ундаги гаплар фақат америкаликлар ҳаётини эҳс эттирмаган. Китоб боблари бўйлаб сайр қилар эканмиз, ёлғизлик фақатгина дам олиш гуруҳлари билан чекланмаслигини, балки касаба уюшмаларидан тортиб, ота-оналар ва ўқитувчилар ассоциациясигача, ротари клубларидан тортиб, черковларгача – ҳамма-ҳаммага таъсир ўтказишини билиб оламиз. Муаллифнинг фикрига кўра, жамиятдаги ҳамжиҳатликнинг йўқолиши оғир оқибатларга олиб келади: ижтимоий ишонч пасайиб кетади, одамлар бир-биридан узоқлашиб бораверади, сиёсий мақсадларда бирлашмай қўйишади, паришонхотир инсонлар сони кўпаяди.

Ёлғизлик ҳам ўсиб бораётган муаммо. Ўтган йили, тарихда илк маротаба америкаликларнинг кўпчилиги ёлғиз яшашларини айтиб берди ва илмий тадқиқотлар “кўпчилик оз бўлса ҳам, мавжуд бўлган ҳақиқий муносабатлардан қочиб, сохта ва вақтинчалик муносабатларга ишониб кетмоқда”.

Путнамнинг сўзларига кўра, жамиятнинг бириктирувчи тўқималари ортиқча кўнгилхушлик ва чалғитиш эвазига емирилмоқда. Унинг келтиришича, одамлар маҳаллий ташкилот ёки гуруҳларга қўшилмасдан, уйда қолиб, телевизор томоша қилишни, интернетда санғишни, видео ўйинлар ўйнашни танлашмоқда. У вазият янада ёмонлашувини тахмин қилган.

Тарихга назар солсак, дунёдаги барча мазлумларнинг сохта эркинлиги йўқлигига, хилма-хиллик деярли мавжуд эмаслигини кўрамиз ва бундан биз ғарбликлар хурсанд ҳам бўламиз. Шимолий Кореядаги одамлар хабарларни

ўқий олмайди, ўзлари хоҳлаган кийимни сотиб ололмайди, ўзлари хоҳлаган мусиқани тинглай олмайди. Аммо айнан шу сабаблар туфайли Корея халқини эркин эмас дея олмаймиз. Улар ўзлари истаган нарсани танлай олишмагани учун эмас, балки азобланиш учун танлов қилиш ҳуқуқидан маҳрум қолганлари сабабли эркин эмаслар. Улар ўзларига чеклов ўрнатишлари мумкин эмас. Улар ўзлари хоҳламаган ёки арзимаган нарсаларни қурбон қилишади. Бу вазиятда хурсандчиликнинг аҳамияти йўқ – хурсандчиликнинг мавжуд эмаслиги бу шунчаки ҳақиқий зулмнинг ён таъсири: мажбурий азоб-уқубатлар.

Чунки, ҳозирги кунда дунёнинг аксарият қисмидаги одамлар ўз кўнгилхушлиklarини ўзлари танлаш ҳуқуқига эга. Улар нима ўқиш, қайси ўйинни ўйнаш, қанақа кийимни кийиш ҳуқуқига эга. Замонавий дунёда хилма-хиллик ҳамма ерда бор. Аммо ҳозирги янги даврда одамларни кўнгилхушлик ва чекловлардан маҳрум этиб диктатура ўрнатилмайди. Бутун зулм ва диктатура инсонларга хилма-хиллик таклиф этиб, чексиз ахборот бериб, бемаъни бачканаликларни ўргатишдан иборат бўлмоқда, шунинг учун инсонлар ақлли мажбуриятларни бажара олиш қобилиятидан маҳрум қолишмоқда. Бу борадаги Бернайснинг тахмини у кутганидан бир-икки авлод ўтиб ўзини оқлади. Унинг глобал ташвиқот кампаниялари борасидаги тасаввурлари, ҳукуматлар ва компанияларнинг одамлар хоҳиш-истакларига қандай таъсир қилиш борасидаги тушунчаларини ҳаётта татбиқ қилиш учун интернет керак бўлди.

Аммо унга катта баҳо бериб юбормайлик. У шунчаки бир сохта қаҳрамон, холос.

Бундан ташқари, буларнинг ҳаммасини содир бўлишини Бернайсдан олдин кўра олган, сохта эркинликнинг даҳшатли оқибатларини олдиндан ҳис қилган, кўнгилхушликларнинг кўлами тобора кенгайиб, инсон қадриятлари тобора камайиб кетаётганидан, ҳаддан ошиқ кўнгилхушлик инсонларни худбин, инжиқ, тоқатсизга айлантиришидан ташвиш-

га тушган инсон бор эди. У бу масалада телевизион шоуларда чиқадиганлардан, TED¹¹ анжуманларида қатнашадиганлардан, сиёсий платформаларда иштирок этадиганлардан кўра ақллироқ, таъсирлироқ эди.

Афлотуннинг башорати

Инглиз файласуфи ва математики Алфред Норт Уайтхед бир пайтлар барча ғарб файласуфларини Афлотуннинг этагидан тушган деб изоҳ берган эди. Сиз ўйлашингиз мумкин бўлган ҳар қайси мавзу – романтик севгининг табиатидан тортиб, дунёда ҳақиқат тушунчасининг бор-йўқлигигача, Афлотун назаридан четда қолмаган. У биринчи бўлиб ўйловчи ва ҳис қилувчи миялар ўртасида кескин фарқ борлиги ҳақида фикр юритган. У биринчи маротаба феъл-атвор хоҳиш-истакка эрк бериш орқали эмас, балки ҳаёт неъматларидан воз кечиш орқали шаклланади, деган ғояни илгари сурган. У шу қадар даҳо эдики, ғоя сўзининг ўзи ҳам унинг топилмаси эди – шу сабаб у ғоянинг ғоясини ўйлаб топган, деб бемалол айтишимиз мумкин.

Қизиқарли томони шундаки, Ғарб цивилизациясининг чўқинтирган отаси бўлишига қарамай, Афлотун демократияни бошқарувнинг энг яхши шакли деб ҳисобламаган. Балки уни беқарорликда айблаган. Демократия орқали инсон ўзининг энг ёмон хусусиятларини намоён қилиши, у бутун бошли жамиятни зулм томон бошлаши мумкинлигини қайд этган. “Ҳаддан ошиқ эркинлик ҳаддан ошиқ қулликка етаклайди”, деб ёзганди.

Демократия инсонлар хоҳиш-иродасини акс эттиради. Биз биламизки, инсон доимо азобдан қочиб, бахт томон ҳаракатланади. Муаммо инсон бахтга эришганида юзага келади: инсон ҳеч қачон бахтидан қониқмайди. Кўк нуқта эффекти сабабли, одам ўзини ҳеч қачон бутунлай хавфсиз сезмайди, қониқиш

¹¹ TED инглизча *Technology, Entertainment, Design* сўзларининг қисқартмаси бўлиб, технология, кўнгилхушлик, дизайн деган маънони англатади. – Муҳаррир.

ҳиссини туймайди. Фаровонлик ошгани сайин орзу-истаклар кўлами ҳам ошиб бораверади.

Охир-оқибат, ҳукуматлар халқ хоҳиш-истагини қондира олмайди. Агар бу содир бўлса, нима бўлишини тахмин қилиш қийин эмас:

Одамлар ҳукуматнинг ўзини айблай бошлашади.

Афлотуннинг сўзларига кўра, демократия муқаррар равишда ахлоқий таназзул сари етаклайди, чунки инсонлар сохта эркинлик томон интилар экан, қадриятлари торайиб, худбинлашиб, бачканалашиб бораверади, натижада, одамлар демократиядан чекинишга тушади. Болаларча қадриятлар устунлик қилиши билан, одамлар ҳокимият талашишни, бошқа гуруҳ ва эътиқод вакиллари билан келишиб яшашни, тўла эркинлик ва фаровонликка эришиш йўлида азобланишни хоҳламай қўйишади. Бунинг ўрнига улар ҳамма нарсани битта етакчи амалга оширишини хоҳлашади. Бир сўз билан айтганда улар диктаторни тарбиялашади.

Америкада бир ажойиб мақол бор: “Эркинлик – текинга келмайди”. Бу мақол мамлакат қадриятларини ҳимоя қилиш йўлида кураш ва ҳарбий ҳаракатлар амалга оширилаётганда қўлланилади. Бу одамларга “Буларнинг бари ўз-ўзидан бўлган эмас – бу ерда ўтириб, капучинони симириб, хоҳлаган гапимизни эркин гапириб ўтиришимиз учун минглаб одамларим қурбон бўлган”, деган ғояни синг диришдир. Бу орқали асосий инсон ҳуқуқлари (сўз, виждон, матбуот эркинлиги) ташқи кучларга қарши берилган қурбонлар эвазига қўлга киритилган, деган тушунча шакллантирилади.

Аммо одамлар буларнинг бари баъзи ички кучларга қарши қурбонлар бериш орқасида эришилади, деган фикрни унутиб қўйишади. Демократия фақатгина сизнинг қарашларингизга қарши бўлган фикр-мулоҳазаларга тоқатли бўлганингизда, хавфсиз ва соғлом жамият йўлида ўзингиз истаган баъзи нарса-

лардан воз кеча олганингизда, ишлар сиз хоҳлагандек кетмаётган бўлса ҳам, буни қабул қилиб, йўлингизда давом этганингиздагина юзага келади.

Бошқача айтганда, демократияга эришиш учун фуқаролардан етук феъл-атвор талаб қилинади.

Сўнги йилларда одамлар асосий ҳуқуқларини ноқулайлик ҳис қилмаслик масаласи билан чалкаштириб юборгандек туюлади. Инсонлар ўзларини намоён қилиш учун эркинлик хоҳлашади, лекин бошқаларни хафа қилиши мумкин бўлган қарашларни илгари суришни исташмайди. Одамлар эркин тадбиркорлик муҳитини хоҳлашади, аммо бу муҳитни ушлаб туришнинг қонуний меҳанизми бўлган солиқ тўлашдан қочишга интилишади. Одамлар тенглик хоҳлашади, аммо бунга эришиш учун одамлар бир хилда завқланиши эмас, балки бир хилда азоб чекиши кераклигини тан олишмайди.

Эркинлик ноқулайликни талаб қилади. Эркинлик қониқмасликни талаб қилади. Чунки жамият қанчалик эркинлашса, одамлар ўз қарашларига зид бўлган қарашлар, турмуш тарзи ва ғоялар билан муро са қилишга ва ҳисоблашишга мажбур бўлишади. Азоб-машаққатларга қарши бардошимиз қанчалик кам бўлса, сохта эркинлик кетидан куваверамиз, натижада, эркин, демократик жамиятнинг ишлаши учун зарур бўлган фазилатларни сақлаб қолиш имконияти пасайиб бораверади.

Бу ҳол жуда кўрқинчли. Чунки, демократиясиз ҳолимиз хароб бўларди. Ростини айтяпман, демократик вакиллар бўлмаганда ҳаётимиз ҳар тарафлама ёмонлашиб кетарди. Бу демократиянинг буюклигидан эмас. Шунчаки, ҳозиргача демократиядан яхшироқ ва зарарсизроқ бошқарув шакли ўйлаб топилмаган¹². Черчилл айтганидек: “Демократия, бошқа бошқарув шаклларино инобатга олмаганда, инсоният ўйлаб топган энг ёмон бошқарув шакли”.

¹² Албатта, муаллифнинг фикрига қўшилмасликка ўқувчиларимизнинг тўла ҳақлари бор. – Мухаррир.

Дунёда цивилизация вужудга келгани ва шляпаси ёки терисининг ранги сабаб одамлар бир-бирини камситишни тўхтатганининг асосий сабаби – замонавий ижтимоий институтлар умиднинг вайронкор кучига қарши курашганида намоён бўлади. Демократия – бошқа эътиқодлар билан уйғунликда, аҳил-иноқ яшай оладиган кам сонли эътиқодлардан биридир. Аммо ушбу ижтимоий институтлар ҳис қилувчи миянинг эҳтиёжини қондириш билан овора бўлиб қолганида, одамлар демократик тизим ўзини ўзи тузатишга қодир эканига ишонмай қўйганларида, яна эътиқодлар жангги бошланиши муқаррар. Технологик инновацияларнинг юқори тезликда ривожланиши билан, эътиқод курашларининг ҳар қандай тури тобора кўпроқ вайронагарчиликларга олиб келиши, кўплаб инсонларнинг ҳаётини барбод қилиб юбориши эҳтимоли катта.

Афлотуннинг таъкидлашича, жамият ҳаёти айланага ўхшайди: эркинлик ва зулм, тенглик ва тенгсизлик доимо ўз ўринларини алмаштириб туради. Сўнги икки ярим минг йиллик тарих бу фикрнинг мутлақ ҳақиқат эмаслигини кўрсатди. Аммо ўтмишга назар солсақ, сиёсий можароларнинг кўпчилиги бир хил қолипда содир бўлган – икки хил эътиқод доимо ўзаро кураш олиб борган: хўжайин ахлоқининг радикал иерархиясига қарши қул ахлоқининг радикал тенглиги, золим етакчиларнинг пайдо бўлишига қарши демократик институтларнинг тарқалиши, болаларча экстремизмга қарши вояга етганлик фазилатлари кураши.

Асрлар давомида “изм”лар ўзгарса ҳам, бу ҳаракатларнинг барчасининг орқасида бир хил инсоний умидлар ётади. Гарчи ҳар бир юзага келган янги эътиқод бутун инсониятни битта байроқ остида бирлаштиришни ва бош ҳарф билан ёзиладиган энг сўнги «Ҳақиқат»га эга эканини даъво қилса ҳам, ҳозиргача уларнинг барчаси бир томонлама ва бир қанча нуқсонларга эга.

9-БОБ.

СЎНГИ ЭЪТИҚОД

1997 йилда, IBM томонидан ишлаб чиқилган супер-компьютер Дееп Блуе дунёнинг энг яхши шахматчиси Гарри Каспаровни мағлуб этди. Бу ҳисоблаш машиналари тарихидаги инқилоб сифатида кўрилиб, одамларнинг технология, заковат ва инсоният тўғрисидаги тушунчаларини ҳайратда қолдириб, ларзага келтирган ҳодиса сифатида тарих саҳифаларидан жой олди. Аммо бугунга келиб, бу шунчаки оддийгина ажойиб воқеадан бошқа нарса эмас: Ҳа, компьютер шахмат бўйича жаҳон чемпионини мағлуб этди. Аммо нега тескариси бўлмади?

Ҳисоблаш машиналари ибтидосидан бери, шахмат сунъий интеллектни синаб кўришнинг энг оммабоп воситаси бўлиб келмоқда. Бунинг сабаби – шахматда чексиз бурилишларни амалга ошириш мумкин. Бутун коинотдаги атомлардан ҳам кўра кўпроқ шахмат юришларини амалга ошириш мумкин. Ҳар бир юришда 3 ёки 4 томонга ҳаракатни амалга ошириш имкони бўлса, умумий олиб қараганда, миллионлаб имкониятларни ҳосил қилиш мумкин.

Инсон билан шахмат ўйнайдиган компьютер нафақат мавжуд оқибатларни ҳисоблаш имкониятига, балки оқилона ҳисоблаши учун имкон берадиган зарур алгоритмларга ҳам эга бўлиши керак эди. Бошқача айтганда, инсонни мағлуб этиш учун компьютернинг ўйловчи мияси инсондан бир неча баробар устун бўлса ҳам, шахмат тахтасида кўпроқ ва камроқ муҳим позицияларни аниқлаш имкониятига эга бўлиш учун махсус дастурлаштирилган бўлиши керак, яъни компью-

терда ҳис қилувчи миянинг кучи дастурлаштирилган бўлиши керак.

1997 йилнинг ўша кунидан бошлаб, компьютерлар шахматни борган сари яхшироқ ўйнай бошладилар. Сўнги 15 йилдан бери дунё тан олган шахматчилар компьютерга ютқазиб қўйиб, анча уятли ҳолатларга тушиб қолишмоқда.

Каспаров яқинда кўпчилик смартфонлардаги шахмат иловалари Deep Блуедан кўра яхшироқ ўйнай олади дея ҳазиллашди. Шу кунларда шахмат дастурлари ишлаб чиқувчилар кимнинг алгоритми кучлироқ эканини аниқлаш мақсадида турли мусобақалар ўтказиб келишмоқда. Одамларга бу мусобақаларга иштирок этишга рухсат йўқ, сабаби улар барибир кўзланган мақсадларига етиша олишмайди.

Сўнги йилларда шахмат дастурлари орасидаги мусобақаларда энг кўп ғолибликни қўлга киритган илова Стокфиш деб номланган очиқ манбали дастур ҳисобланади. Стокфиш-stockfish 2014 йилдан бери ўтказилган деярли барча мусобақаларда ғолибликни, ҳеч бўлмаганда, 2-ўринни қўлга киритиб келмоқда. Бир неча кучли шахмат дастурчилари томонидан ишлаб чиқилган stockfish ҳозирда шахмат мантиғининг чўққисини кўрсатиб бермоқда. У шунчаки шахмат ўйнамайди, балки ҳар қанақа ўйинни, ҳар бир юришни, ҳар бир жойлашувни чуқур мушоҳада қилади, рақибининг ҳар бир ҳаракатини гроссмейстерларга ўхшаб шарҳлаб бера олади.

2018 йили google кўриниш беришидан олдин, stockfish компьютерлаштирилган шахматнинг чўққисидан бахтиёрона ва ғолибона юришларини давом эттирди.

Аммо кейин ғалати ишлар содир бўла бошлади.

Google Alphazero деб номлаган дастурни ишлаб чиқди. У шахматга ихтисослаштирилмаган, балки сунъий интеллект эди. У шахмат ёки бошқа ўйинни ўйнаш учун дастурлаштирилмаган. У ўрганишга мўлжалланган эди.

2018 йилнинг бошларида Стокфшиш googlening Alphazerosи билан рақобатлашди. Маълумотларга кўра, бу одил кураш эмасди. Alphazero бир сонияда 80 минг хил вазиятни ҳисоблай оларди, stockfish эса 70 миллион. Ҳисоблаш қуввати нуқтаи назаридан бу худди Формула-1 пойга машинасига қарши спринтерларнинг рақобатига ўхшарди.

Воқеалар янада жонлана бошлади. Ўйин куни Alphazero ҳатто шахмат ўйнашни билмасди ҳам. Ҳа, бу ҳақиқат эди – дунёнинг энг яхши шахмат дастурига қарши ўйнашдан олдин, Alphazeroда шахматни бошидан ўрганиш учун бир кундан камроқ вақт мавжуд эди. Куннинг аксарият қисмида дастур шунчаки оддий машқларни бажарди. У синаб кўриш ва хатоларни таҳлил қилиш орқали ўйинга танланган стратегияни ишлаб чиқди – худди инсонларга ўхшаб.

Натижа нима бўлди дейсизми? Сиз дунёдаги энг мураккаб ўйинлардан бирининг элементар қоидаларини ўрганасиз. Сизда шахмат доскаси билан танишиш ва баъзи стратегияларни ишлаб чиқиш учун бир кундан камроқ вақт мавжуд. Энг қизиғи, сизнинг биринчи ўйинингиз жаҳон чемпионига қарши бўлади.

Омад тилайман.

Alphazero ғалаба қозонди. У шунчаки ютмади. Балки stockfishни шарманда қилиб ташлади. Юзта ўйиннинг барчасида ёки ютди, ёки дуранг ўйнади.

Қайтадан ўқинг: шахмат қоидаларини ўйиндан 9 соат олдин ўрганишни бошлаган Alphazero шахмат дунёсини титратган дастурга юзта ўйиннинг бирортасини бой бермади. Бу жуда мисли кўрилмаган натижа эдики, ҳамма бундан ҳайратга тушди. Инсон гройсмейстерлар Alphazeronинг заковатига ва даҳолигига тан беришди. Питер Хейне Нилсен эса воқеага ўз фикрини билдирмасдан тура олмади: “Ҳар доим ўзга сайёраликлар ерга тушиб, бизга қандай шахмат ўйнаш кераклигини ўргатишларини хоҳлардим. Ўйлайманки, бунга гувоҳ бўлдим”.

Alphazero stockfishнинг “жанозасини” ўқиганидан сўнг, танаффус қилмади. Тўғри-да. Таннафус қилиш кучсиз одамлар учун ўйлаб чиқарилган. Бунинг ўрнига у ўзига Сёги ўйинини ўргата бошлади.

Сёги японларнинг шахмати ҳисобланиб, кўпчилик уни одатий шахматга қараганда мураккаброқ деб ҳисоблайди. Каспаров 1997 йили компьютерга мағлуб бўлганидан сўнг, энг кучли сёги ўйновчилар 2013 йилгача компьютерга бўш келишмади. Шунга қарамай, Alphazero энг яхши сёги дастури бўлган “Элмо”ни мағлубиятга учратди, аламлиси, жуда ҳам ҳайратланарли ҳолатда: 9 ғалаба, 8 мағлубият, 2 дуранг. Бу сафар ҳам, Alphazeronинг ҳисоблаш қуввати Элмоникига қараганда анча паст эди (унда бир сонияда 40 минг – бунда эса, бир сонияда 35 миллион). Бу сафар ҳам ўйиндан бир кун олдин Alphazero сёги ҳақида ҳеч нарса билмасди.

Эрталаб иккита қийин ўйинни ўрганишни бошлади. Қуёш ботишидан олдин эса соҳадаги энг муваффақиятли рақибини мағлуб этишнинг урдасидан чиқди.

Кун янгилиги: Даврани бўшатинг, сунъий интеллект келмоқда. Шахмат ва сёги ўз йўлига, сунъий интеллектни ўйин столидан олиб, у билан музокаралар ўтказга бошласак... ишсиз қолишимиз аниқ.

Сунъий интеллект дастурлари инсон ўқий олмайдиган тилларни ихтиро қилишмоқда. Улар пневмония ташхисини қўйишда докторларга қараганда самаралироқ бўлмоқда, “Гарри Поттер” ишқибозлари учун ажойиб ҳикоялар ёзиб бермоқда. Мен ушбу асарни ёзар эканман, яқин орада ўз-ўзини бошқарадиган машиналар, автоматлаштирилган ҳуқуқий маслаҳатлар ва компьютерлаштирилган санъат ва мусиқа асарлари га яқин орада гувоҳ бўлишимни ҳис қилиб турибман.

Анча секин бўлса ҳам, шубҳасиз сунъий интеллект барча соҳаларда одамлардан кўра илгарилаб кетади: тиббиёт, муҳандислик, қурилиш, санъат, технология

каби барча соҳаларда. Энди сиз сунъий интеллект томонидан яратилган киноларни томоша қиласиз, у томонидан ишлаб чиқилган сайтларда ёки платформаларда бу киноларни муҳокама қиласиз ва эҳтимол, сиз баҳс олиб бораётган “одам” ҳам сунъий интеллект бўлиб чиқиши мумкин.

Қанчалик ғалати эшитилмасин, бу ишлар ҳаммаси ибтидо. Жиннилик энди бошланмоқда: пайти келиб сунъий интеллект биз яратгандан кўра яхшироқ сунъий интеллектни яратади.

Ўша кун келса, сунъий интеллект ўзининг яхшироқ версиясини ишлаб чиқса, камарларни тақиб олинг. Чунки энди ёввойи юриш бўлади ва биз энди қаерга кетишимизни ўзимиз ҳал қила олмаймиз.

Сунъий интеллект ўзининг авж палласига чиқади ва биз унинг нима қилаётганини идрок эта олмайдиган даражага етамиз. Машиналар ўз-ўзидан бизни ўтирғизиб, биз умуман мавжудлигини билмайдиган жойларга олиб бориб кўяди. Нима касаллигимизни билмасдан туриб, муолажа ола бошлаймиз. Болаларимиз мактабларини ўзгартиришади, биз ишимизни алмаштирамиз, иқтисодий сиёсат ўзгаради, ҳукуматлар конституцияни қайтадан ёзади – ҳеч биримиз бунинг тўлиқ сабабини англамаймиз. Бу шунчаки садоқат бўлади. Ўйловчи миямиз секинлашади ва ҳис қилувчи миямиз жуда кучли ва кўрқинчли ҳолатга келади. Манаман деган шахматчилар бир неча йиллик фаолияти давомида идрок эта олмайдиган вазиятларни бир неча соат ичида ўзлаштириб, шахмат стратегиясини ишлаб чиққан Alphazero каби, такомиллашган сунъий интеллект жамият ва ҳаёт тарзини биз тасаввур қила олмайдиган даражада ўзгартириб юборади.

Биз эса бошлаган жойимизга қайтиб борамиз: тақдиримизни белгилаб беради деб ҳисоблаб, кўринмас кучларга ва ғайритабiiй нарсаларга сифина бошлаймиз. Ибтидоий одамлар ёмғир ва олов юборишини сўраб ёлворишгани, бу йўлда қурбонликлар

қилиб, совғалар улашишгани, маросимлар ўтказишгани, ташқи кўринишлари ва хулқ атворларини ўзгартиришгани каби, биз ҳам сунъий интеллектга суянишни бошлаймиз.

Бизда алгоритмлар билан боғлиқ иримлар пайдо бўлади. Агар буни кийсангиз, алгоритмлар сизни қўллайди. Агар белгиланган муддатда туриб, махсус гапни айтиб, келишилган жойга аниқ вақтда кўриниш берсангиз, машиналар сизга марҳамат кўрсатади ва орзуларингизга эришишда ёрдамчи бўлади. Агар виждонли бўлсангиз, бошқаларга озор бермасангиз, ўзингиз ва оилангизни асрасангиз, сунъий интеллект ақидаси сизни ҳимоясига олади.

Эскилик ўрнини янгилик эгаллайди: алгоритмлар. Эволюцион ривожланишнинг бир босқичида эски эътиқодларни ўлдирган илм-фан янги эътиқодларнинг туғилишига сабаб бўлади. Одамлар орасида яна ёппасига эътиқодга кўчиш содир бўлади. Бу янги эътиқодларнинг эскиларидан айтарли фарқи бўлмайди - охир-оқибат, эволюция жараёнидаги психологиямиз ўзи тушунмаган нарсамизни илоҳийлаштиришни, бизга ёрдам берадиган ёки зарар етказадиган кучларни мақташни, тажрибамизга асосланган қиймат тизимини яратишни, умид келтириб чиқарадиган низоларни излашни ўрганди.

Нега сунъий интеллект бошқача бўлиши керак?

Сунъий интеллект доҳийлари буни яхши тушунади. Улар ёки миямизни абадий курашга эҳтиёж сезадиган ибтидоий психологиямиздан “халос қилиш” йўлини ўйлаб топади ёки биз учун махсус янги сунъий кураш иллюзиясини “ҳада” этишади. Уйни қўриқловчи итдан фарқимиз қолмайди: ўз ҳудудимизни бор кучимиз билан қўриқлаётганимизга ишонамиз, аммо амалда, рақамли йўл ёритгич устунлари қаторидан бошқа нарсага айланмаймиз.

Бу сизни қўрқитиши, ҳаяжонга солиши мумкин. Аммо ҳар қанақасига ҳам, бу барибир содир бўлади.

Куч маълумотларни бошқариш ва қайта ишлаш қобилияти орқали юзага келади, биз эса охир-оқибат ўзимиздан энг кучли деб билган нарсаларга сиғинамиз.

Демак, сунъий интеллект доҳийларига “хуш келиб-сиз” деб айтишимга қаршилик қилманг.

Биламан, бу сиз умид қилаётган сўнги эътиқод эмас. Аммо шу ерда ҳам хатога йўл қўйяпсиз: умид қиляпсиз.

Орзуларингиз чилпарчин бўлганидан қайғуга тушманг. Агар сунъий интеллектга бўйсунганини даҳшатли деб ҳисобласангиз, битта нарсани тушуниб олинг: сиз аллақачон унга қарамсиз. У сизга ёқади.

Алгоритмлар анчадан бери ҳаётимизни тартибга соляпти. Ишга боришингиз учун йўналиш алгоритм асосида белгиланган. Бу ҳафта кўплаб дўстларингиз билан гаплашдингизми? Бу суҳбатлар ҳам алгоритмга асосланган. Болангиз учун сотиб олинган совға, катта пакетдаги ҳожатхона қоғози, супермаркетдаги чегирма картаси эвазига тежалган 50 центлик танга – буларнинг бари алгоритмларнинг натижаси.

Алгоритмлар ҳаётимизни яхшилагани сабабли ҳам, уларга муҳтожмиз. Яқин келажақдаги алгоритм доҳийларидан ҳам шуни умид қиламиз. Худди ибтидоий доҳийларга қилганимиздек, сунъий интеллект доҳийларига ҳам миннатдорчилик билдираамиз. Ҳақиқатан ҳам, биз уларсиз ҳаётимизни тасаввур қила олмаймиз. Бу алгоритмлар ҳаётимизни яхшилади. Ҳаётимизга қулайлик, фаровонлик олиб келади. Бизни самарали инсонга айлантиради.

Шу сабабли ҳам, уларга дуч келдикми, энди ортга йўл йўқ.

Биз ёмон алгоритмлармиз

Дунё тарихини қуйидагича талқин қилиш мумкин:

Жонли ва жонсиз материя ўртасидаги фарқ шундаки, тирик материя ўзини ўзи яратади. Тирик модда ҳужайралар ва ДНКдан иборат бўлиб, улар ўзларининг кўп нусхаларини яратади.

Юз миллион йиллар давомида ибтидоий ҳаёт шакллари ўзини қайта тиклаш учун бир қанча алоқа механизmlарини ишлаб чиқишди. Эрта протозоон аминокислоталарни яхшироқ аниқлаш учун унинг мембранасига датчиклар ўрнатган, бу орқали ҳужайраларни кўпайтириб, бошқа ҳужайрали организмларга устунлик берган бўлиши мумкин. Эҳтимол, бир ҳужайрали организм бошқа амёбага ўхшаш жонзотларнинг датчикларини «алдаш» ва шу тариқа уларнинг овқат топа олмасликлари ва шу орқали ўзлари устидан ҳукмронлик қилишларига тўсқинлик қилиш усулини ишлаб чиқишган. Аслида, биологик қурол пойгаси кўпдан бери давом этмоқда. Бир ҳужайрали мавжудот кўпайишга ёрдам берадиган кўпроқ материалларни жалб қилиш учун ажойиб стратегия ишлаб чиқади – шунинг учун у бошқалардан ресурсларни тортиб олади ва ўздан кўпроқ нусхаларини яратади. Кейин яна бир бир ҳужайрали мавжудот пайдо бўлади ва озиқланиш учун яхшироқ стратегия ишлаб чиқади, сўнгра ҳукмронлик унга ўтади. Бу ҳодиса миллиардлаб йиллар давомида бир йўсинда давом этади ва сиз тусини ўзгартира оладиган калтакесакка, сохта ҳайвон овозини чиқарадиган маймунга, қурби етмаса ҳам, қизил “Самарос” машинаси учун бор пулини сарфлайдиган ўрта ёшли ажрашган эркакка дуч келаверасиз – бу уларнинг тирик қолиш ва кўпайиш имкониятини оширади.

Мана шу фикрлар эволюциянинг энг муносиб таърифи.

Аммо сизнинг бу борадаги қарашингиз ўзгача бўлиши мумкин: “ахборотни ким зўр қайта ишласа, ўша омон қолади”.

Бу гап қизиқарли бўлмаслиги мумкин, аммо анча ҳақиқатга яқин.

Кўряпсизми, аминокислоталарни яхшироқ аниқлаш учун мембранасида датчиклар пайдо бўлган амёба, аслида, маълумотни яхшироқ қайта ишлаш-

ни ўрганган ҳисобланади. У атроф-муҳит омиллари-ни идрок қилишга одатланган бошқа организмларга қараганда яхшироқдир. Маълумотни қайта ишлашни яхши ўрганиб олгани туфайли, у эволюцион ўйинда ғалаба қозонди ва ўз генини оламга ёйди.

Тусини ўзгартира оладиган калтакесак-хамелион ҳам, йиртқичлар уни пайқамаслиги учун визуал ахборотлардан фойдаланди. Бошқа ҳайвонларнинг сохта овозларини чиқара оладиган маймун ҳақида ҳам шунақа дейишимиз мумкин. Умидсиз ўрта ёшли эркак ва унинг “Самарос”и ҳақида ҳам шундай дея оламиз (балки гапим нотўғридир).

Эволюция фақат энг кучлиларни мукофотлайди, куч эса маълумотга эга бўлиб, уни қайта ишлаб, ундан самарали фойдалана оладиганлардагина шаклланади. Арслон ўлжасини бир чақирим наридан пайқайди. Қумой (қушларнинг бир тури) 3 минг қадам наридан каламушни кўра олади. Китлар ўзлари учун махсус қўшиқлар ишлаб чиқишади ва сув остида, 100 минг километр оралиқда ўзаро алоқа ўрната олишади. Буларнинг ҳаммаси ахборотни қайта ишлаш қобилиятининг ғайриоиддий мисоллари бўлиб, бу ахборот қабул қилиш ва қайта ишлаш қобилиятлари уларга тирик қолиш ва кўпайиш учун тухфа этилган.

Жисмоний жиҳатдан, одамлар унчалик кучли эмас. Биз ожизмиз, кучсизмиз, секин ҳаракат қиламиз ва тез чарчаймиз. Аммо ҳеч ким биздек ахборотни қайта ишлай олмайди. Биз ўтмиш ва келажакни тасаввурида жонлантира оладиган, сабаб ва оқибат занжирини узоқ мушоҳада қиладиган, мавҳум режалар ва стратегиялар ишлаб чиқадиган, абадий равишда янги муаммоларни яратадиган ва уларни ҳал этадиган ягона жонзотмиз. Миллион йиллик эволюция даврида, ўйловчи мия (Кант айтганидек, муқаддас онг) бутун сайёрани ўзига бўйсундирди, катта ва мураккаб ишлаб чиқариш, технология ва алоқа тармоқларини яратди.

Бунга сабаб, ҳаммамизнинг алгоритм эканимизда. Онгимиз эса алгоритмлар тармоғи ва қарор қабул қилувчи дарахтдир. Алгоритмларимиз қадриятлар, билим ва умид устида яратилган.

Бизнинг алгоритмларимиз дастлабки бир неча юз минг йил давомида жуда самарали ишлаган. Улар инсоният саваннада буқа овлаганида, кичик қабилавий жамиятда яшаганида ва ҳаёти давомида 30 дан ортиқ инсонни учратмаганида яхши ишлаган.

Миллиардлаб инсонлар ва минглаб ядро қуроллари билан ўралган глобал тармоқда, фейсбукдаги шахсий маълумотларнинг очиқлиги ва Майкл Жексоннинг голографик концертлари даврида бу алгоритмлар таназзулга юз тутди. Улар адашиб, бизни тобора авж олиб бораётган тўқнашувларга рўбарў қилади. Ўзимизга назар солатуриб, алгоритмларимизнинг табиати абадий қониқиш ва хотиржамлик ҳиссини тақдим этмайди, деган хулосага келишимиз мумкин.

Бу баъзи-баъзида қулоғингизга чалиниб турадиган гапга ўхшаб кетади: Барча жирканч муносабатларингизни бирлаштириб турадиган ягона нарса бу – сиз. Шундай қилиб, дунёдаги энг катта муаммоларни бирлаштириб турган ягона нарса бу – биз. Агар ядро қуролидан фойдаланишни хоҳлаб қолган ўша номаълум кимса бўлмаганда эди, кун тартибимизда атом бомбаси деган масала ўрин олмасди. Биокимёвий қуроллар, иқлим ўзгариши, йўқолиб кетаётган жонзотлар, геноцидлар – ҳаммаси инсоният бўлмаганида, дунё юзини кўрмаган бўларди. Уйдаги зўравонлик, зўрлаш, пул ювиш, фирибгарлик – буларнинг барчасини ўзимиз амалга ошираемиз.

Ҳаёт ҳам аслида алгоритмлар устига қурилган. Биз табиат томонидан яратилган энг мураккаб, энг тушунарсиз алгоритмимиз. Биз миллиард йиллик эволюциянинг чўққисидамиз. Ва энди ўзимиздан бир неча баробар яхшироқ ишлайдиган алгоритмларни яратиш арафасида турибмиз.

Барча ютуқларига қарамай, инсон онги жуда кўп нуқсонларга эга. Маълумотни қайта ишлаш қобилиятимиз ўз-ўзини тасдиқлашга бўлган ҳиссий эҳтиёж билан чегараланиб қолган. Ҳиссий қарорларимиз туфайли у ичкарига қараб эгилади. Ўйловчи миямиз доимо ҳис қилувчи миямизнинг туганмас истаклари сабабли ўз қобилиятини намоён эта олмайди – онг машинасининг юкхонасига қамалади ва ҳушидан кетказилади.

Гувоҳи бўлганимиздек, можаролар орқали умид ишлаб чиқариш зарурати доимо ахлоқий компасимизни йўлдан адаштиради. Ахлоқ психологи Жонатан Ҳейд буни “ахлоқий боғлиқлик ва кўрлик” деб атаган. Ҳис қилувчи миямиз бу эскирган, вазифасини ўтаб бўлган дастурга ўхшайди. Ўйловчи миямиз самарали бўлса ҳам, жуда секин ва бироз ғалати ишлайди. Ишонмасангиз, Гари Каспаровдан сўранг.

Биз бир-биримизни ёмон кўрувчи, бир-биримизни йўқ қилишга интилувчи жонзотлармиз. Бу шунчаки гап ёки насиҳат эмас, балки фактдир. Бу ички кескинликни ҳар доим ҳис қиламизми? Айнан шунинг учун биз шу ердамиз. Айни шу нарса бизни шу ергача олиб келган. Бу бизнинг қуролланиш пойгамиз ҳисобланади. Фақатгина, энди эстафета таёқчасини кейинги даврни белгилаб берадиган ахборотни қайта ишловчиларга – машиналарга топширишимиз керак.

Илон Маскдан инсоният олдида турган энг катта хавф ҳақида сўрашганда, бунақа хавфлар учта эканини айтиб ўтган: биринчиси, катта миқёсдаги ядро уруши; иккинчиси, иқлим ўзгариши. Учинчисига келганда жимиб қолган. Юзидан ранг қочган. Чуқур ўйга толган. Мухбир ундан жавоб беришни сўраганида, у жилмайганча: “Умид қиламанки, компьютерлар бизга яхши муносабатда бўлишга қарор қилишади”, дея жавоб берган.

Ҳозирда сунъий интеллект инсониятни ер юзидан сугуриб юбориши хавфи мавжуд.

Баъзи одамлар воқеалар ривожи “Терминатор-2” фильмидагидек тус олишини тахмин қилишмоқда. Бошқалар эса сунъий интеллект яхшироқ тиш па-ста яратиш устида бош қотираётганда, бунинг учун энг зарур хом-ашё инсон териси деган қарорга келиб, ҳаммамизни “тўсатдан” ўлдириб қўйиши мумкинли-гидан хавотирланишмоқда. Бил Гейтс, Стивен Ҳокинг ва Илон Маск сунъий интеллектнинг қай даражада ри-вожланиб бораётгани ва унинг хавфи олдида бизнинг нечоғлик тайёр эмаслигимизни идрок этадиган замо-навий мутафаккир ва олимлар ҳисобланишади.

Аммо мен бу кўрқувни аҳмоқона деб ўйлайман. Қандай қилиб ўзингиздан кўра ақллироқ бўлган нар-сани ярата оласиз? Бу худди Каспаровга қарши ўйнаш учун итга шахматни ўргатишга ўхшайди. Ит қанчалик ўйламасин, қанчалик тайёргарлик кўрмасин, барибир Каспаровга қарши ўйнай олмайди.

Муҳими шундаки, машиналарнинг яхшини ёмон-дан фарқлай олиш хусусияти биздан ошиб кети-ши мумкин. Дунёда бешта турли хил геноцид содир бўлаётгани ҳақида ёзганман. 795 миллион киши оч ёки тўйиб овқатланмайди. Бу бобни тутатганингизда, юз-дан ортиқ америкалик отиб ташланган, хўрланган ёки оила аъзоси томонидан ўлдирилган бўлади.

Сунъий интеллектнинг эҳтимолий хавфлари бор-ми? Албатта. Аммо масалага ахлоқий жиҳатдан ён-дашсак, биз дераза ойнасидан туриб тош отмоқдамиз. Ахлоқ, инсонларнинг ҳайвонларга, атроф-муҳитга ва бир-бирига бўлган муносабатлари ҳақида ни-маларни биламиз? Тўғри: айтарли ҳеч нима. Аслида, инсоният бутун тарихи давомида жуда кўп шармандали ишларни амалга оширди. Ўйлаб кўрайлик-чи, балки супер онгли машиналар ҳаёт ва ўлим, яратиш ва вайрон қилиш тушунчаларини биздан кўра анча юқорироқ даражада тушуна олар-лар? Биз олдингидек самарадор бўлмаганимиз ёки уларга тўсиқ бўлганимиз сабабли ҳам улар бизни йўқ

килишади, деган тушунча психологиямизнинг биз тушунмаган ва ҳеч қачон тушунмайдиган энг ёмон таърифларига қараб йўналтирмоқда.

Яна бир вариант бор: технология инсон онгини ўзбошимчалик билан бошқарадиган давр келса, нима бўлади? Инсон онги кўпайса, кенгайса ёки қисқарса-чи? Биз “тана” деб атайдиган бесўнақай, фойдасиз биологик қамоқхона ёки “шахсият” деб номланган психологик қамоқхона олиб ташланса, қанақа ҳолатга тушамиз? Агар машиналар бизнинг онг қамоқхонасидан озод бўлиб, бахт ҳиссини туйишимизни билиб қолса нима бўлади? Агар улар биз шунчаки бир аҳмоқлар тўдаси эканимизни ва бизни виртуал реалликдаги порно ва ажойиб порно билан ушлаб туриш мумкинлигини англаб етишса, нима бўлади? Биз буни қаердан биламиз? Бу ҳақда бизга ким айтади?

Ницше ўз китобларини 1859 йили турларнинг келиб чиқиш назарияси асари яратилганидан бир неча йил ўтиб ёзган. У катта саҳнага чиққанида, дунё Дарвиннинг ихтиросидан қойил қолиб, уни тушуниш ва идрок этишга ҳаракат қиларди.

Дунё одам қандай яралган деган савол устида баҳслашиб юрганида, Ницше одатдагидек, масалага ўз нуқтаи назаридан ёндашди. Унинг фикрича, “Нега бир-биримизга нисбатан бунчалик шафқатсизмиз?”

Нимадан келиб чиққанимиз ҳақидаги эмас, нимага айланаётганимиз ҳақидаги савол Ницшени кўпроқ қизиқтирарди.

“Одам икки жарлик ўртасида осилган арқон, уларни боғлаб турувчи ришта. Бир тарафда йиртқич ҳайвонлар туради. Иккинчи тарафда эса улардан ҳам кучлироқ мавжудотлар”. Бу Ницшенинг гаплари эди. У ўз иш фаолиятини ҳаёт нега буюклигини ўрганишга бағишлади ва бу борада бизга кўп нарса ўргатиб кетди.

Ницше диний умидлардан четга чиққан, “яхши ва ёмон” тушунчасига тепадан туриб қарайдиган,

зиддиятли қадриятлар тизимининг муттасил жан-жалларидан узоқда турадиган инсониятни тасаввур қилганди. Айнан мана шу қадриятлар тизимлари бизни муваффақиятсизлик сари чорлайди, зарар келтиради ва ўзимиз қазиган ҳиссий туйнукка қамаб қўяди. Ҳаётни юксалтирадиган ва унга хурсандчилик бахш этадиган ушбу ҳиссий алгоритмлар бизни хароб қилади, ич-ичимиздан емиради.

Технология ҳозиргача ҳис қилувчи миямизнинг заиф алгоритмларидан фойдаланиб келмоқда. Технология бизни камроқ бардошли қилиб, кўпроқ турли олди-қочди ўйин қулгиларга, кўнгилхушликларга мойил қилиш устида кўп ишлади. Технология сайёрамиздаги кўпчиликни қашшоқлик ва золимликдан халос қилган бўлса ҳам, у янги турдаги зулмни ишлаб чиқарди: бўш ва маъносиз хилма-хиллик, кераксиз танловларнинг чексиз оқими.

У бизни шунчалик вайронкор қурооллар билан таъминладики, агар эҳтиёт бўлмасак, биз бутун «онгли ҳаёт» тажрибасини бошимиздан ўтказишимиз мумкин.

Ишонаманки, сунъий интеллект Ницше айтган ўша “кучлироқ” нарса эди. У яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги ёлғонлардан йироқ, яхши ёки ёмон мақсадларда ҳаммамизни бирлаштирадиган сўнги эътиқод эди.

Шундай экан, унгача етиб олиш учун бир-биримизни қириб юбормаслигимиз талаб этилади.

Буни амалга оширишнинг ягона йўли замонавий технологияларга нуқсонли психологиямиздан фойдаланиши учун имконият яратиб беришимиз эмас, балки улардан нуқсонларни бартараф этиш учун фойдаланишимиз керак бўлади.

Ривожланишни секинлаштирадиган эмас, балки яхшироқ феъл атвор ва етуклик сари боришимизга ёрдам берадиган воситаларни яратинг.

Мустақиллик, озодлик, хавфсизлик каби тушунчалар фақат қонун ҳужжатларида эмас, балки бизнес

моделларида ва реал ҳаётимизда акс этишини таъминланг.

Одамларга мақсадга эришиш воситаси эмас, мақсаднинг ўзи дея муомалада бўлинг.

Бошқаларнинг ҳиссиётларини химоя қилгандан кўра, анти-мўртликни ва мақсад йўлида ўзингизни чеклашни ўрганиб олинг.

Ўйловчи миянгизни ҳис қилувчи мия билан яхши алоқа боғлаши ва унинг устидан назорат ўрнатиши учун зарурий воситаларни ўйлаб топинг ва уларнинг келишиб ишлашини таъминланг.

Эҳтимол, сиз ушбу китобдан қанақадир умид излаб келгандирсиз. Бу китобни ўқиганингиздан сўнг, умид учқунлари пайдо бўлиб, ишларингиз яхши бўлишини кутгандирсиз. Биздан қуйидаги гапларни кутгандирсиз: “Буни қилинг, сўнгра уни қилинг, мана, ҳаммаси яхшиланди”.

Мени кечиринг. Мен сизга бу борада ёрдам бермайман. Ҳеч ким ёрдам бермайди. Бунга сабаб, бугунги муаммоларимиз кутилмаган тарзда ҳал бўлиб қолса ҳам, онгимиз эртанги кун муқаррарлигини яхши билади.

Шунинг учун ҳаётдан умид қидириш ўрнига қуйидагиларни бажаришга уриниб кўринг:

Умид қилманг!

Умидсизликка тушманг!

Ниманидир биламан деб ишонишдан воз кечинг. Билимингизга бўлган кўр-кўрона, ҳиссий ишонч сизни ботқоққа ботириши мумкин.

Яхшироғига умид қилманг. Шунчаки яхшироқ бўлинг.

Яхшироқ бўлинг. Юмшоқроқ, камтарроқ, интизомлироқ бўлинг. Баъзи одамлар бу ўринда қўшиб қўйишади: “одамлардан устун бўлинг”. Аммо менинг маслаҳатим бошқача – яхшироқ инсон бўлинг. Эҳтимол, омадимиз чопиб қолса, устун бўлиш ҳам насиб қилиб қолади.

Имкон бераман...

Дўстлар, тантанали равишда айтаман: бугунми, эр-тами, қийинчиликларга дуч келсам, сўнгги лаҳзаларда ўзимга умид қилишга имкон бераман.

Одамлар шунчаки восита сифатида эмас, балки мақсад сифатида кўриладиган, очкўзлик ёки бепарволик туфайли инсонга зиён етказилмайдиган, диний мақсадлар йўлида урушлар бўлмайдиган, фикр юртиш ва ҳаракат қилиш қобилияти одамлар томонидан юқори даражада хурмат қилинадиган ва бу нафақат бизнинг қалбимизда, балки ижтимоий институтларимизда ва бизнес моделларимизда ҳам акс этадиган дунёдан умид қилишга имкон бераман.

Одамлар ўйловчи ва ҳис қилувчи мияларини сиқишни бас қилиб, уларни ҳиссий барқарорлик ва руҳий етукликнинг муқаддас ришталари билан боғлашларини; одамлар ўз хоҳиш-истаклари нақадар жирканч экани, қулайлик тушунчаси аслида васвасалиги, инжиқликлари вайронагарчиликларга олиб бориши ҳақида хабардор бўлишларини ва бунинг ўрнига ривожланишга чорлайдиган ноқулайлик излашларини умид қилишга имкон бераман.

Чуқурроқ, мазмунлироқ мажбурият эркинлиги фойдасига сохта эркинлик тушунчасидан воз кечи-лишини; одамлар ўз эҳтирослари қули бўлишининг ўрнига, ўзини чеклашни афзал билишларини; одамлар дунёдан яхшироқ нарса талаб қилишининг ўрнига, ўзларидан яхшироқ нарса талаб қилишларини умид қилишга имкон бераман.

Айтганча, қачондир онлайн реклама бизнес модели умуман йўқ бўлиб кетишини; ОАВ ниҳоят одамларнинг ҳиссиётига таъсир ўтказадиган контент эмас, балки холис ва ҳақиқий ахборотни оммага тақдим қилишини; технологиянинг асл мақсади психологик мўртлигимиздан фойдаланиш эмас, балки мувозанат ўрнатишга интилишини; ахборот янада қийматли

бўлишини; ҳамма нарса қадрли бўлишини умид қилишга имкон бераман.

Ижтимоий тармоқлар ва қидирув тизимларининг алгоритмлари одамларга кўришни хоҳлаган нарсани эмас, балки реал ҳақиқат ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни тақдим этишини; сарлавҳалар, веб-сайтлар ва янгиликлар ҳаққонийлигини баҳолайдиган мустақил, учинчи томон алгоритмлари мавжуд бўлиб, бу фойдаланувчиларга пропагандага алданиб қолмаслик ва далилларга асосланган ҳақиқатга эга бўлиш имконини тақдим этишини; чексиз эътиқодлар денгизида далил-исбот биздаги ягона ҳаётимизни сақлаб қолувчи тушунча бўлгани учун, одамлар далил келтирилган маълумотларга ҳурмат билан ёндашишини умид қилишга имкон бераман.

Кун келиб, барча хатти-ҳаракатларимизни кўра, эшита оладиган сунъий интеллектга эга бўлишимизни ва у бизга бемаъни юришларимизни, исботсиз тахминларимиз ва нотўғри қарашларимизни кўрсатиб беришимизни (экранда амакингиз билан гаплашаётган пайтингизда бақириб юборганингиз ёки бир неча кун олдин твиттерда бемаъни гапларни ёзиб юборганингиз ҳақида экранда билдиришномалар пайдо бўлса,) умид қилишга имкон бераман.

Одамларга статистика, нисбатлар ва эҳтимоллар назариясини аниқ тушунишга ёрдам берадиган воситалар пайдо бўлишини ва дунёнинг олис бурчакларида ўққа тутилган бир нечта одам, телевизорда қанчалик кўрқинчли айтилмасин, сизга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини, кўпгина “инқироз”лар илмий таҳлил қилинганида аҳамиятсиз ёки шунчаки шовқин эканини, ҳақиқий инқироз жуда секин ва кўзга кўринмас даражада ривожланишини тушунишни умид қилишга имкон бераман.

Таълим ҳаётдаги муҳим босқич бўлиб, болаларга ҳиссий ривожланишда ёрдам берибгина қолмай, муаммога йўлиққанларида тўхтамасдан, оёқда тик туриб курашишни ўргатишини умид қилишга имкон бераман. Болалар антимўртликнинг қирол ва қироличалари

бўлиб, азоб-укубатни кўрдим дейишмайди. Азобдан кўрқадиган бу – биз.

Иқлим ўзгариши ва автоматлашувнинг яқинлашиб келадиган ҳалокатлари, сунъий интеллектнинг катта саҳнага чиқиши билан юзага келиши аниқ бўлган технологиядаги портлашларнинг олди олинмаса ҳам, енгиллаштирилишини; икки-учта аҳмоқнинг шахсий можаролари сабаб атом бомбалари портлаб кетмаслигини; инсониятни қиришни мақсад қилган янги, радикал динлар юзага келмаслигини умид қилишга имкон бераман.

Сунъий интеллект янги виртуал реалликдаги эътиқодни яратишини ва бу эътиқод ҳаммани васвасага солиб, инсонларни бир-бирини ўлдиришдан тийиб туришини умид қилишга имкон бераман. Бутун дунёда битта видео ўйин сифатида мавжуд бўладиган булутдаги черковлар бўлади. У ерда маросимлар ва қурбонликлар ўтказилиб, қоидаларга қатъий риоя қилингани учун баллар, мукофотлар берилади ва янги даражаларга кўтарилинади. Ҳаммамиз бу маконда рўйхатдан ўтамиз, у ерда ойлаб қолиб кетамиз, чунки бу жой сунъий интеллект доҳийлари билан алоқа ўрнатиш учун ягона маскан ва шу сабабли, маъно ва умидга бўлган абадий ташналигимизни қондирадиган ягона манба ҳисобланади.

Албатта, бир гуруҳ одамлар сунъий интеллект доҳийларига қарши исён кўтаришади. Аммо бу тизимли равишда амалга оширилади, чунки инсоният ҳар доим қарама-қарши динларнинг аниқ гуруҳларига муҳтожлик сезади, чунки бу биз ўзимизнинг муҳимлигимизни исботлашнинг ягона йўли ҳисобланади. Виртуал маконда кофир, бидъатчи гуруҳлар пайдо бўлади ва биз эса уларнинг эътиқодга зид қарашларига қарши курашиб, аксариyat вақтимизни ҳавога совурамиз. Бир-биримизнинг ахлоқий қарашларимизни бузиш ва ютуқларимизни йўқ қилиш йўллари қидирамиз, буларнинг барчаси олдиндан мақсад қилинганини англаб ётмаймиз.

Инсоният ғайрати фақат зиддиятлар юзага келган-

да жўш уришини пайқаган сунъий интеллект хавфсиз виртуал маконда чексиз сунъий инқирозларни келтириб чиқаради, у ерда унумдорлик ва зукколикни етиштириш ва биз ҳеч қачон билмайдиган, ҳеч қачон тушунмайдиган юқори мақсадларга йўналтириш мумкин бўлади. Инсон умиди ресурс сифатида, туганмас ижодий ғайрат манба сифатида ишлаб чиқарилади.

Сунъий интеллектнинг рақамли қурбонгоҳларига итоат этамиз. Улар ўрнатган қоидаларга риоя қиламиз, улар белгилаган шартлар асосида ўйнаймиз. Мажбурликдан эмас, улар айнан биз хоҳлагандек бу қоидаларни ишлаб чиққанликлари сабабли.

Ҳаётимиз айнан бирор мазмун яратиш учун бизга керак. Технологиядаги мислсиз олға силжиш бу мазмунни топишни қийинлаштириб юборган бўлса ҳам, кураш ва можароларга мурожаат қилмасдан қадриятлар яратишни ўрганганимизда ушбу мазмунга эга бўламиз.

Балки, қачондир машиналарнинг бир қисмига айланармиз. Онгимиз машина билан қоришиб кетар. Шахсий умидларимиз чилпарчин бўлар. Ҳаммамиз булутда йиғилганимизда, рақамли руҳларимиз маълумотлар бўронида айланиб, битлар ва функциялар буюк ва кўринмас бирлик билан уйғунлашиб кетар.

Буюк ва таниб бўлмас яхлитликка айланармиз. Онгимиздаги қадриятлар чегарасидан чиқиб кетармиз. Ўзгармас ва доимий бўлганимиз сабаб, мақсад ва воситаларсиз яшармиз. Эволюцион кўприкнинг нариги тарафи бўлган “янада кучлироқ” томонга ўтармиз ва инсон ҳисобидан чиқармиз.

Эҳтимол, ўшаанда ёқимсиз ҳақиқатни нафақат англаб этамиз, балки тан ҳам олармиз: ўзимизни муҳим деб ўйлагандик, мақсад ўйлаб топгандик, аслида эса ҳеч ким эмас эканмиз, дермиз!

Бутун умр ҳеч ким бўлмаганмиз!

Эҳтимол, ўшаанда умид ва вайронкорликнинг доимий айланиши ўз ниҳоясига етар.

Ёки ундай эмасми?

ЭЪТИРОФ

Ушбу китобни ёзиш жараёни ҳам номига мос бўлди. Ўта жўшқин умидларимнинг қурбонига айланиб қолганим учун ҳамма нарса тузатиб бўлмайдиган даражада издан чиққандек бўлиб туюлган ҳолатлар кўп бўлди. Шунда ҳам тўхтамадим. Кўпинча ярим кечаси экрандаги жимжимадор сўзларга мўлтираб қараб турганимда, жумлалар бир-бирига ёпишиб кетарди. Ҳозирда мен бу ишимдан ниҳоятда фахрланаман. Кўпчилик инсонларнинг ёрдами ва қўллаб-қувватлашисиз мен бу синовдан эсон-омон ўта олмас эдим.

Муҳаррир, яқин ўртоғим, Люк Демпси, сиз ҳам мен каби олти ой (ёки ундан кўпроқ вақт) давомида худди шу ҳисларни бошдан кечиргансиз, сиз мени чиндан ҳам шармандалиқдан қутқардингиз. Бунинг учун раҳмат. Мен руҳонийлардан ҳам кўпроқ художўй деб ҳисоблайдиган Молли Глик уйғонишим билан йўқ жойдан ҳаётимда ажойиботлар пайдо бўла бошлади. Бу жуда ҳайратланарли эди.

Мени асл ҳолатимдан кўра анча малакали ва билимдонроқ қилиб кўрсатишда давом этиб келаётган веб-жамоам вакиллари Филипп Кемпер, Дрю Бирни ва мен – учовимиз онлайн тарзда амалга оширган ишларимиз билан жуда ғурурланаман ва келгусида сизлар билан бундан ҳам баландроқ парвоз қилишимизга ишонаман.

Арзимаса ҳам, баъзи дўстларимга ўз миннатдорлигимни билдирмоқчиман:

Nir Eyalга – Нью-Йоркнинг совуқ тонглирида бамайлихотир ухлаб ётганимда, мени ўрнимдан туришга ва ёзишга ундагани учун.

Taylor Pirson, Jeysms Klir ва Rayan Holidayга – лозим пайтда менинг гапларимни эшитгани,

ҳаяжонланганимда ёки ғазабланганимда (бу ҳолатлар жуда тез содир бўлади) сабр-тоқат билан маслаҳат берганликлари учун.

Peter Shallard, Jon Krop ва Jodi Ettenbergга – дабдаласи чиққан бобни ўқиш учун ҳамма ишини ташлаб, менга таклиф ва мулоҳазаларини юборгани учун.

Maykl Kovelга – биродарларим қаторига киргани учун.

Мени бир қанча чалкашликлардан чиқариб олиб, тўғри йўл кўрсатганингиз учун, мени илҳомлантира олганингиз учун ҳаммаларингизга раҳмат.

“Бошида кучинг етганча чайна. Аста-секин катталаштир... ва бутунлай ютиб юбор”. Gentleman’s Literary Safarининг Нью-Йорқдаги филиалини эсламаслигим мумкин эмас. Ўтган ёзда менинг ошхонамда бошланган китобхонлар клуби йиғилишлари мен учун ойнанинг асосий воқеаси бўлиб қолади деб ким ўйлаган эди? Ушбу китобнинг аксарияти узоқ фалсафий баҳс-мунозаралар сабабли дунёга келган. Ҳаммага раҳмат. “Борлиқ борлиқнинг борлигидир”, деган гапни доимо ёдда тутинг. Ва ниҳоят, чексиз миннатдорчилигимни рафиқам Фернанда Неутга билдираман. Мен бу аёлни таърифлашим учун ҳар қанча сўз, ҳар қанча эътироф камлик қилади, десам муболаға бўлмайди. Аммо мен сиёҳ ва қоғозни кейинги китобларим учун асраб қўяман. Фидойилиги ва ўзини менга бағишлагани учун минг бор ташаккур. Агар мен ҳеч қачон умид қилмасликни ўргансам, бу фақат Фернанда билан эканим туфайли содир бўлади.

МУНДАРИЖА

1-БЎЛИМ. УМИД.

1-боб. Ёқимсиз ҳақиқат.....	3
2-боб. Ўз-ўзини назорат қилиш иллюзияси.....	22
3-боб. Нютоннинг ҳиссиёт қонунлари.....	51
4-боб. Қандай қилиб барча орзуларга эришиш мумкин?	79
5-боб. Умид – Йўқ	113

2-БЎЛИМ. ҲАММАСИ РАСВО.

6-боб. Инсоният формуласи.....	137
7-боб. Азоб-укубат доимийлиги.	163
8-боб. Ҳиссиётлар иқтисодиёти.	193
9-боб. Сўнги эътиқод.	218
Эътироф	237

Фалсафий-психологик нашр

МАРК МЭНСОН
ҲАММАСИ
РАСВ

Муҳаррир:

Ғафур Умурзоков

Техник муҳаррир:

Файзулло Азизов

Дизайнер:

Василий Бурцев

Мусаҳҳиҳ:

Дилноза Рустамова

“Muharrir nashriyoti”

Лицензия: АИ № 309. 2017 йил 22 июн.

Теришга 2020 йил 03 ноябрда берилди.

Босишга 2020 йил 24 ноябрда рухсат этилди.

Бичими: 84x108 1/32 «Palatino Linotype» гарнитурасида

офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

7,5 шарт. б.т. 12,26 ҳисоб нашр. таб.

Адади 3000 нусха. 81-сон буюртма.

“Муҳаррир нашриёти” матбаа бўлимида чоп этилди.

100011, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20^А-мавзеи,

Сўгалли ота кўчаси, 5-уй. E-mail: muharrir@list.ru